

**Український
Історичний
журнал**

II

1959

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А Ї Н С Ъ К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Т Р Е Т І Й

№ 1

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.
Телефон 4-53-43

Український історический журнал № 1, 1959

(На українском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг.*

Коректори *В. Є. Дементьева, В. А. Костроміна.*

БФ 07326. Зам. № 2366. Вид. № 433. Тираж 5000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 14,04. Обл.-видавн. аркушів 15,82. Паперових аркушів 5,13. Здано до набору 9.XII 1958 р. Підписано до друку 16.II 1959 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

СТАТТІ

М. Є. СТРЕЛЬЦОВ

40-річчя БІЛОРУСЬКОЇ РСР І КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ БІЛОРУСІЇ

В кінці грудня 1958 р. і на початку січня 1959 р. минуло сорок років з дня утворення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки і Комуністичної партії Білорусії. Білоруський народ, як і багато інших народів колишньої царської Росії, здобув свою державність в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Жовтнева революція, найграндіозніша щодо масштабів, найглибша щодо своїх завдань і цілей, здійснила вікові сподівання трудящих, сповістила про кінець експлуатації людини людиною, кінець всякого соціального і національного гніту, не тільки проголосила, але й провела в життя великі ідеї соціалізму, миру, рівноправності і дружби народів»¹. До Великого Жовтня Білорусія була на становищі відсталої окраїни, її територія входила до складу західних губерній Росії: Мінської, Могильовської, Вітебської, Гродненської. Віками боровся білоруський народ разом з російським, українським та іншими народами Росії проти царського самодержавства, за свою свободу і незалежність. Історична спільність цілей і завдань братніх слов'янських народів, їх взаємна допомога в боротьбі були тією умовою, яка забезпечила перемогу Радянської влади в Білорусії одночасно з її перемогою в центральних районах Росії.

В центрі Білорусії — Мінську — Радянська влада була встановлена революційним народом 25 жовтня 1917 р. Мінська Рада одразу ж звернулася до робітників і селян Білорусії, а також до солдатів Західного фронту з відозвою, в якій закликала їх брати владу в свої руки і створювати більшовицькі Ради на місцях. На 20 листопада 1917 р. до більшовицьких Рад перейшла влада в Гомелі, Вітебську, Орші, Могильові, Лунінці, Речиці, Ганцевичах, Рогачові, Осиповичах, Замор'ї та інших містах і містечках Мінської, Вітебської, Могильовської губерній². Ламаючи старий державний апарат, трудящі Білорусії під керівництвом Комуністичної партії водночас створювали новий, радянський державний апарат і здійснювали революційні перетворення в усіх галузях економічного та культурного життя.

Здійснюючи свою програму по національному питанню, основною вимогою якої є визнання права націй на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави, Комуністична партія вже в грудні 1917 р. поставила питання про створення Білоруської Ра-

¹ «До сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917—1957). Тези Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС і Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 4.

² Н. Камєнська, Первые социалистические преобразования в Белоруссии, Минск, 1957, стор. 27.

дяньської Соціалістичної Республіки. Однак проведення конкретних заходів у цьому напрямку було перервано навалюю німецьких інтервентів та окупацією кайзерівськими військами значної частини Білорусії. Неокупована територія Білорусії (частина Вітебської та Могильовської губерній) об'єдналась із Смоленською губернією і одержала назву Західної області. Після вигнання з Білорусії німецьких окупантів (грудень 1918 р.) по всій її території була відновлена Радянська влада.

Питання про білоруську державність розглядалось на засіданні ЦК РКП(б) у грудні 1918 р. 25 грудня 1918 р. Північно-Західний обласний комітет РКП(б) одержав з Наркомнацу повідомлення про те, що ЦК РКП(б), беручи до уваги прагнення трудящих Білорусії, прийняв рішення створити Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку. В той же день у Москві, в Наркомнаці, відбулася нарада відповідальних працівників Білоруського Національного Комісаріату, Центрального Бюро білоруських комуністичних секцій при ЦК РКП(б) та Комітету Московської білоруської секції РКП(б). На нараді було обговорено питання про державний устрій Білорусії та її Тимчасовий Революційний уряд. 30—31 грудня 1918 р. в Смоленську відбулася VI Північно-Західна обласна конференція РКП(б), яка відіграла видатну роль у створенні Білоруської РСР. На конференції були представлені всі комуністичні організації Білорусії. Виражаючи волю і сподівання трудящих мас, конференція прийняла рішення про створення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки і проголосила себе I з'їздом Комуністичної партії Білорусії. В рішенні конференції про державну самостійність Білорусії зазначалось: «Для того, щоб відстояти свободу трудящих, щоб відбити натиск найманих банд і темних полчищ імперіалізму, які тісним кільцем оточують нас, щоб ще більше зміцнити завоювання російського пролетаріату і сприяти ліквідації наступу хижого ворога, який поставив собі за мету розтоптати завоювання пролетаріату і вільні права націй з метою встановлення фактично буржуазного самовизначення народів, тим самим безпросвітнього розгулу капіталу,— VI обласна конференція більшовиків вважає за необхідне проголосити самостійну Соціалістичну Республіку Білорусії...»¹.

1 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд Білорусії опублікував маніфест про створення Білоруської РСР. День опублікування маніфесту і став днем народження БРСР. Цей історичний акт був законодавчо закріплений Першим Всебілоруським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся в Мінську 2—4 лютого 1919 р. З'їзд Рад прийняв першу Конституцію Білоруської РСР. У роботі Всебілоруського з'їзду Рад брав участь Голова ВЦВК Я. М. Свердлов. Виступаючи на з'їзді, Я. М. Свердлов урочисто заявив про визнання Російською Федерацією суверенітету БРСР, про рішення уряду РРФСР «подати всіляку допомогу і підтримку трудящим масам Білорусії в їх боротьбі проти панування експлуатації та гніту і в захисті їх свобод та незалежності від посягань іноземних загарбників»².

Створення Білоруської Радянської держави сприяло дальшому зміцненню дружби між трудящими Білорусії і великим російським народом. Уряд РРФСР, очолюваний В. І. Леніним, негайно визнав Біло-

¹ «Образование СССР. Сборник документов (1917—1924)», Изд-во Академии наук СССР, М.—Л., 1949, стор. 114.

² Я. М. С в е р д л о в, Избранные статьи и речи, 1917—1919, Госполитиздат, М., 1944, стор. 132.

руську Радянську Республіку і подав їй руку допомоги в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. У роки громадянської війни Радянська держава допомогла білоруському народу визволитися від німецької, а потім і від білопольської окупації. Білорусії було подано величезну допомогу грошовими асигнуваннями та матеріальними фондами, а також направленням на роботу партійних, радянських і наукових працівників. У 1921 р. в Білорусії було відкрито Державний університет.

Перехід нашої країни до мирного будівництва ознаменувався дальшим зміцненням економічних зв'язків. Воєнно-політичний союз радянських республік, що виник у роки громадянської війни, одержав дальший розвиток. У 1922 р. радянські республіки на добровільній основі об'єдналися в єдину Радянську державу—Союз Радянських Соціалістичних Республік. Одним з ініціаторів створення Союзу була Білорусія. Об'єднання радянських республік в єдиній державі всебічно сприяло їх дальшому розвитку.

В складі Радянського Союзу Білорусія стала суверенною державою. Вона возз'єднала всі ті райони, в яких білоруси становили більшість. В 1924 р. РРФСР передала Білорусії ряд районів Вітебської і Гомельської губерній з Вітебськом, Могильовом та іншими містами. В 1926 р., з включенням у склад Білорусії Речицького і Гомельського повітів, східний адміністративний кордон Білоруської РСР, в основному, збігся з етнічним кордоном розселення білорусів. На той час населення республіки перевищило 5 млн. чоловік, а її територія збільшилась до 125 тис. кв. км. У 1939 р. до складу Радянської Білорусії ввійшли її західні області, загарбані буржуазно-поміщицькою Польщею в роки громадянської війни. Таким чином, возз'єднання білоруських земель було завершено. Воно стало можливим лише в умовах радянської дійсності, внаслідок втілення в життя Комуністичною партією принципів лєнінської національної політики.

В єдиній сім'ї братніх радянських народів білоруський народ, переборюючи успадковану від царизму й капіталізму техніко-економічну відсталість, відбудував до 1925 р. народне господарство і за короткий час створив розвинену соціалістичну промисловість.

Проведення національної політики Комуністичної партії на базі індустріалізації країни забезпечило ліквідацію фактичної економічної нерівності національних республік. Досить сказати, що темпи економічного розвитку БРСР у роки передвоєнних п'ятирічок майже в два рази перевищували темпи розвитку промисловості Радянського Союзу. Білорусія стала республікою високорозвиненої індустрії. В ній виникли нові галузі промисловості: верстатобудування, виробництво машин, моторів, турбін, штучного шовку та ін. Були побудовані такі великі промислові підприємства, як Гомсільмаш, Бобруйський деревообробний комбінат, Білгрес, Могильовська фабрика штучного волокна і сотні інших.

На новій технічній основі були реконструйовані раніше відбудовані підприємства. Частка промислової продукції БРСР у промисловій продукції всієї Радянської країни виросла в 1940 р. проти 1913 р. більш ніж у 2 рази. Напередодні Великої Вітчизняної війни промисловість республіки давала близько 10% всіх металорізних верстатів, які випускались у Союзі, 36,2% фанери, 28,9% сірників, 12,5% льноволокна, 10% загальносоюзного видобутку торфу. Жодна капіталістична країна не могла зрівнятися в темпах промислового розвитку з Білоруською РСР. За якихось двадцять років, включаючи і час відбудови народного господарства після громадянської війни, по валовій продук-

ції всієї промисловості рівень 1913 р. був перевершений в 1940 р. більше ніж у 8 разів, а важкої—в 14 разів¹.

Успіхи індустріалізації дали можливість Комуністичній партії поставити і розв'язати питання про соціалістичне перетворення сільського господарства, про забезпечення колгоспів і радгоспів новітньою сільськогосподарською технікою. Керуючись ленінським кооперативним планом, Комуністична партія здійснила переведення одноосібного селянського господарства республіки на шлях колгоспів. Замість сотень тисяч дрібних селянських господарств було створено великі колективні господарства, радгоспи і МТС. На базі суцільної колективізації було ліквідовано куркульство як клас. Колгоспний шлях розвитку сільського господарства врятував широкі селянські маси від куркульської кабали, зумовив неухильне піднесення сільськогосподарського виробництва, а також докорінні зміни у побуті і свідомості мільйонних мас селянства.

Важливим показником піднесення соціалістичного сільського господарства республіки було збільшення посівних площ і валової продукції землеробства. З 1913 р. по 1940 р. посівна площа східних областей збільшилась на 24%. Колгоспи і радгоспи, озброєні сільськогосподарською технікою, за роки передвоєнних п'ятирічок освоїли 270 тис. га боліт, перетворивши їх у луки та ниви. Напередодні Великої Вітчизняної війни в східних областях БРСР було 9,6 тис. колгоспів, які об'єднували 94,3% селянських господарств і 99,3% всієї посівної площі. На колгоспних полях працювало більш як 10 тис. тракторів, 1,5 тис. комбайнів та інші сільськогосподарські машини.

В ході соціалістичного будівництва зміцнювались і поширювались економічні зв'язки БРСР з іншими республіками. Перетворення Білорусії в індустріально-колгоспну республіку докорінно змінило структуру експорту. Все більше місце в ньому займали верстати, сільгоспмашини, вироби лісохімічної, харчової та інших галузей промисловості. Республіка одержувала з інших районів СРСР, головним чином з РРФСР і України, метал, устаткування для підприємств, вугілля, нафтопродукти, автомобілі, трактори, мінеральні добрива та ін.

Внаслідок індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції в Білорусії, як і в усій Радянській країні, побудовано соціалізм. З перемогою соціалізму невідомо змінилась не тільки економіка, а й класова структура радянського суспільства: були ліквідовані експлуататорські класи і причини, які породжували експлуатацію людини людиною. Залишились два дружні класи—робітники і селяни. Інтелігенція стала активним учасником соціалістичного будівництва. Дальшого розвитку досягла радянська демократія. В умовах радянського державного і суспільного ладу сформувалася білоруська соціалістична нація—рівна серед рівних у великій сім'ї радянських народів.

Перемога соціалізму в нашій країні знайшла законодавче закріплення в новій Радянській Конституції, прийнятій 5 грудня 1936 р. На основі Конституції СРСР XII Всебілоруський з'їзд Рад, який відбувся в лютому 1937 р., прийняв нову Конституцію БРСР.

В передвоєнні роки відбулися серйозні зрушення і в житті населення західних областей Білорусії: було ліквідовано безробіття в містах, безземельне і малоземельне селянство одержало землю поміщиків і осадників, успішно проходив процес кооперування на селі. Весь

¹ «Народное хозяйство Белорусской ССР. Статистический сборник», М., 1957, стор. 14.

радянський народ подавав значну допомогу трудящим західних областей України і Білорусії у будівництві нового, соціалістичного життя.

Мирна праця радянського народу була порушена віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз. На фронтах Великої Вітчизняної війни разом з росіянами, українцями та іншими народами Радянської країни захищали свою Батьківщину більше мільйона воїнів-білорусів. В тилу у ворога білоруський народ розгорнув партизанську війну. Понад 370 тис. кращих синів і дочок білоруського народу мужньо і стійко боролись проти загарбників, наближаючи перемогу Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. За героїзм і відвагу понад 400 тис. воїнів (уродженців Білорусії) і партизанів нагороджені орденами та медалями, 298 чоловік удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹. Свято шанує білоруський народ імена своїх безсмертних синів — Героїв Радянського Союзу Миколи Гастелло, Віктора Талалихіна, Костянтина Заслонова, Михайла Сильницького, Тихона Бумажкова і багатьох інших.

Білорусії, як і іншим окупованим районам СРСР, німецько-фашистські загарбники заподіяли величезної шкоди. Вони спалили та зруйнували сотні міст, тисячі сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, установ науки і культури. По посівній площі, по стану тваринництва Білорусія була відкинута на 50 років назад. Загальна шкода, якої завдали окупанти народному господарству республіки, дорівнювала 75 млрд. крб., що перевищувало більше ніж в 30 разів державний бюджет БРСР у 1940 р. За час війни та фашистської окупації значно зменшилась кількість населення Білорусії. Незважаючи на швидке зростання його в післявоєнний період, у 1956 р. в Білорусії проживало лише 8 млн. чоловік, а в 1940 р. було 9,2 млн.²

У перші роки після війни основні завдання Радянської держави полягали у відбудові народного господарства, створенні нормальних умов життя для визволеного населення. Тоді, як і на всіх етапах соціалістичного будівництва, білоруському народу допомогли всі радянські народи і, перш за все, великий російський народ. З усіх кінців країни в Білорусію йшли ешелони з продовольством, одягом, медикаментами, устаткуванням для підприємств, автомашинами, тракторами, насінням та ін. Наприклад, з Удмуртської АРСР Білорусія одержувала промислове устаткування, сталь, кольорові метали, з Ярославської, Новосибірської, Омської областей—тисячі голів великої рогатої худоби. Тільки за перші два з половиною роки в Білорусію з інших республік СРСР було відправлено понад 50 тис. одиниць промислового устаткування, тисячі автомобілів, тракторів та інших сільськогосподарських машин, десятки тисяч голів худоби, мільйони пудів насіння. Допомога всіх народів СРСР Білорусії мала постійний і систематичний характер. Вона була важливою умовою швидкої відбудови промисловості і сільського господарства, наукових і культурних установ республіки.

Під керівництвом Комуністичної партії, з допомогою всіх народів Радянського Союзу трудящі Білорусії в післявоєнні роки не тільки залікували рани війни, а й досягли нових величезних успіхів у всіх галузях соціалістичного будівництва, особливо в розвитку промисловості. В 1950 р. валова продукція промисловості становила 115% порівняно з 1940 р.³ У 1957 р. обсяг промислового виробництва збільшився в

¹ «Блакнот агітатора, Спеціальны выпуск, прывечаны 40-годдзю Беларускай ССР», Мінск, 1958, стор. 66, 77.

² «Народное хозяйство Белорусской ССР за 40 лет», Мінск, 1957, стор. 48.

³ «Народное хозяйство Белорусской ССР. Статистический сборник», стор. 14.

З рази проти 1940 р. і в 25 разів проти 1913 р. Тепер у республіці виробляється електроенергія у 800 разів більше, торфу добувається в 400 разів більше, ніж в 1913 р. В 1957 р. електростанціями республіки вироблено електроенергії майже на 20% більше, ніж всіма електростанціями царської Росії в 1913 р. Білоруська РСР має розвинене верстатобудування. Індустріальне лице республіки визначають споруджені в післявоєнні роки гіганти соціалістичної індустрії—автомобільний, тракторний, підшипниковий і мотовелосипедний заводи, десятки великих підприємств металообробки, машинобудування, промисловості будівних матеріалів. Високого розвитку досягли деревообробна, харчова, хімічна галузі промисловості.

БРСР—це крупний економічний район, який відіграє важливу роль у виробництві багатьох видів промислової продукції. Питома вага республіки в загальносоюзному промисловому виробництві становить по металорізних верстатах 11,3%, велосипедах—15,8%, торфу—16,8%, віконному склу—8,1%¹. Білорусія посідає друге місце в країні по видобутку торфу, виробництву фанери, льоноволокна і третє—по виробництву вантажних автомобілів, цементу, цегли і т. ін.

Сорок років тому царська Росія по розвитку промисловості займала одно з останніх місць серед великих капіталістичних держав. За роки Радянської влади СРСР вийшов на друге місце в світі по обсягу промислового виробництва і з успіхом бореться за перше місце, яке поки що належить США. Білорусія, яка в Союзі займає четверте місце по населенню і шосте—по території, по випуску багатьох найважливіших видів промислової продукції обігнала цілий ряд капіталістичних країн. На 1000 чол. населення в БРСР виготовляється приблизно стільки металорізних верстатів, скільки в США та Англії, і набагато більше, ніж у Франції та Японії. По виробництву вантажних автомашин Білорусія випередила Австрію, Швецію, Данію, а по виробництву тракторів—Італію і Австрію². Виготовлені в Білорусії верстати, автомобілі, трактори та інші промислові вироби експортуються в країни Азії, Африки, Європи.

Проведена під керівництвом Комуністичної партії перебудова управління промисловістю та будівництвом, розширення прав союзних республік і місцевих органів відкрили широкі можливості для більш повного використання природних і економічних ресурсів кожного району. Створення Раднаргоспу БРСР позитивно вплинуло на дальший розвиток промисловості республіки. В 1958 р. обсяг промислового виробництва в Білорусії виріс порівняно з 1957 р. більш ніж на 10%.

Великі досягнення білоруського народу і в галузі розвитку сільського господарства. За післявоєнні роки здійснено такі важливі заходи, як колективізація сільського господарства західних областей, укрупнення колгоспів по всій республіці. Замість 11 250 дрібних сільгоспартілей було створено 3909 великих колективних господарств. В 1958 р. на ланах колгоспів і радгоспів працювало 52 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 11 тис. зернових комбайнів і десятки тисяч інших сільськогосподарських машин.

Вересневий пленум ЦК КПРС (1953 р.) викрив недоліки в керівництві сільським господарством і накреслив широку програму крутого

¹ Газ. «Советская Белоруссия» від 23 серпня 1958 р.

² «О 40-летию Белорусской Советской Социалистической Республики. Постановление Центрального Комитета КП Белоруссии», газ. «Советская Белоруссия» від 8 квітня 1958 р.

піднесення сільського господарства країни. Здійснюючи рішення вересневого пленуму, XX з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК партії, трудящі республіки досягли значних успіхів у розвитку сільського господарства. Колгоспи республіки було зміцнено досвідченими керівними кадрами. Встановлено новий порядок планування, при якому більше виявляється ініціатива працівників сільського господарства у використанні місцевих резервів для збільшення валової і товарної продукції землеробства і тваринництва.

Значно збільшилися посівні площі, підвищились врожаї сільськогосподарських культур. За останні 5 років валовий збір зерна в колгоспах і радгоспах зріс на 69%, льноволокна — в 3,9 рази, картоплі — в 1,5 рази, цукрових буряків — в 2,8 рази. Великі зрушення відбулись і в розвитку тваринництва. В Білорусії з розрахунку на одну людину виробляється молока більше, ніж в Англії і Італії, а м'яса — більше, ніж в Англії.

Успіхи Радянської Білорусії високо оцінені Комуністичною партією і Радянським урядом. У січні 1958 р. 4970 працівників сільського господарства, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників було нагороджено орденами і медалями. 32 передовики сільського господарства були удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Трудящі республіки успішно борються за одержання в найближчі роки по зернових культурах в середньому не менше 15 ц з га, картоплі — 150 ц, кукурудзи на силос — 300 ц. По виробництву молока з розрахунку на одну людину Білорусія випередить США в 1958 р., а по виробництву м'яса — в найближчі роки.

Велике значення в системі заходів, накреслених партією по крутому піднесенню сільського господарства, мають рішення лютневого пленуму ЦК КПРС (1958 р.) і першої сесії Верховної Ради СРСР п'ятого скликання про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС, а також рішення червневого і грудневого пленумів ЦК КПРС (1958 р.). Ці рішення відкривають новий етап у розвитку сільського господарства нашої країни.

Величезні зміни сталися в культурному житті і побуті білоруського селянства. В селі створено широку мережу культосвітніх установ, багато сільських районів повністю радіофіковано. В найближчий час телебаченням буде охоплено 95% території республіки. В усіх колгоспах регулярно демонструються кінофільми. Білоруське село користується всіма благами соціалістичної культури. Всі радгоспи і третина колгоспів республіки електрифіковані. З введенням у дію Василевичської ГРЕС (Гомельська область) та інших електростанцій в 1958 р. електрифіковано ще 240 колгоспів.

Радянська влада пробудила до свідомої творчості широкі маси трудящих. В усіх галузях соціалістичного будівництва розквітли творчі здібності і таланти білоруського народу. З середовища робітників і селян вийшли тисячі інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства, організаторів соціалістичного виробництва, новаторів, героїв праці. Всій країні відомі імена Героїв Соціалістичної Праці, мулярів Д. Г. Булахова, С. М. Мисунова, І. І. Могильцева, голів колгоспів К. П. Орловського, І. В. Сергеева, М. М. Володька, Г. І. Жигалко, доярок М. Я. Ткачової, Я. І. Будай, М. В. Заневської, Л. Ю. Осюк, свинарок Н. І. Букатої, С. П. Ілючик, Х. Г. Михнєвої і багатьох ін. У промисловості, будівництві, на транспорті, в сільському господарстві, в наукових установах і учбових закладах — всюди буває народна ініціатива.

Могутнє піднесення економіки є матеріальною основою безперервного зростання добробуту і культурного рівня радянських людей. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців БРСР у 1956 р. була вдвоє більшою, ніж у 1940 р. Зростають прибутки колгоспів. У 1957 р. вони порівняно з 1949 р. виросли в 9 раз і досягли 3800 млн. крб. Загальний прибуток колгоспної сім'ї з 1952 по 1956 р. збільшився на 43,7%¹.

З кожним роком Радянська держава відпускає все більші суми на соціальне забезпечення трудящих. Так, якщо в 1955 р. витрати на пенсії в БРСР становили 444 млн. крб., то в 1957 р. вони досягли 1038 млн. крб. Державні пенсії в Білорусії зараз одержують 546 тис. чол.

Велике піклування виявляє Радянська держава про здоров'я трудящих. Державний бюджет БРСР передбачає в 1958 р. витрати на охорону здоров'я в сумі 1129 млн. крб., тоді як у 1913 р. на це було відпущено лише 800 тис. крб. В республіці працює 9300 лікарів і 37 тис. спеціалістів середньої кваліфікації. За роки Радянської влади кількість ліжок у лікарнях збільшилася в 7,2 раза. На 10 000 чол. зараз припадає 57 ліжок замість 9—в 1913 р. Численні медичні установи республіки мають сучасну апаратуру і устаткування. Для кращого обслуговування робітників створено спеціальні медичні пункти на промислових підприємствах. Кваліфікованою медичною допомогою забезпечується сільське населення республіки. Все це сприяє поліпшенню здоров'я радянських людей. Загальна смертність населення в Білорусії зменшилася порівняно з 1913 р. в 2,6 раза, а з 1940 р. — майже вдвоє. Збільшилася середня тривалість життя.

Докорінно змінився зовнішній вигляд міст Білорусії. Житловий фонд республіки перевищує довоєнний рівень. Тільки на житлове будівництво Мінська витрачено понад 2 млрд. крб. Здано в експлуатацію 1235 тис. кв. м. житлової площі. Білоруські міста за роки Радянської влади стали великими промисловими і культурними центрами. А столиця Білорусії Мінськ—одне з найкрасивіших міст Радянської країни. Його населення за післявоєнні роки збільшилось майже в 2 рази. В 1957 р. підприємствами міста вироблено промислової продукції на 6598 млн. крб., а в 1940 р.—на 400 млн., за той же час бюджет міста зріс майже в 6 разів. У Мінську є 12 вищих і 25 спеціальних середніх учбових закладів, які за один тільки 1957 р. випустили понад 7 тис. молодих спеціалістів. Мінськ—великий центр білоруського мистецтва. В ньому працюють оперний і три драматичних театри, консерваторія, театральнo-художній інститут, кіностудія, 16 кінотеатрів та інші культурні заклади. З 1956 р. працює телевізійний центр.

Значні досягнення Радянської Білорусії в галузі народної освіти, в розвитку науки і культури. В республіці вже здійснено загальну семирічну освіту і здійснюється перехід до загальної середньої. В 11 483 загальноосвітніх школах навчається 1 174 696 дітей шкільного віку. В республіці працює зараз понад 81 тис. вчителів. За кількістю учнів на 10 тис. населення Білорусія йде попереду таких країн, як Франція, Італія. Миська і сільська молодь має всі умови для одержання середньої освіти. В 1957/58 навчальному році кількість шкіл робітничої і сільської молоді збільшилась до 745; в них навчається 55 155 чол.

В республіці є також широко мережа спеціальних середніх, а також професіонально-технічних учбових закладів. У народному господарстві БРСР зараз зайнято понад 215 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Вищі школи Білорусії готують кадри

¹ «Народное хозяйство Белорусской ССР за 40 лет», стор. 77.

спеціалістів для різних галузей народного господарства, науки, культурного будівництва. В 25 вузах республіки навчається понад 55 тис. студентів. Найбільшими учбовими закладами в республіці є Білоруський державний університет, політехнічний та медичний інститути в Мінську, Сільгоспакадемія в Гроках.

За роки Радянської влади в БРСР створено десятки науково-дослідних інститутів, в яких розробляються важливі наукові проблеми. Центром наукової думки виступає Білоруська Академія наук з її численними інститутами і лабораторіями. Створено також Академію сільськогосподарських наук. В Академіях, галузевих дослідних інститутах і вузах республіки працює 5060 науковців, у тому числі понад 1700 докторів та кандидатів наук. Білоруські вчені разом з діячами науки всього Радянського Союзу активно працюють над проблемами, які висуває практика комуністичного будівництва в нашій країні.

Пишно розквітла білоруська радянська література та мистецтво. Твори білоруських письменників посідають почесне місце в радянській літературі. Білоруський народ створив свій національний театр, національну оперу, симфонічну музику, кінематографію, образотворче мистецтво. В республіці зараз працює 11 театрів, у тому числі 8 драматичних, театр опери та балету, театр юного глядача. Великою популярністю користуються Білоруська державна академічна хорова капела, Білоруський народний хор. Численний загін творчої інтелігенції республіки відіграє важливу роль у вихованні трудящих в дусі радянського патріотизму, полетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Яскравим показником розквіту культури білоруського народу є широка участь робітників, колгоспників, інтелігенції в художній самодіяльності. В республіці створено понад 13 тис. хорових, драматичних, хореографічних та музичних колективів, студій і гуртків образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, які охоплюють понад 200 тис. чоловік.

Створення білоруської державності, величезні досягнення в соціалістичному будівництві, героїчна боротьба білоруського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни підняли авторитет БРСР на міжнародній арені. БРСР є одним з членів-засновників ООН. Делегації республіки беруть активну участь у роботі сесій Генеральної Асамблеї ООН та багатьох міжнародних конференцій. Зараз БРСР є членом Міжнародної організації праці, ЮНЕСКО, Міжнародного агентства по атомній енергії, Економічної комісії ООН для Європи, Всесвітньої метеорологічної організації, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного бюро по освіті та ін.

Уряд Білорусії прийняв рішення про створення представництва БРСР при ООН. Керуючись ленінськими принципами мирного співіснування, Радянська Білорусія послідовно проводить миролюбну зовнішню політику, бореться за міжнародне співробітництво, відстоює справу миру в усьому світі.

За останні роки в Радянській Білорусії побували делегації з різних країн. У свою чергу, делегації БРСР відвідали багато країн Західної Європи, Азії, Америки. З кожним роком міцніє дружба білоруського народу з народами Польщі, Чехословаччини, Китайської Народної Республіки та інших країн соціалістичного табору.

В сім'ї братніх республік Радянська Білорусія святкує 40-річчя своєї соціалістичної державності в повному розквіті творчих сил і невичерпної енергії. Досягнення Білорусії за роки Радянської влади викликають у всього білоруського народу почуття безмежної патріотичної

гордості за радянський лад, за велику і могутню соціалістичну державу, за Комуністичну партію.

Успіхи, досягнуті білоруським народом в соціалістичному будівництві, високо оцінені Комуністичною партією і Радянським урядом. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 грудня 1958 р. Білоруська РСР нагороджена другим орденом Леніна (першим орденом вона була нагороджена в 1935 р.).

Білоруський народ зустрів ХХІ з'їзд КПРС в обстановці величезного трудового і політичного піднесення. День у день шириться розмах соціалістичного змагання за краще виконання зобов'язань. Трудящі республіки добиваються все нових і нових успіхів в комуністичному будівництві.

М. В. ЧЕРНЕНКО

КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В КІНЦІ ВІДБУДОВНОГО ПЕРІОДУ (1924—1925 рр.)

Марксизм-ленінізм вчить, що сама потреба економічного розвитку суспільства диктує необхідність застосування в сільськогосподарському виробництві колективної праці і найбільш досконалих знарядь виробництва. Без цього неможливо забезпечити більш високий рівень розвитку продуктивних сил і побудову нового, соціалістичного суспільства.

Обґрунтовуючи необхідність поступового переходу до великого, усуспільненого землеробства, заснованого на машинній техніці і найновіших досягненнях агробіологічної науки, В. І. Ленін розробив геніальний план соціалістичної перебудови сільського господарства, який був втілений в життя зусиллями Комуністичної партії і керованого нею радянського народу. В заміні старих, буржуазних виробничих відносин на селі новими, соціалістичними виробничими відносинами В. І. Ленін вбачав одну з найважливіших умов перемоги над капіталізмом, єдиний шлях забезпечення бурхливого розвитку сільськогосподарського виробництва, корінного покращання матеріального та культурного становища багатомільйонних мас трудового селянства. Він неодноразово вказував на те, що перехід на рейки колективізму — це єдиний порятунок для трудящих селян від розорення та загибелі, на які приречував їх капіталізм, єдиний справді надійний вихід із старого становища забитості й темряви.

Керуючись цими вказівками, Комуністична партія та Радянський уряд приділяли значну увагу колгоспному будівництву з перших днів перемоги соціалістичної революції. Скасування приватної власності на землю і перетворення її у всенародну власність, матеріальна, виробнича, організаційна та культурно-політична допомога, що систематично подавалась робітничим класом і соціалістичною державою колективним господарствам, створювали сприятливі умови для розгортання колгоспного будівництва на селі. Вже на кінець 1919 р. в нашій країні нараховувалось близько 6 тис. комун і артілей¹. Незважаючи на те, що протягом всієї громадянської війни Україна була ареною жорстокої боротьби з об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, ідеї колективізму поступово втілювалися в життя і на її території. В тому ж 1919 р. на Україні було кілька сот колективних господарств².

Перехід до мирного будівництва ознаменувався дальшим ростом колективних господарств. Якщо в 1920 р. на Україні нараховувалось

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 30, стор. 176.

² «VII Всеукраїнський съезд Советов. Стенографический отчет», Издан Управделами ВУЦИК, Харьков, 1922, стор. 13.

707 колективів, то в 1921 р. їх було вже 1077¹. В наступні роки колгоспний рух ще більше посилювався. На 1 жовтня 1922 р. на Україні нараховувалось 2810 колективних господарств, а на 1 жовтня 1923 р. — 3479². За порівняно короткий час, з 1921 р. по 1923 р., кількість колгоспів в УРСР виросла більше ніж у 3 рази. Це було наслідком повсякденного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про зміцнення та розвиток перших паростків нового, соціалістичного ладу на селі, наслідком великого потягу до колективних форм господарства з боку найсвідомішої частини трудового селянства.

Розробляючи програму соціалістичної перебудови сільського господарства, В. І. Ленін неодноразово вказував на те, що це найважливіше і в той же час найважче завдання соціалістичної революції після встановлення диктатури пролетаріату. Це пояснюється тим, що колективізація сільського господарства передбачає докорінну перебудову всіх підвалин життя та побуту, зміну поглядів, звичок і традицій багатомільйонних мас селянства, які склалися на протязі багатьох віків панування приватної власності та експлуатації людини людиною на селі. З метою успішного вирішення цього завдання В. І. Ленін висунув свій геніальний кооперативний план, який передбачав послупове, але неухильне втілення основ колективізму як в галузі збуту, так і в галузі виробництва сільськогосподарських продуктів.

Розробляючи свій кооперативний план, В. І. Ленін враховував зміну ролі і значення кооперації в умовах Радянської влади. Встановлення політичного панування пролетаріату, перетворення всіх основних засобів виробництва в державну власність, створення і зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством при керівній ролі в цьому союзі робітничого класу і його комуністичного авангарду привели до того, що кооперація стала головним шляхом соціалістичного будівництва на селі. Велике значення кооперації в радянських умовах полягало в тому, що вона забезпечувала поєднання особистих, приватних інтересів селянина з загальними інтересами всіх трудящих, полегшувала контроль за цими інтересами з боку держави і підпорядковування їх цілям та завданням соціалістичного будівництва.

Ленінський кооперативний план був покладений в основу всієї діяльності Комуністичної партії по соціалістичному перетворенню сільського господарства. Керуючись цим планом, XIII з'їзд партії, що відбувся в травні 1924 р., розробив конкретну програму широкого кооперування селянських мас. З'їзд в своїй резолюції «Про кооперацію» записав: «Всю важливість завдання кооперативного будівництва треба зрозуміти і визнати ще й тому, що в галузі економіки цілком ясно, що наше дальше просування до соціалістичного господарства визначається двома паралельними моментами: успіхами розвитку великої державної промисловості, по-перше, і успіхами кооперування населення, по-друге»³.

Визначаючи чергові завдання партії в галузі кооперативного будівництва, XIII з'їзд РКП(б) особливу увагу приділив питанню про зміцнення й розвиток кооперації на селі. В той час в господарському розвитку села різко визначились дві протилежні лінії: капіталістична,

¹ «Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского правительства Украинской Советской Социалистической Республики за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.», Издан Управделами СНК УССР, Харьков, 1924, стор. 28.

² «Колхозное движение на Украине», Издание «Укрколхоз», Харьков, 1929, стор. 10.

³ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II. Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 37.

яка вела до зростання багатства на одному полюсі і водночас збільшення злиднів та розорення на другому, та соціалістична, яка створювала сприятливі умови для розширення сільськогосподарського виробництва і корінного поліпшення матеріального становища трудящих мас селянства.

Кооперування відкривало широкі перспективи. Через кооперацію Радянська держава могла подавати трудящим селянам дійову, більш ефективну матеріально-технічну, виробничу, агрономічну та організаційну допомогу з метою розширення посівних площ, підвищення культури землеробства, досягнення більш високих врожаїв, покращання матеріального становища трудівників села і обмеження експлуататорських тенденцій куркульства. Крім того, кооперування було для населення школою колективного господарювання, школою соціалізму.

Підкреслюючи необхідність всебічного розвитку споживчої, збутової та кредитної кооперації, з'їзд поставив завдання рішучої підтримки всіх форм і відтінків виробничих об'єднань на селі, починаючи від товариств по спільній обробці землі, організації спільних покосів, спільного користування худобою при польових роботах і кінчаючи більш досконалими формами об'єднання селянського виробництва.

В той час не було умов для масового кооперування процесів виробництва на селі, для широкого розвитку виробничої сільськогосподарської кооперації. В зв'язку з цим завдання організувати селянина не тільки як споживача, але і як виробника було дуже важливим і складним. Враховуючи це, з'їзд застерігав від надмірного захоплення виробничим кооперуванням, від зайвої регламентації в цій справі та гонити за формою і великою кількістю колективних господарств. Головна увага зверталась на якісний ріст кооперативного будівництва.

Керуючись вказівками В. І. Леніна і рішеннями XIII з'їзду партії, КП(б)У розгорнула велику роботу по зміцненню всіх ланок кооперації, по розвитку існуючих і створенню нових колективних господарств на селі. Партійні та радянські органи України особливо увагу приділяли господарському зміцненню колективних господарств, подаючи товариствам по спільній обробці землі, артілям і комунам значну матеріальну і виробничо-технічну допомогу.

Головною причиною господарської слабості багатьох колективів в той період була нестача робочої худоби та реманенту, яка особливо гостро відчувалась в господарствах, що склалися з незаможних селян. За даними Центральної комісії незаможних селян, на початок червня 1924 р. таких колективів нараховувалось більше 4 тис. Біля 50% цих господарств, створених після голодних років, мали не більше 30% потрібного їм реманенту. Крім того, майже третина колективів була забезпечена робочою худобою менш ніж на 50%¹.

На 1 жовтня 1924 р. в Одеській губернії, яка мала найвищий процент колективізації, було більше половини колгоспів, вкрай погано або й зовсім не забезпечених робочою худобою та реманентом, 24% колгоспів були забезпечені реманентом і худобою не менше як на 50%, 16% — більш ніж на половину і лише 8,2% господарств володіли всім необхідним для нормальної роботи живим і мертвим реманентом². Але навіть такі господарства мали в той час незаперечні переваги перед одноосібними, про що йтиметься далі.

Прагнучи домогтися господарського зміцнення колгоспів, Кому-

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 257, оп. 1, спр. 220, арк. 128.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 70.

лістична партія і Уряд Радянської України головну увагу звертали на те, щоб допомогти їм придбати необхідну кількість худоби, реманенту, насіння та ін. В 1924 р. ця допомога подавалась переважно у вигляді грошового кредиту. Для збільшення основного капіталу колгоспів Уряд України видав їм в 1923/24 р. довгостроковий кредит в сумі 500 тис. крб.¹ На кредитування колективів незаможних селян лише з 1 жовтня 1923 р. до 1 квітня 1924 р. було виділено 300 тис. крб.² Різного роду позички одержали від держави в 1924 р. 69% колгоспів. Понад 1200 господарств було охоплено кредитуванням по лінії губсельбанків. В середньому на кожний колгосп було видано по 1700 крб.³ Звичайно, ця допомога не могла повністю задовольнити матеріальні потреби колгоспів, але вона була для них серйозною підтримкою. Завдяки державній допомозі велика частина колективних господарств збільшила поголів'я продуктивної і робочої худоби, поповнила свій парк реманенту, що мало вирішальне значення для дальшого росту їх виробництва. Наприклад, забезпеченість кожного колгоспу Одеської губернії кінями зросла з 1 липня 1923 р. по 1 липня 1924 р. в середньому більш ніж в 2 рази, плугами — на 71%, боронами — на 25% тощо⁴.

Поряд з безпосередньою державною допомогою колгоспи мали ряд серйозних пільг і переваг, які сприяли їх зміцненню. Згідно з постановою РНК УРСР від 17 липня 1924 р. колгоспи, які склалися з незаможників та середняків, одержали цілий ряд пільг по сплаті єдиного сільськогосподарського податку⁵.

Процент селянських господарств, об'єднаних у колективи, в той час був незначним як в цілому по Україні, так і по окремих її районах. Причому дуже рідко в колгосп об'єднувалась більша частина того чи іншого села або хутора. Як правило, з кількох десятків і сотень дворів села в колгосп вступала порівняно невелика кількість господарств. Щоб нарізати їм землю в одному місці, необхідно було порушити той порядок землекористування, який встановився в усьому селі. Це викликало нерідко серйозні нарікання з боку тих селян, що лишалися поза колгоспом. Тому проблема землепорядкування колгоспів була в той час дуже складною як на Україні, так і в інших радянських республіках.

При виділенні колгоспам землі в одному місці велика кількість селянських господарств повинна була переселятись на нові ділянки. Для влаштування на нових місцях вони потребували допомоги кредитом, будівельними матеріалами тощо, яких держава не мала в достатній кількості. Тому поряд з так званими закритими колгоспами в той час широко практикувалась організація «відкритих» колгоспів, яким земельні ділянки відводилися в тому селі, де вони знаходились. Але це не давало компактного земельного масиву і утруднювало ведення правильних сівозмін.

Ще складнішою була справа з внутрішнім землеустроєм, з землепорядкуванням всередині самого колгоспу. На це вимагалось багато

¹ «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», Видання ВУЦВК і РНК УРСР, Харків, 1925, стор. 92.

² «Краткий обзор деятельности Совета Народных Комиссаров и Экономического Совещания УССР за период с 1 октября 1923 г. по 1 апреля 1924 г.», Издан Управделами СНК УССР, Харьков, 1924, стор. 22.

³ «Стенографический отчет Харьковской окружной конференции», Изд-во «Пролетарий», 1925, стор. 67.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2303, арк. 21.

⁵ «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», стор. 22.

сил і коштів, а молоді колгоспи їх не завжди мали. Ось чому процент земленевпорядкованих колгоспів на Україні був дуже великий. Досить вказати на те, що в Одеській губернії на 1 січня 1924 р. було землевпорядковано лише 29,2% від загального числа колгоспів¹.

З метою успішного розв'язання питання про землевлаштування місцевим органам державної влади було дано вказівку про те, щоб вони відводили колгоспам землю, подавали їм необхідну матеріальну і агротехнічну допомогу. Частина витрат по проведенню ряду заходів у цьому напрямку держава брала на себе. Все це давало можливість прискорити проведення землевпорядкування колгоспів і тим самим створювало серйозні передумови для їх господарського зміцнення та зростання. В тій же Одеській губернії кількість землевпорядкованих колгоспів збільшилась з 1 січня по 1 жовтня 1924 р. від 29,2% до 47,7% їх загальної кількості².

Досвід роботи колгоспів того часу показував, що вони потребували більш кваліфікованого керівництва, ніж дрібні одноосібні селянські господарства. Партійні і радянські органи допомагали колгоспам в справі підготовки і проведення польових робіт, планування колгоспного виробництва, виведення кращих порід худоби та ін., посилаючи в колективи спеціальних інструкторів, агрономів, зоотехніків, ветлікарів. Протягом 1923/24 господарського року агрономічний персонал відвідав колгоспи 18 тис. раз. Для 570 колективів були складені виробничі плани. При допомозі спеціалістів було запроваджено сівозмінни в 853 колгоспах, покладено початок створенню племінних розсадників у 250 колективах. Держава пішла назустріч колгоспам в їх прагненні підвищити сортність насіння. З цією метою 568 колгоспам було видано велику кількість сортового посівного зерна³.

Однією з найважливіших і водночас найскладніших організаційно-господарських проблем, які доводилось розв'язувати Комуністичній партії і Радянському урядові разом з піонерами колгоспного руху, була проблема правильної організації та оплати праці в колективних господарствах. Шукання форм і методів соціалістичної організації та оплати праці велись на ділі вперше в історії, і цілком природно, що вони були пов'язані з великими труднощами, багатьма невдачами і нерідко — з розчаруваннями. Велика заслуга нашої партії і рядових ентузіастів колгоспного будівництва полягає в тому, що вони вперто й наполегливо шукали вірне розв'язання проблеми організації та оплати праці в колгоспах, не шкодуючи на це сил і не боячись окремих невдач та промахів. Розв'язуючи цю проблему, Комуністична партія спиралась на практичний досвід колгоспів і колгоспників, яких саме життя штовхало на шлях шукання кращих засобів ведення громадського господарства.

В той час існували різні форми колгоспного будівництва. В Одеській губернії на 1 жовтня 1924 р. з 1574 колективів комун було 32, артільей — 1516 і товариств по спільній обробці землі — 26⁴. В цілому по Україні на початок 1925 р. нараховувалось 375 комун, близько 5 тис. артільей і 197 товариств по спільній обробці землі⁵.

Неправильно було б вважати, що абсолютно всі ці об'єднання відповідали своїй назві. Аналіз даних про усупільнення виробництва і

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2303, арк. 68.

² Там же.

³ «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», стор. 92.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 71.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 110.

розподіл наслідків праці в них показує, що не всі комуни були в дійсності комунами і далеко не всі артїлі відповідали своїй назві в теперішньому розумінні цього слова. За даними ЦКНС, у 1924 р. на Україні із загальної кількості колгоспів лише 63% мали усупільнену землю. В 30% колгоспів земля була усупільнена частково, а в решті, 7% колективів,—зовсім не усупільнена (знаходилась в індивідуальному користуванні) ¹.

Процент усупільненого живого і мертвого реманенту був ще нижчим. Про це свідчать, зокрема, дані по Одеській губернії, на території якої на 1 жовтня 1924 р. нараховувалось всього 30% колгоспів, що мали повну ступінь усупільнення. В 61% колгоспів був усупільнений лише мертвий реманент ². Таким чином, у своїй абсолютній більшості колективи в дійсності були товариствами по спільній обробці землі або являли собою перехідну ступінь від товариств до артїлей. Комісія по перевірці 6 районів України, яка була проведена в 1924 р., в своїх висновках відзначила: «Переважаюча більшість їх (колгоспів. — М. Ч.) являє первинні форми об'єднання, і винятком є такі, де повністю ведеться колективне виробництво, не говорячи вже про розподіл. Як правило, вони мають артільний характер по обробці землі та й то не завжди всієї, а в усьому іншому зберігаються всі риси індивідуального господарства» ³.

Дуже різноманітними були форми організації і оплати праці в колгоспах. Про той різнобій, який існував в цій галузі, дають уяву дані по Одеській губернії. В цій губернії в 18% колгоспів продукти розподілялись по їдоках, в 48% — по їдоках і робочій силі, в 11% — по робочій силі ⁴. Про те, який принцип розподілу застосовувався в інших колгоспах Одеської губернії, ми, на жаль, даних не маємо. Але скоріш за все розподіл провадився там за рідким винятком по їдоках і робочому часі (скільки проробив кожен член колективу), як це робилось в багатьох артїлях і комунах Балтської округи цієї ж губернії ⁵. При цьому в колгоспах, які розподіляли продукти по їдоках і робочому часі, вівся табель обміну витраченого часу.

В Ніжинській окрузі, Чернігівській губернії, частина колективів розподіляла наслідки праці по їдоках, всі інші об'єднання — згідно з вкладеною працею і засобами ⁶. В комунах застосовувалась трохи інший принцип розподілу. Так, у комуні «Красное утро», Кролевецького району, тієї ж губернії, продукти розподілялись за встановленими нормами з врахуванням потреб комунарів і можливостей комуни. Одягом забезпечувались в першу чергу дорослі, а потім — підлітки та діти ⁷. Це говорить про те, що комуни Чернігівської та інших губерній України в той час не являли собою тієї вищої форми колгоспного руху, яка здатна була б задовольнити всі матеріальні потреби працюючих.

Наведені дані свідчать, що система розподілу наслідків праці в колгоспах в той час була досить різноманітною і дуже недосконалою. Адже не можна визнати досконалими такі форми розподілу, за якими зовсім не враховувалась якість праці. Не можна вважати правильною таку організацію праці, при якій були широко розповсюджені зрівнялівка в оплаті і знеосібка у використанні й збереженні реманенту.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 111.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 71.

³ Журн. «Знамя коммунизма», 1924, № 6, стор. 123.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 71—72.

⁵ Там же, спр. 2363, арк. 4.

⁶ Там же, спр. 1309, арк. 171.

⁷ Там же, арк. 174.

Недоліки та помилки в організації колгоспного виробництва і розподілі матеріальних благ приводили іноді до розпаду колективів або виходу з них окремих господарств. Прикладом може бути колгосп «Труд пролетариата», Балтської округи, Одеської губернії. Керівництво цього колгоспу вирішило перевести його до зими 1924/25 р. на статут комуни. Це спричинилося до того, що значна частина членів колгоспу вийшла з об'єднання. Залишився в колгоспі лише той, хто не мав релігійних переконань. Цілковито зрозуміло, що при таких умовах колектив не міг існувати і розпався¹.

Однак головне полягало не в цих поодиноких випадках. З точки зору перспективи колгоспного розвитку найважливіше значення мало те, що необхідність переходу до колективного ведення господарства на селі диктувалася самим життям. Партійні і радянські організації, а також самі колгоспники наполегливо шукали нові, більш досконалі форми організації і оплати праці в колгоспах, порівнюючи їх з попередніми формами і перевіряючи на життєвому досвіді. Внаслідок цього замість одного ліквідованого колгоспу або такого, що розвалився, створювалось в той же час декілька нових, і колгоспний рух поступово, але неухильно розвивався по висхідній лінії. Якщо на 1 жовтня 1923 р. на Україні нараховувалося 3479 колгоспів, то на 1 жовтня 1924 р. їх було вже 4269². Таким чином, протягом року було створено на території республіки біля 800 нових колгоспів.

Найбільший кількісний ріст колгоспів мав місце в Київській, Подільській, Катеринославській, Полтавській та Харківській губерніях. В Київській губернії лише за 10 місяців було організовано більше як 300 нових колгоспів³.

На відміну від загальносоюзної кривої росту громадських господарств, яка після неухильного піднесення в період з 1918 р. по 1921 р. різко понизилась у 1922 р., досягла рівня 1921 р. в 1923 р., дещо піднялась в 1924 р. і потім круто підвищилась лише в 1925 р.⁴, колгоспний рух на Україні розвивався по висхідній лінії протягом всіх років відбудовного періоду. З 16,3 тис. колгоспів, які були в СРСР в 1924 р.⁵, на Україну припадало біля однієї третини їх⁶.

Однією з характерних особливостей розвитку колгоспного руху на Україні, починаючи з 1923 р., була зміна темпів кількісного росту колгоспів між степовою та лісостеповою частинами республіки. Якщо в 1922 р. в лісостеповій частині України налічувалась одна четверта частина загальної кількості колгоспів республіки, то в 1923 р. в губерніях цієї смуги була вже більше ніж одна третина всіх колгоспів, в 1925 р. — більше половини, а в 1926 р. — близько 60%⁷. Прискоренню темпів розвитку колгоспного руху в лісостеповій частині України сприяла аграрна перенаселеність цього району, більша інтенсивність рільництва (буржосіяння тощо) та більш швидке розгортання землевпорядкувальних робіт.

Особливо важливе значення мав той факт, що в 1924 р. були досягнуті значні успіхи в галузі організаційно-господарського зміцнення колгоспів. За даними ЦСУ і Наркомзему УРСР, які були наведені в доповіді Г. І. Петровського на VIII Всеукраїнській конференції

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2363, арк. 4.

² «Колхозное движение на Украине», стор. 10.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 311, арк. 21.

⁴ М. А. Краев, Победа колхозного строя в СССР, Госполитиздат, М., 1954, стор. 290.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 311, арк. 21.

⁷ «Колхозное движение на Украине», стор. 10.

КП(б)У, до початку літа 1924 р. понад 30% колгоспів України стали досить стійкими і міцними¹. Господарське зміцнення колгоспів знайшло свій вияв в розширенні їх посівної площі, покращанні рільництва тощо. Досить вказати на те, що посівна площа колгоспів України збільшилась від 66% загальної кількості землі, яка знаходилась в їх розпорядженні в 1923 р., до 73% — в 1924 р. У 1924 р. до 48% колгоспів вели правильні сівозміни, в 42% колгоспів застосовувались штучні добрива².

Переважна більшість колгоспів займалась рільництвом. Але були й такі господарства, які розводили спеціальні культури, вирощували овочі тощо. Так, на 1 жовтня 1924 р. в Одеській губернії з 1574 колгоспів рільництвом займалися 1524 господарства, городництвом — 34, розведенням спеціальних культур — 15 і молочарством — 1 колгосп³.

Незважаючи на серйозні недоліки, які мали місце в колгоспах, незаперечні переваги їх над одноосібними селянськими господарствами були цілком очевидними. В колгоспах значно інтенсивніше і ефективніше використовувався живий та мертвий реманент, техніка, застосовувались більш передові методи обробки землі та ін. Так, якщо в одноосібних селянських господарствах на одиницю робочої худоби припадало в середньому 4,4 десятини землі, то в колгоспах припадало 8,3 десятини, або майже в 2 рази більше. Питома вага просапних культур в селянських господарствах дорівнювала 7,8%, а в колгоспах лісостепової частини України — майже 14%⁴.

Завдяки кращій обробці землі та догляду за посівами врожай в колгоспах був набагато вищий, ніж в одноосібних селянських господарствах. Так, в артїлі ім. Леніна одного з посушливих районів Одеської губернії озимої пшениці зібрали в 1924 р. по 40 пудів з десятини, а в селянських господарствах — по 25 пудів. В комуні «Незаможник», Запорізької округи, Катеринославської губернії, озимої пшениці було зібрано по 60 пудів з десятини, а в селянських господарствах — по 34 пуди⁵.

Дуже важливе значення мала та обставина, що не лише врожай в окремих колективах, а й середній врожай по всіх колгоспах був набагато вищий середнього врожаю одноосібних селянських господарств. Наприклад, за даними звіту РНК УРСР за 1923/24 р., в колгоспах Катеринославської і Полтавської губерній врожай жита, пшениці та вівса був у 1924 р. майже в півтора рази вищий, ніж в одноосібних селянських господарствах⁶. Це свідчило про те, що колгоспи України значно зміцніли і що вони являють собою більш вигідну форму землеробства, ніж одноосібні селянські господарства.

Але це зовсім не означає, що вже в той час усі колгоспи зміцніли і могли бути прикладом для навколишніх селянських господарств. Поряд з показовими і просто добрими господарствами в той період налічувалось дуже багато малочисельних і в організаційно-господарському відношенні слабих колективів, які інколи дискредитували своїм існуванням ідею колективізації сільського господарства. В згадуваних підсумках із доповідей комісії про обслідування 6 районів України по питанню становища колгоспів у ряді районів республіки повідомлялось: «Колгоспи малочисельні (в середньому 8—10 сімей) і дуже часто скла-

¹ «Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції Коммунистической партії (большевиків) України. Стенограма», 1924, стор. 162—163.

² «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», стор. 92.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 70.

⁴ «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», стор. 93.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 237, арк. 37—38.

⁶ «Звіт Робітничо-Селянського уряду України за 1923—24 рік», стор. 93.

даються виключно з родичів (Холмський і Кошеватський райони), причому в Кошеватському районі, наприклад, член колективу має ще й своє одноосібне господарство, яке рахується за його матір'ю. Звідси зрозуміло, що існують колгоспи по назві»¹.

В 1924 р. в ряді місць робилися спроби об'єднати малочисельні колективи в більш великі господарства з тим, щоб повніше і ефективніше використати землю, реманент та ін. Але таких спроб було небагато. Так, на Чернігівщині було об'єднано дві комуні: ім. III Інтернаціоналу та «Южный пролетарий». Про те, наскільки вони були малочисельні, свідчить той факт, що навіть після об'єднання в них налічувалося усього 11 сімей. В розпорядженні комун було 38 дес. орної землі, 19 дес. саду, 14 дес. луків, 10 дес. під садибами, до 40 дес. лісу з чагарниками, млин, сукновальня, електростанція, 10 коней і 14 корів². В той час нерідко зустрічались колгоспи, які були ще меншими за своїм складом. На 1 жовтня 1924 р. в Одеській губернії нараховувалось 1574 колективи, які охоплювали 15 433 особи. Це значить, що на кожне об'єднання припадало в середньому менше 10 членів колективу³. Малочисельний склад багатьох колективів був однією з головних умов збільшення витрат по керуванню господарством і недостатнього використання переваг кооперованої праці. Враховуючи це, ЦК КП(б)У і РНК УРСР орієнтували місцевих робітників на створення великих колективів там, де це було можливо.

Найбільш доступною для широких мас селянства формою виробничого об'єднання були в той час найпростіші види колективних господарств — товариства по спільній оранці і обробці землі. Тому ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У орієнтували місцевих партійних і радянських працівників на створення дійсно таких форм колективного господарства. Але на місцях ці вказівки не завжди виконувались. Всупереч економічним можливостям сільського господарства і підготовленості селян до вищих форм колгоспного будівництва партійні організації на місцях нерідко захоплювались організацією комун і артільей, минаючи товариства по спільній обробці землі і супряги.

Виявивши ці факти, ЦК КП(б)У в кінці 1924 р. ще раз дав вказівку губкомам, окружкам і райкомам партії про необхідність створення найпростіших форм колективних господарств і об'єднань. ВУЦВК і РНК УРСР дали відповідну вказівку по радянській лінії. В лютому 1925 р. було опубліковано постанову ВУЦВК «Про весняну сільськогосподарську кампанію 1925 р.», яка зобов'язувала уряд України: «При проведенні всіх заходів по сприянню селянству в наступну сільськогосподарську кампанію звернути особливу увагу, щоб урядова допомога в першу чергу була подана дійсно тим незаможникам та середнякам, які потребують цієї допомоги, зокрема, які ведуть обробку землі шляхом супряги. Враховуючи велику кількість господарств без робочої худоби, доручити урядові звернути особливу увагу на організацію в широкому масштабі обробки землі шляхом супряги, для чого в найближчий час розробити це питання, стимулюючи супряги шляхом проведення цілого ряду економічних заходів»⁴.

Виконуючи ці вказівки, партійні і радянські органи на місцях стали орієнтувати свої організації на створення в першу чергу не комун і артільей, а товариств по спільній обробці землі і супряг. Так, в резо-

¹ Журн. «Знамя коммунизма», 1924, № 6, стор. 123.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 26, оп. 26—1, спр. 1385, арк. 13.

³ Там же, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2321, арк. 70.

⁴ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства УССР», 1925, № 3, стор. 244.

люції губселькомісії Чернігівського губкому КП(б)У від 27 квітня 1925 р. по питанню «Про стан і план зміцнення колгоспів» було запропоновано партійним організаціям посилити «курс на найпростіші форми колективізації»¹.

За ініціативою ЦК КП(б)У це питання було розглянуто також на ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся в першій половині травня 1925 р. Вказуючи на необхідність збагачення і поглиблення досвіду колективізації та надання всебічної допомоги колгоспам в їх роботі, з'їзд орієнтував радянські органи в першу чергу на найпростіші форми виробничого об'єднання. «Особлива увага повинна бути спрямована,— говорилося в рішенні з'їзду,— на заохочування товариств по спільній обробці землі, супряг, що створюються, і взагалі найпростіших форм кооперування, доступних засвоєнню широкими селянськими масами, спрямованих на усупільнення селянського господарства з застосуванням удосконалених сільськогосподарських машин та знарядь»².

З'їзд висловився за те, щоб у складанні планів кредитування мати на увазі постійне заохочування товариств по колективній і машинній обробці землі з тим, щоб сприяти таким чином їх розвитку.

Запровадження в життя цих настанов дало свої позитивні результати. Внаслідок заходів, проведених партією та урядом, підвищилась питома вага найпростіших видів виробничих об'єднань за рахунок скорочення кількості комун і артілей. Якщо в 1923/24 р. товариств по спільній обробці землі нараховувалось всього 2,5% в загальній масі колгоспів, то вже в 1924/25 р. їх стало 6,8%, а в 1925/26 р. їх питома вага збільшилась до 42,3%. В той же час кількість комун зменшилась з 6,7% в 1923/24 р. до 5,8% в 1925/26 р., кількість артілей з 90,8% в 1923/24 р. до 86,4% в 1924/25 р. і 51,9% — в 1925/26 р.³

Борючись за організацію нових колгоспів, партійні та радянські органи України приділяли велику увагу зміцненню раніше створених об'єднань.

Головною причиною господарської слабості багатьох колгоспів, як і раніше, була нестача робочої худоби та реманенту. За далеко не повними підрахунками, в 1924 р. колгоспам Одеської губернії не вистачало для проведення нормальної роботи понад 7 тис. голів робочої худоби, 4263 плуги, 3594 букери, 2849 жаток, 345 сівалки і 431 віялки⁴.

В 1925 р. потреба колгоспів у живому й мертвому реманенті не тільки не зменшилась, а, навпаки, значно зросла. Справа в тому, що ріст колгоспів йшов, головним чином, за рахунок незаможних селян, дуже погано забезпечених робочою худобою та реманентом. На 1 жовтня 1923 р. по Україні нараховувалось 73,8% колгоспів, що склалися з незаможників⁵, а на 1 листопада 1924 р. їх було 82%⁶.

На початок 1925 р. в колективи республіки входили близько 36 тис. незаможних господарств, що становили 4% всієї селянської бідноти⁷. Велика частина незаможних колгоспів була значно гірше забезпечена живим і мертвим реманентом, ніж одноосібні селянські господарства. Так, в колгоспах Павлоградської округи, Катеринославської губернії, на 100 дес. землі припадало в середньому всього 5 коней, 2,5 вола, 2,5 плуга, 1,7 букера. А в селянських господарствах на таку ж кількість

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 26—1, спр. 1384, арк. 31.

² «ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад. Постанови та резолюції», Видання оргвідділу ВУЦВК, Харків, 1925, стор. 9.

³ «Колхозное движение на Украине», стор. 11.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, спр. 2303, арк. 20.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 220, арк. 129.

⁶ Там же, спр. 311, арк. 21.

⁷ Там же, арк. 22.

землі в середньому було 8,5 коня, 3,0 вола, 2,84 плуга і 2,5 букера¹. За даними Наркомзему УРСР, які були викладені в доповіді Г. І. Петровського на лютневому Пленумі ЦК КП(б)У 1925 р., в колгоспах України на 1 плуг припадало 15 дес. землі, на 1 сівалку — 50 дес., на 1 робочого коня — 8—10 дес. землі².

Враховуючи таке становище, уряд України в 1925 р. ще більше посилив матеріальну допомогу колгоспам, яка надавалась у вигляді грошових кредитів, різних позичок та ін. Можливості для цього в 1925 р. були значно ширші, ніж у минулі роки. Досить вказати на те, що в той час, як на початку в розпорядженні сільськогосподарського банку було менше 3 млн. крб., на лютий 1925 р. в його обороті було до 30 з лишнім млн. крб.³

З метою посилення кредитування колгоспів в основному капіталі Укрсельбанку згідно з рішенням квітневого Пленуму ЦК РКП(б) 1925 р. був виділений спеціальний фонд, який дозволив розширити й полегшити кредитування колективів. Як зростала ця допомога, видно з розмірів позички, що була видана губсельбанками колективам. Якщо на 1 березня 1925 р. сума позички становила 1 909 721 крб.⁴, то на 1 жовтня 1925 р. колгоспам України був відпущений кредит в сумі 3 641 300 крб.⁵

У зв'язку з успіхами в галузі промислового виробництва, які були досягнуті на кінець відбудовного періоду, Радянська держава одержала можливість поліпшити справу постачання сільському господарству і, перш за все, колгоспам тракторів та інших машин. Тому, надаючи колгоспам грошовий кредит та різні позички, партія і Радянський уряд домагалися того, щоб кошти ці використовувались, головним чином, на придбання тракторів і сільськогосподарських машин. На липень 1925 р. тільки колгоспам і радгоспам Луганської округи, Донецької губернії, було надано кредит на трактори в сумі понад 31 тис. крб. Крім того, їм були виділені кошти для придбання 88 штук сільськогосподарських машин⁶. 20 колгоспів Олександрівської округи, Катеринославської губернії, одержали до 1 січня 1925 р. сільськогосподарських машин та реманенту на суму близько 1000 крб. Крім цього, по лінії губсельбанку вони одержали кредит в розмірі майже 15 тис. крб.⁷ В 1924—1925 рр. в колгоспах, сільськогосподарських та машинних товариствах України працювало 2310 тракторів⁸.

Поряд з виділенням кредитів Радянська держава надавала колгоспам велику допомогу в справі землевпорядкування. В 1925 р. землевпорядкувальні роботи в колгоспах розгорнулися в значно більших розмірах, ніж у попередні роки. Внаслідок цього на кінець 1925 р. була землевпорядкована більша частина колгоспів республіки. До серпня 1925 р. на Україні землевпорядкувались 61,6% колективних господарств⁹. Серед колективів найкраще землевпорядкувались артїлі та комуні. На Правобережжі було землевпорядковано 76% колгоспів, на Лівобережжі — 66%, в Степовій частині України — 54% і на Поліссі (у Волин-

¹ Журн. «Звезда» (орган Катеринославського губкому КП(б)У й губради профспілок), 1925, № 9, стор. 74.

² Г. І. Петровський, Політика партії на селі, Госиздат України, Харків, 1925, стор. 8.

³ Там же, стор. 7.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 70, арк. 64.

⁵ Г. І. Петровський, Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм, Держвидав України, Харків, 1927, стор. 40.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 2336, арк. 134.

⁷ Журн. «Звезда», 1925, № 8, стор. 61.

⁸ «Дев'ятий съезд КП(б)У. Стенографический отчет», Изд-во «Пролетарий», Харків, 1926, стор. 38.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 113.

ській губернії) — 52%. Комуни та артіль республіки були землевпорядковані на 60%, товариства по спільній обробці землі — на 40%¹.

В 1924 р. в деяких місцевостях України внаслідок поганого врожаю частина колгоспів опинилася в важкому матеріальному становищі. В зв'язку з цим тим колгоспам, які потерпіли від стихійного лиха, була подана державою значна матеріальна допомога. Лише колективи Луганської округи одержали до літа 1925 р. 240 тис. пудів насіння, що дозволило засіяти більшу частину земельної площі².

В зв'язку з ростом колгоспів за рахунок господарств, які не мали коней та реманенту, їм було надано в 1925 р. цілий ряд додаткових пільг. 7 лютого 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УРСР прийняли спеціальну постанову «Про додаткові пільги незаможному селянству», якою надавалось сільськогосподарським об'єднанням незаможних селян переважне право на придбання племінної худоби з державних племінних господарств і радгоспів, на оренду земель промислового і сільськогосподарського значення на пільгових умовах, на безкоштовне користування випасами на площах державного лісового фонду і землях цукрових заводів, вільних від посівів, на пільгову оренду сіножатей, на придбання на пільгових умовах машин, сільськогосподарського реманенту тощо³.

Завдяки державній допомозі і перевагам промадського ведення господарства колгоспи весь час зміцнювались, домагаючись все кращих наслідків у своїй господарській діяльності. Показовими з цього погляду є дані про співвідношення різних культур в колгоспах і одноосібних господарствах України в 1925 р. В той час, як в колгоспах на кожні 100 дес. посіву припадало: жита — 14,5%, пшениці — 20,8%, просапних культур — 20,0% і сіяних трав — 2,9%, в одноосібних селянських господарствах на таку ж кількість посівів припадало: жита 28,0%, пшениці — 10,5%, просапних культур — 12,0%, а сіяних трав зовсім або майже не було⁴. Ці дані говорять про те, що культура землеробства в колгоспах перебувала на вищому рівні, що питома вага товарних культур у них була значно більшою. Незважаючи на те, що колгоспи були значно гірше забезпечені робочою худобою та реманентом, врожай в них був також набагато вищим, ніж в одноосібних селянських господарствах. В 1924/25 р. в колгоспах України врожай був на 20—25% вищий, ніж в одноосібних господарствах, а в окремих випадках — на 100—200%⁵.

Невірно було б твердити, що вже в той час колгоспи були цілком стійкими й міцними в організаційно-господарському відношенні господарствами. В багатьох з них ще гостро відчувалась нестача живого й мертвого реманенту, не завжди правильно був поставлений облік майна та робочого часу, мали місце серйозні недоліки в організації й оплаті праці тощо. Але значна частина колгоспів являла собою цілком зміцнілі соціалістичні господарства, які були зразком для навколишніх селянських господарств. До числа таких колективів належали комуни «Червоний Жовтень», «Красный пахарь» та імені Леніна, Олександрівської округи, Катеринославської губернії⁶, комуна «Красное

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 114.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 2336, арк. 134.

³ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины», 1925, № 3, стор. 69—71.

⁴ Г. І. Петровський, Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм, стор. 39.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 115.

⁶ Журн. «Звезда», 1925, № 8, стор. 61.

утро», Кролевецького району, Чернігівської губернії¹, трудова сільсько-господарська комуна «Новий мир», Сумської округи², та багато інших.

Домагаючись кращої постановки свого господарства, передові колгоспи не замикалися в собі, а прагнули посилено допомагати навколишньому селянству, впливаючи тим самим на його економіку й свідомість.

В доповіді інструктора Чернігівського губкому КП(б)У, який перевіряв в кінці 1924 р. роботу комуни «Красное утро», повідомлялось: «Комуна обслуговує населення не лише в культурному відношенні, а й в економічному: очистка насіння, млин, маслобійня, злучний пункт — все це на порівняно пільгових умовах»³. При комуні були проведені 10-тиденні сільськогосподарські курси, організовувались лекції з медицини та ветеринарії, провадилась читка газет, а також працював лікнеп, в якому навчалось 18 жінок. Всі члени комуни відвідували хату-читальню, 10 осіб брали участь в драмгуртку, 3 працювали в сільраді, 12 були членами споживчої кооперації і 10 осіб — членами сільськогосподарської кооперації⁴. Все це говорить про те, що комуна «Красное утро» мала серйозний вплив на господарсько-політичне життя селянства, що вона була могутнім вогнищем соціалістичної перебудови села.

Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і їх господарські успіхи, що свідчили про корінні переваги нових форм землеробства, сприяли дальшому поширенню ідей колективізму серед широких мас селянства, зміцненню змички між містом і селом на соціалістичній основі.

За соціальним походженням склад колгоспів являв собою таку картину: безземельних і з земельними наділами від 3 до 6 дес. в колгоспах нараховувалось в серпні 1925 р. 80,7% господарств, з землезабезпеченістю від 6 до 10 і більше 10 дес.—19,3%⁵. Це означало, що поряд з біднотою в колгоспах знаходилась певна частина і середніх селян.

Вступ середніх селян в колгоспи почав посилюватись з 1923 р. Отже, починаючи з 1923 р., стала посилюватись роль колгоспного руху не лише в покращанні матеріального становища бідноти й залученні її до соціалістичного будівництва, а й у зміцненні союзу робітничого класу з середнім селянством на новій, соціалістичній основі.

Ступінь усупільнення в колгоспах був на той час такий: мертвий реманент повністю був усупільнений в 55% колективів, частково — в 23% господарств і зовсім не усупільнений в 21% колгоспів. Повне усупільнення живого реманенту мало місце в 53% колгоспів, частково — в 8%, зовсім не було усупільнення в 34% колективів. В 6% колгоспів не був усупільнений ні мертвий, ні живий реманент⁶. Колгоспів, в яких було частково усупільнено землю, робочу худобу та реманент, нараховувалось 55%⁷. Це говорить про те, що абсолютна більшість колективів являла собою найпростіші форми виробничого кооперування, що цілком відповідало політиці партії в справі колгоспного будівництва на тому етапі розвитку радянського суспільства.

На кінець відбудовного періоду були досягнуті певні успіхи в спра-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 26—1, спр. 1309, арк. 173.

² Газ. «Вісті» від 1 січня 1924 р.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 26—1, спр. 1309, арк. 173.

⁴ Там же, арк. 174.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 108.

⁶ Там же, арк. 111.

⁷ Там же, арк. 112.

ві удосконалення організації виробництва і оплати праці в колгоспах. За даними Чернігівського губкому КП(б)У, в 1925 р. в Чернігівській губернії 14 комун і 12 артіль розподіляли продукти виробництва за потребами, 2 комуні і 37 артіль — згідно із затраченою працею, 18 артіль — за ідоками, 2 комуні й одна артіль — за комбінованим принципом¹. Приблизно таке співвідношення спостерігалось і в багатьох інших губерніях. Таким чином, майже половина колгоспів застосовувала принцип розподілу за працею, який виявився найбільш правильним і доцільним на весь перехідний період від капіталізму до комунізму. Це було серйозним кроком уперед, який сприяв підвищенню матеріальної зацікавленості членів колективних господарств в підвищенні продуктивності праці і зростанні громадського добра колгоспів.

Дуже важливе значення для зміцнення колгоспів мало посилення їх зв'язку з сільськогосподарською кооперацією, яка обслуговувала колективи в організаційному та господарському відношенні. До середини серпня 1925 р. в кредитну й сільськогосподарську кооперацію входило приблизно 60% колгоспів².

Якщо приймати до уваги лише кількісний склад колективізованого населення і питуому вагу колгоспів у сільськогосподарському виробництві, то успіхи колгоспного будівництва на кінець відбудовного періоду треба вважати недосить значними. На той час було усупільнено на Україні менше 2% загальної кількості селянських господарств і приблизно такий же процент загальної земельної площі республіки.

Головним гальмом в розвитку колгоспного руху була в той період відсутність матеріально-технічної бази. Визначаючи роль техніки в переробці приватновласницької психології та звичаїв селянина, В. І. Ленін в доповіді про заміну розверстки натуральним податком на X з'їзді партії говорив: «Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, бездорввити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі. Ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»³.

На кінець 1925 р. були досягнуті вирішальні успіхи у відбудові радянської промисловості. Але тодішній рівень промислового розвитку не давав можливості забезпечити виробництво тракторів та інших сільськогосподарських машин в такій кількості, якої могло б вистачити для повного підведення технічної бази під колгоспний рух. Те ж саме слід сказати про електрифікацію, в галузі якої спостерігались в той час досить скромні успіхи. Якщо врахувати при цьому ще й такі фактори, як порівняно невисокий рівень культури й свідомості переважної частини селянських мас, наявність дрібновласницьких ідей та звичаїв, то стане цілком зрозуміло, що про масовий колгоспний рух тоді не могло бути й мови.

Але неправильно було б і применшувати значення успіхів, що були досягнуті на той час в галузі колгоспного будівництва. Незважаючи на свою малочисленність, колгоспи відіграли серйозну роль в господарському й суспільно-політичному житті села. Вони значно впливали на підвищення культури землеробства, покращання матеріального становища сільської бідноти й ріст соціалістичної свідомості селянства. Головне ж значення колгоспів полягало в тому, що вони проклали шлях до переходу широких мас селянства на рейки соціалізму. Досвід передових колгоспів показував, що саме цій формі ведення господарст-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 26—1, спр. 1384, арк. 29.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 310, арк. 18.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 188.

ва належить майбутнє, що лише колективізація здатна забезпечити бурхливе зростання продуктивних сил в сільському господарстві і вивести багатомільйонне селянство на шлях заможного й культурного життя.

Безпосереднє значення колгоспного руху в той період полягало в тому, що воно включало певну частину бідноти й середнього селянства в систему соціалістичної економіки, провідна роль в якій належала націоналізованій промисловості. Тим самим був зроблений серйозний крок уперед по шляху створення нової, соціалістичної основи для непорушного союзу робітників і селян під керівництвом робітничого класу. Такі були перші успіхи колгоспного руху і його роль у відбудові сільського господарства й зміцненні союзу робітничого класу з селянством на новій основі.

Спираючись на ці успіхи, партійні організації України при допомозі й під керівництвом ЦК ВКП(б) рішуче боролись за підготовку масового колгоспного руху, який розгорнувся в 1929 р. В той час разом з біднотою в колгоспи масами пішло середнє селянство. Цей перелом в розвитку колгоспного руху був підготовлений тривалою і всебічною роботою партії по кооперуванню селянства та озброєнню сільського господарства передовою технікою, по переробці приватновласницької психології широких селянських мас в дусі колективізму. Цьому передував більш-менш тривалий період створення й зміцнення перших колгоспів і радгоспів, організації і покращання діяльності машинних товариств, прокатних пунктів та тракторних колон, на базі яких створювались МТС.

Готуючи умови для масової колективізації сільського господарства, Комуністична партія використовувала досвід перших колгоспів і їх організаторів та керівників. Серед піонерів колгоспного будівництва на Україні були такі прославлені майстри соціалістичного землеробства, як Ф. І. Дубковецький, М. О. Посмітний та багато інших.

Очолюючи масовий колгоспний рух, партія домоглася повної перемоги соціалістичних виробничих відносин на селі. Тим самим було ліквідоване протиріччя, що існувало між великою, соціалістичною промисловістю і розпоршеним, одноосібним селянським господарством, і створена непохитна база соціалізму на селі.

Внаслідок індустріалізації країни і колективізації сільського господарства соціалістичний лад став неподільно пануючим в усьому народному господарстві.

М. П. ГЕРАСИМЕНКО

ПАУПЕРИЗАЦІЯ І СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Головними рисами економіки Галичини в період кризи панщинно-кріпосницького господарства були: абсолютна і неподільна власність земельної шляхти на землю і всі природні джерела суспільної виробничої діяльності, необмежена феодальна влада землевласників над виробничим населенням, поголовне закріпачення селян. Реальною формою існування феодальної власності і влади був панський маєток (домінія), складовими частинами якого були панський фільварк і селянська громада як інтегральна частина маєтку.

Закріпачене селянство, ставши складовою частиною панського маєтку, розвивалось під дією економічних законів привласнення феодальної ренти. Породжений інтересами шляхетської власності поділ праці закріпачених селян всередині фільварку історично розвинувся в суспільний поділ праці між окремими групами селян, які відрізнялися між собою економічним станом і господарськими функціями в системі панщинного господарства. Як показує докладний аналіз відносин між поміщиками і селянами, а також між окремими господарськими групами селян¹, майнова диференціація селян в Галичині, як і в інших країнах Східної Європи, була закономірним результатом розвитку панського маєтку, як господарства товарного.

В результаті аграрних реформ Марії Терезії і Йосифа II в 70—80 роках ХVІІІ ст. в Галичині була формально скасована особиста кріпосна залежність селян від земельних власників, поміщицька земля була поділена на домінікальну (панську) і рустікальну (селянську); встановлювалась максимальна триденна панщина для повних селян і диференційована панщина для неповних селян, халупників і комірників; селянські громади дістали деякі права самоврядування і право скарги на пана за зловживання. Але істотних змін в економічному становищі селян не відбулося. Земельний власник залишався верховним власником селянських земель, а селянин, звільнений від особистої кріпосної залежності (*Leibeigenschaft*), як і раніше, був прикріпленим до землі.

Період з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст. в Галичині характери-

¹ Про характеристику економічних відносин між селянами та земельними власниками і відносин окремих груп селян в системі панського маєтку в ХVІІІ ст. див. у статті автора «Класи і соціальні групи в Галичині в кінці ХVІІІ ст.» (збірник «З історії західноукраїнських земель», вип. 2, Видавництво АН УРСР, К., 1957, стор. 78—107).

зується активною економічною експансією земельної шляхти, обезземеленням селян, значним зростанням феодалної експлуатації виробників. Результатами шляхетської економічної експансії були: дальший занепад селянського господарства і ослаблення господарської ініціативи селян, пауперизація і соціальне розшарування селянства. Особливого загострення ці явища набувають напередодні розквітачання селянства. Не торкаючись всієї сукупності аграрних відносин в Галичині, розглянемо ті найголовніші процеси, якими характеризувався соціальне обличчя галицького села.

Незважаючи на режим насильства й беззаконня на селі, якими вславила себе земельна шляхта, та загальний занепад селянського господарства, заможна верхівка села, що виконувала найбільш відповідальні роботи в панському фільварку, зберегла своє значення опори поміщицького маєтку. Під впливом розширення вільних торгових зв'язків і помітного розвитку промисловості в селах виникає новий тип господаря-підприємця. Якщо в XVIII ст. ця категорія господарів була природним наслідком розвитку чиншового господарства, наприклад в гірських районах, то тепер вона стає звичайним явищем і в панщинному селі. Колись земельний власник обмежував концентрацію землі і рухомого майна в руках окремих селянських господарств розмірами одного наділу, а в XIX ст. виникають кільканадільні селянські господарства куркульсько-підприємницького типу.

Особливо сприятливими були умови для виникнення таких господарств у тих районах, де зберігалось перемінне землекористування,— в східних прикарпатських округах. При чергових переділах землі заможні селяни шляхом усяких махінацій збільшували свої поля за рахунок невикористовуваних парцел сусідів. В Тлумачі, наприклад, заможніші селяни шляхом інтриг і шахрайства захоплювали більше землі, ніж бідні¹. В Ходорівському Ключі ще в 1792 р. зустрічались випадки, коли повні селяни володіли двома триденними наділами землі — одним за панщину, другим за чинш. В 1817 р. тут багато «цілогрунтових» мало по два наділи². Напередодні розквітачання селян в Тлумацькому передмісті Тисмениці окремі передміщани користувались земельними наділами до 78 моргів³. В с. Батятичах на Львівщині в 1820 р. на 234 господарства було 67 господарств з наділами понад 25 моргів землі, а два господарі мали навіть більш як по 50 моргів⁴.

Багатонадільний селянин — це новий тип господаря — кріпосного фермера-куркуля. Його розвиток не вносив істотних змін в систему панщинно-кріпосницьких відносин. Він був тільки відмінністю повнотяглого селянина і не міг вийти з підданства домінії. Інтереси останньої полягали в збереженні господарства повних селян, тому ця група виробників була найбільш стабільною.

Не тільки багатонадільне, а й кожне однонадільне селянське господарство могло виконувати призначені для нього функції тільки силами челяді. Колишній кріпак Сломка в своїй цікавій книзі свідчить: «За часів панщини майже кожний більший чи менший господар тримав слуг, особливо коли ще не мав дорослих дітей. В кметських господарствах (в Дикові кмети мали по 18 моргів землі) в службі звичайно було

¹ R. Rozdolski, Wspólnota gminna w b. Galicji Wschodniej i jej zanik, Lwów, 1936, стор. 28—29.

² Львівський філіал Центрального державного історичного архіву УРСР (далі—ЛФЦДІА УРСР), ф. 181, оп. 1, спр. 1235, арк. 12, 14, 20, 21.

³ ЛФЦДІА УРСР, ф. 168, оп. 1, спр. 4213.

⁴ ЛФЦДІА УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 96.

четверо: паробок, дівка, підліток і пастух; в загородницьких (6 моргів землі)—двоє. При тодішньому способі господарювання для кожного з них вистачало обов'язків і роботи»¹. За спостереженнями господарської шляхти, «заможні селяни тримають по 2—3 чоловіки челяді, менш заможні—одного слугу. Челядь чоловічого роду мало коли працює у селян за гроші, частіше служить за одержані харчі»².

Челядь в системі селянського господарства мала певне значення вже в XVII і XVIII ст. Поширення її в XIX ст. не було новиною. Новим було те, що тепер повнонадільний селянин поєднував у собі риси і кріпосного господаря і торговця-лихваря. Він виконував не тільки панщинні повинності, а й поширював свій вплив на сусідів-бідняків, які попадали в кабальну залежність від нього. Спостережливі сучасники відзначали, що тільки «менша частина селян тримається добре, маючи худобу й гроші. Вони обробляють, крім своєї землі, також поля бідних за третій-четвертий сніп врожаю. Подаючи своїм бідним сусідам під час вирощування врожаю лихварську допомогу, мають від них на свою вимогу робітників»³. Повний селянин — це тип прусського гроссбауера, який за певних умов міг стати капіталістичним підприємцем, але він ним не був, поки залишався прикріпленим до землі, як і його сусід—пів- і чвертьселянин:

Півселянин-поєдинок⁴ виявився менш стійким типом селянського господарства. Домінія, заінтересована в збільшенні абсолютної маси панщинних днів, сприяла роздрібненню цієї категорії господарств, бо цим способом можна було збільшити норми панщини на одиницю земельної площі. Півселянин—це тип самодостатнього господарства, хоч і він при відсутності дорослих членів сім'ї потребував поденників. Ці потреби легко покривались відробітками піших селян, які без допомоги своїх тяглих сусідів були не в змозі вести своє господарство.

Центральною фігурою села був піший селянин, що сидів на чверті наділу. Ця група селян зазнавала найбільшого роздрібнення. Нижчою економічно вигідною для домінії межею дрібнення пішого господарства був наділ в 3—6 моргів. Часто зустрічались піші господарства з наділом до 10 моргів і нижче трьох моргів. Панщинні повинності піших селян не спускались нижче 52 днів на рік. Звичайно ж вони стояли на рівні 78, 81 і 102 днів. У звіті Крайової президії за 1847 р. відзначались випадки, «коли окремі господарі, сидячи на 2—3 моргах, зобов'язані давати 156 днів панщини. Як це можна, трудно навіть уявити»⁵. Якщо раніше піший селянин фактично користувався чвертю наділу, то напередодні розкріпачення він тільки номінально вважався чвертьселянином. Величезна маса чвертьселян сиділа на найдрібніших парцелах і таким чином наближалась до загородників.

Найбільшого роздрібнення зазнавали загородні господарства. Загородник, незалежно від того, чи користувався він польовою землею, чи тільки городом, давав звичайно 12 днів пішої панщини на рік. Тому в збільшенні загородних наділів домінія була прямо заінтересована, хоч загальна площа загородних земель залишалась незмінною. Роздрібнення загородних наділів в руках домінії стало важливим засобом збільшення маси виробників, примушуваних до роботи в ролі батраків і поденників.

¹ J. Słomka, Pamiętniki włościanina, Kraków, 1912, стор. 78.

² «Rozprawę Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. II, стор. 159.

³ «Rozprawę Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1849, t. VI, стор. 175.

⁴ Поєдинками, на відміну від парових, називались півселяни у східних районах Галичини.

⁵ ЛФЦДІА УРСР, ф. 146, оп. 4, спр. 744, арк. 63.

Загородник звичайно мав наділ тільки під садибу. Так, наприклад, в с. Бабинці, Станіславського округу, загородники напередодні розкріпачення мали наділи тільки до 1 морга¹. В с. Копичинцях, Чортківського округу, з 237 господарств 113 мали в користуванні тільки по якійсь частині морга². В с. Тлумач на 162 селянських посілости було 26 чиншовиків, що мали разом 13 моргів землі³.

В 20-х роках ХІХ ст. виникає новий тип кріпака—домінікаліст, тобто посаджений на домінікальній землі, на яку він ніяких прав не мав. В Тлумачі було 17 домінікалістів, за ними числилось 8 моргів землі. В с. Тлумачик, Коломийського округу, домінікалістам, яких було 14 із 150 всіх посіlostей, давався «наділ» у 40 сажнів⁴. Домінікалісти з дрібними і найдрібнішими парцелями—це постійний резерв поденних робітників, які панщину не відбували, але й не були на утриманні двору.

Крім домінікалістів-робітників, існувала ще особлива категорія домінікалістів, які одержували наділи за службу в домінії⁵. Якщо вони виконували двірські обов'язки, то ніяких повинностей не відбували. Коли з якоїсь причини окремих домінікаліст не виконував служби в дворі або в ньому не було потреби, він зобов'язаний був відробити 102 дні пішої панщини. В с. Руда, Золочівського округу, домінія дозволяла майстрам рудні корчувати ліс на домінікальній землі і користуватись цими землями, а також правом на пасовище за певний чинш⁶.

Спочатку домінікалісти виникли в камеральних маєтках, там, де, під впливом практики ведення державного господарства в Чехії, панщинне господарство замінялось чиншовим. В цьому випадку не було потреби поділяти землі на двірські й рустікальні. Двірські (домінікальні) землі наділялись чиншовикам, що діставали назву домінікалістів. В Братковіцькому великому камеральному маєтку (Жешувський округ) в 1802 р. в чиншовому селі Виделка на 275 рустікалістів був 31 домінікаліст, в с. Гутисько на 47 рустікалістів—23 домінікалісти⁷.

В приватних маєтках не було практики чиншування. Під впливом потреб в пішій робочій силі в таких маєтках насаджувалися домінікалісти типу халупників і комірників.

Найважливішим наслідком аграрної еволюції в період, що тут розглядається, було величезне збільшення маси безземельних комірників, які не сиділи ні на рустікальній, ні на домінікальній землі.

Для характеристики селянського населення, що сиділо на землі, можуть бути використані дані «провізорного» кадастру 1819 р. і «стабільного» кадастру земель 1847—1859 рр. Для характеристики ж комірників, що не мали свого «господарства», більш-менш надійних даних немає.

В число рустікальних володінь увійшли землі загального користування. Тому кількість господарств у групах 50 і більше моргів можна тільки з певною умовністю розглядати як кількість селянських господарств, бо сюди увійшли і рустікальні володіння громад. Дані про домінікалістів зовсім відсутні.

В 1819 році група землекористувачів на площі більше 20 моргів, яка охоплює загалом повних селян, становила 64,5 тисячі, або 12,5%

¹ ЛФЦДІА УРСР, ф. 488, оп. 1, спр. 814.

² Там же, спр. 930.

³ ЛФЦДІА УРСР, ф. 168, оп. 1, спр. 4212.

⁴ Там же, спр. 4216.

⁵ ЛФЦДІА УРСР, ф. 487, оп. 1, спр. 4213, арк. 9.

⁶ ЛФЦДІА УРСР, ф. 180, оп. 1, спр. 10, арк. 279.

⁷ Львівська бібліотека АН УРСР (далі — ЛБАН), Відділ рукописів, ф. Чоловського, № 695.

загальної кількості землекористувачів. В момент розкріпачення селян ця група збільшилась абсолютно на 3% при зменшенні питомої ваги з 12,5% до 8,4%.

Група землекористувачів, що сиділи на 10—20 моргах, охоплює майже всіх півселян-поєдинків. В 1819 р. вона становила 139,5 тисячі, або 26,9% від загальної кількості господарств, а в момент розкріпачення селян—23,4%, збільшившись абсолютно на 33%.

Група землекористувачів, що сиділа на 2—10 моргах, яку грубо можна віднести до категорії чвертьселян-піших, в 1819 р. становила 214,4 тисячі, або 41,2% загальної кількості господарств, а в момент розкріпачення селян—41,1%, збільшившись абсолютно на 48%.

Особливо швидко абсолютно і відносно збільшувалась група землекористувачів, що сиділи на загородах до двох моргів. Таких господарств в 1819 р. було 100,9 тисячі, або 19,4% всіх господарств. В 1847 р. кількість їх зросла до 216 тисяч, тобто на 114% абсолютно, відносно вона збільшується з 19,4 до 27,2%¹.

Рух окремих груп селян показує, що в період розвитку й технічного удосконалення двірського господарства в селянському господарстві мала місце прогресуюча пауперизація при відносній стабільності економічних позицій повних селян.

Як визнавали сучасники, наділ в 10 моргів був тим мінімумом, який дозволяв добувати засоби життя для селянської сім'ї і корм для робочої і продуктивної худоби². Якщо виходити з цієї норми, то виявляється, що більшість селян в середині ХІХ ст. перебувала за її межами. По окремих округах майже три чверті селянських господарств належали до групи з землекористуванням менше 10 моргів.

Дві третини всіх селянських господарств, а в західних округах (78,4%), в Коломийському (77,5%) і Чортківському (78,2%)—понад три чверті селянських господарств втратили необхідні умови для «заможного» існування.

Значна частина піших селян не мала робочої худоби. Масових даних для характеристики забезпеченості робочою худобою селянських господарств не існує. Деяке уявлення про це можна класти на підставі інвентарних даних по окремих маєтках. Так, у маєтках найбільш заможних округів (Збараському маєтку Потоцьких і Буських маєтках Мієра)³ на 580 господарств тільки 41 господарство (7%) може бути віднесено до категорії повних тяглих селян, здатних виконувати повну тяглу панщину. 212 господарств, або 36,6%, мають по дві голови робочої худоби; це господарства півселян, здатних виконувати неповну тяглу панщину. Решта господарств—це пішаки, з яких 290 (або 50%) позбавлені необхідних умов відтворення; більшість з них змушена добувати собі засоби до життя за межами свого господарства.

В багатьох маєтках поділ селян на майнові групи втрачав своє значення, і селяни, як правило, поділялись на групи не за майновим станом, а за числом днів панщини. Диференціація річної панщини в Галичині була така: тягла—156, 133, 104, 81, 78 і 52 дні; піша—133, 104, 81, 78, 52, 26 і 12 днів.

¹ М. Marassè, Grundbesitz-Verhältnisse in Galizien, Dziefia ekonomiczno-polityczne i Statystyczne, Kraków, 1881, t. II, стор. 54—55.

² Відомо, що В. І. Ленін відносив до бідняків для Росії кінця ХІХ ст. селян з землекористуванням до десяти десятин.

³ Підрахунки зроблені по інвентарях Збараських маєтків Потоцьких за 1835 р. по таких селах: Тарасівка, Базаринці, Залужжя, Старий Збараж. Дані по маєтках Мієра взято за 1832 р. по селах: Соколя, Волиця, Незнанів, Чаниж. (ЛБАН, ф. Осолінських, № 6505, 3506, 3507, 3509).

Глибока диференціація селян за майновими ознаками була економічним виявом поділу селян на категорії по їх функціях в домініальному господарстві. Який з цих двох моментів господарської життєдіяльності селян був визначальним, а який похідним, не має істотного значення. Важливо те, що і майновий стан селянина і його функція були породженням панщинно-кріпосницької системи господарства.

Селянське господарство в міру його роздрібнення і пауперизації ставало щораз менш надійною базою дарової панщини для маєтків. Тому поряд з економічним витрачанням панщинних днів земельні власники змушені були користуватися силами примусово найманих робітників.

Законом 1786 року заборонялось притягати підданих до праці зверх панщини за оплату без їхньої на те згоди. В період реакції їх примушували до «заробіткової» праці киями. Селяни неохоче йшли на заробітки, протестували й скаржилися. В одній із скарг селян Скалатської домонії в 1793 р., підписаній 9 підданими, говорилось: «Ми належні з нас по одному дню на тиждень повинності виконуємо, а пан Бачинський наказав вийти на панське заробіткове. Ми вийшли не в призначений день, а на другий день; пан Бачинський викликав нас у двір і, навіть не питаючи про причини невиходу, наказав покласти нас і дав нам по 10 кивів»¹.

Поки селянин міг добувати собі засоби до життя на своєму наділі, кріпосникові доводилось силою гнати його на «заробіткове». В міру ж того, як наділи скорочувались і зростали грошові повинності перед державою, для селянина-пішака «заробіткове» ставало необхідністю. Для селянина воно було одною з додаткових умов відтворення своєї робочої сили, а для пана—додатковим джерелом праці в маєтку.

Вважалось правилом звільняти від заробіткових робіт тяглих селян і, як наказувалось в одній з інструкцій економам, дозволялось брати їх не більше одного дня на тиждень, та й то лише для піших робіт². Піших, що відбували один день панщини на тиждень, можна було наймати на два дні, ремісників, чиншовиків—тільки для поління, згрібання і збирання хліба. На інші роботи ремісників не наймали, щоб «не шкодити їхньому ремеслу». В цій же інструкції наказувалось ні в якому разі не наймати косарів. Косовиця повинна була виконуватись виключно за рахунок панщинних днів.

Заробіток селянина в панському маєтку, без сумніву, був одним з елементів відтворення його робочої сили. Але це не була заробітна плата в капіталістичному розумінні слова. Кріпосник використовує буржуазні методи забезпечення себе робочою силою, але оскільки робітник виробництва залишався кріпосним, всі його відносини до свого пана, включаючи і відносини найму, залишались кріпосницькими, а заробітна плата була дуже потворним сплетінням вільного найму і кріпосницької неволі. Про цю потворність свідчать приклади розрахунків пана з селянами с. Ушні, Золочівського округу, за роботи зверх панщини від 1 липня 1845 р. до 1 липня 1846 р.³

Жишинський заробив 6 флор. 2 крейц. При розрахунках з нього було стягнуто: за горілку—2 флор. 8 крейц., за позичене жито—1 флор. 15 крейц., за потраву гусьми—1 флор. 36 крейц., чинш—1 флор. 14 крейц., разом—6 флор. 13 крейц. Танюк заробив 5 флор. 33 крейц. З нього вираховано: за горілку—2 флор. 40 крейц., за гречку—1 флор., чинш—1 флор. 12 крейц., за потраву кіньми і гусьми—1 флор. 48 крейц.,

¹ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Баворовського, № 1072.

² ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 7874, арк. 129 і далі.

³ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 4309, рахунки 6, 8, 14, 28, 30, 44

разом—6 флор. 40 крейц. Журик заробив 5 флор. 13 крейц. З нього враховано: за горілку—8 флор. 40 крейц., чинш—1 флор. 24 крейц., разом — 10 флор. 4 крейц. Приблизно такі ж розрахунки були і з іншими селянами.

Всі наведені приклади, а вони є типовими, свідчать, що робота по найму зверх панщини була особливою формою кріпосницької кабали. Панський двір, обов'язковим доповненням якого була корчма, при посередництві «найму» видавлював із селянина не тільки додаткову працю, а й частину його заробітної плати. Горілка, чинш, штраф за потрапи і «квитанція» корчмарю— така була ціна праці кріпосних, що служили у пана по «найму».

Робота по «найму» на пана не рятувала селян від зубожіння, а ще більше його посилювала. Для величезної маси малонадільних і безнадільних селян становище було нестерпним, особливо відтоді, як поміщицькі маєтки почали відчувати труднощі із збутом продукції.

Одним з огидних методів примусу до праці зверх панщини була «допомога» селянам на «передновку» за відробітки. Допомога підданам колись була одною з повинностей пана, тепер вона перетворювалась в джерело дарової панщини за борги. Часто ці відробітки були настільки важким тягарем, що селяни десятками років не могли виплутатися з боргів. Наприклад, селяни с. Артасів, Жовківського округу, 20 років відробляли борги, а в 1846 р. ще залишились пану винні 5812 флоринів¹, що за розцінками робіт «по найму» було рівнозначно 58 тис. днів.

«Допомога» селянам використовувалась часто як засіб їх прямого оббирання. В Ягільницькому Ключі вважалось звичайним продавати посівне зерно селянам по 14—16 злотих за корець, коли воно коштувало 10—11 злотих². В Ходорівському ключі посесори продавали селянам посівне зерно весною по високих цінах і вимагали восени розрахунку по тих же цінах³. Для селян залишалось два шляхи—або важкі відробітки за «допомогу», або продаж худоби і розорення.

Тут коротко розглянуто становище тієї частини сільського населення, яке «сиділо» на землі. Нижчою його верствою були загородники та халупники, які втрачали всі ознаки, властиві селянству як виробничому класу феодального суспільства.

Природним породженням панщинно-кріпосницького господарства в умовах, коли розширення селянського землекористування зробилось неможливим, були безземельні селяни-комірники. За юридичною формою комірник і халупник (інманн)—це той, «хто має свою хату на рустікальній землі і зовсім не має землі або так мало її має, що з неї сам з усією своєю сім'єю жити не може, а мусить добувати засоби існування для себе і для своєї сім'ї переважно працею своїх рук або в ремеслі»⁴. Якщо колись багато комірників сиділо на найдрібніших садибах, наділених двором, або на ділянках землі повнонадільних селян, то в ХІХ ст.—це в масі своїй безземельні й бездомні люди, що живуть та працюють паробками і слугами у повних селян і у панських дворах. Скільки було таких безземельних і бездомних, важко сказати. Їх ніхто не рахував. Сучасники вважали, що «вони становили найбільш численну частину сільського населення»⁵.

Комірники, якщо вони не сиділи на землі, в інвентарі маєтків не попадали. В демографічній статистиці, яка робилась переважно в

¹ Архів Львівського державного університету, Рукопис № 422, арк. 142.

² ЛФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 1330, арк. 32.

³ Там же, спр. 1235, арк. 37.

⁴ Edicta et Mandata universalia Regni Galiciae et Lodomeriae, 25. Y, 1781.

⁵ Roczniki Gospodarstwa Krajowego, Warszawa, 1852, стор. 183.

мілітарних інтересах, поділ населення по роду занять проводився дуже неповно. Офіційальні дані демографічної статистики не дають можливості охарактеризувати комірників, які, особливо в західних округах, становили мабуть найбільшу частину сільського населення.

Надзвичайний інтерес у цьому відношенні має повний облік населення по роду занять, зроблений після кадастральних помірів в 1819 р. (точна дата невідома) в Бережанському ключі¹. Це — типовий подільський район, що нічим не виділявся серед інших районів Східної Галичини. На момент обліку тут проживало 31 914 чол., в тому числі в селах 23 980, а в містах—Бережанах і Нараїві—7934 чол. Глав сімей і однаків без сім'ї налічувалось 6494 чол. Всі вони розподілялись на 57 груп, в залежності від роду занять.

Із загального числа розподілених по родах занять на селян припадає 72%, на ремісників—9,2% всього населення; містечкове населення (переважно євреї) становило 13,4%; решта—державці, фабриканти, шинкарі, службовці домінії, духовенство, учителі—5,4% всього населення.

Головною частиною населення були селяни, яких разом з мельниками налічувалось 4678 сімей, з них сиділо на землі 2973 сім'ї: 363 сім'ї як підсадки—спільники посідачів, а 1321 сім'я, або 44% від кількості посідачів землі,—це паробки, слуги, дівки і поденники, тобто справжній сільський пролетаріат.

Якщо вище наведені норми і розрахунки взяти за основу для характеристики всього сільського населення Галичини, то можна сказати, що в 1819 р. кількість комірників-батраків становила не менше 260 тис. сімей, а напередодні розкріпачення 400 тис. сімей. За даними обліку населення 1857 р., в Галичині (без Кракова) на 1275 тис. чоловіків (без допомагаючих членів сімей) було 163,8 тис. чол. челяді і 328,1 тис. чол. поденників². Це означає, що вже в середині XIX ст. близько 40% населення краю перебувало в становищі пролетаріату, розсіяного по селах і готового продати кому завгодно не тільки свою робочу силу, а й самого себе за злиденні харчі та сорочку.

В цей час мабуть ні одна частина континентальної Європи, не кажучи про Росію, не знала такого рівня пролетаризації, який був у Галичині. Галичина була ідеальним краєм для розвитку капіталізму, але кріпосницька основа всього суспільного ладу була неподоланою перешкодою для такого розвитку. Всі природні умови виробництва продовжували залишатись у монопольній абсолютній власності шляхти. Всі економічні позиції і переваги, які давав капіталістичний розвиток, залишались в руках єдиної державної шляхти.

Навчена блискучим досвідом англійських капіталістів-фермерів і пруських юнкерів, галицька шляхта перебудовувала своє господарство по-капіталістичному, зберігаючи в недоторканності панщинно-кріпосницьку основу господарства. Панщина і примусова «заробіткова» праця селян доповнювалися найманою працею бездомних сільських пролетарів. Все породжене капіталізмом для нагромадження багатств—найману працю, леонат, кабалу, кріпосництво і лихварство—шляхта використовувала як засоби власного збагачення. Новим джерелом цього збагачення була праця сільських пролетарів. Відомо, що двірська челядь і колись була обов'язковим елементом фільварочного господарства, особливо в тваринництві. Із запровадженням у виробництві більш досконалих плугів, борін та інших знарядь, яких селяни не мали, з розвит-

¹ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Чоловського, № 267.

² «Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie», Wien, 1861, Bd. III, стор. 71.

ком городництва і відгодівельного тваринництва кожний поміщик намагався забезпечити себе постійними робітниками для виконання найвідповідальніших робіт у великому господарстві.

Чим більше невистачало панщинної праці, тим більше вимагалося таких робітників. Власник села Соснів (на річці Стрипа) писав, що подільські фільварки тримають значну кількість челяді. Одинаки служать на двірському утриманні, а сімейні беруть ординарію — 10—12 корців зерна на рік. Щодо оплати вони поділяються на старших паробків і молодших, або погоничів. Вартість харчів і одяжі для паробка становила 24 злотих ринських, для погонича—12 злотих ринських, для дівки—10 злотих ринських. Крім челяді, на повному утриманні двору в Соснівському маєтку була ще особлива категорія паробків, які служили за присівок. Присівок складався з двох моргів двірського поля, що його двір повинен був на свій рахунок обробити і посіяти ячменем та гречкою. Врожай цих двох моргів забирав собі паробок. Крім присівку, йому ще платилось 3 злотих ринських на рік і видавалось взуття¹.

Про подібні методи забезпечення маєтків робочою силою писали власники с. Косова, Чортківського округу², с. Загожани, Ясельського округу³, с. Вжави, Жешувського округу⁴, та ін. Двірська челядь була вигідна тим, що доміна могла кожного челядника перетворити в 300 робочих днів—перевага, якої не давав ні один кріпак-панщинник.

Крім постійної двірської челяді, у фільварках працювало багато робітників по вільному найму, оплачуваних значно вище, ніж оцінювався звичайно панщинний день або примусове «заробіткове». Так, наприклад, в Чортківському окрузі за день з серпом платилось 25 крейц., за день з сапою—18 крейц., за день з сокирою—36 крейц., за день з лопатою—25 крейц., день муляра оцінювався в 42 крейц., день погонича—12 крейц., молотника і косаря—36 крейц. Це тоді, коли панщинний день тяглий оцінювався в 12—15 крейц., а день піший—в 6—8 крейц.⁵

Витвір капіталістичної мануфактури, що «розвиває ієрархію робочих сил, якій відповідає шкала заробітних плат»⁶, знаходить своє повне застосування і в кріпосницькому господарстві.

Про співвідношення найманої і панщинної праці в Соснівському маєтку свідчать такі дані. Всього витрачалось за рік панщинних днів 13 тис.; в господарстві було 70 чол. челяді, яка давала приблизно 13 тис. днів на рік; найманих робітників було на 2 тис. злотих, що відповідає приблизно 5 тис. дням. Разом наймана праця і праця челяді становили 65% загальної маси використаної в господарстві праці. В Загожанському маєтку в 1847 р. було населення 9984 чол., або приблизно 2 тис. сімей, а селянських посіlostей було всього 614⁷. Це означає, що більше двох третин населення завжди було готове на перший поклик іти на заробітки. Тому й виявилось, що «наймані робітники вигідніші»⁸, як свідчив власник маєтку. Особливо вигідним вважався паробок-одинак. Один власник із Жешувського округу писав: «Челяді

¹ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1849, t. VI, стор. 173—174.

² «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1848, t. V, арк. 162—163.

³ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Чоловського, № 2458, стор. 5, 6, 16.

⁴ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. III, стор. 175—176.

⁵ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1848, t. V, стор. 165.

⁶ К. М а р к с, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 352.

⁷ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Чоловського, № 2458, стор. 17.

⁸ Т а м ж е, стор. 5.

на двірському утриманні маємо багато, більше нежонатих. Ми переконались, що в випадку поводі від паробків, що мають жінок, ніякої користі нема. Кожний рятує своє майно, а про панське не дбає. Навпаки, холостяк, як солдат, завжди готовий на першу вимогу»¹.

Все це приклади високого рівня застосування найманої робочої сили в окремих маєтках. Але подібна перебудова господарства не була повсюдною. В цьому відношенні особливо відсталими були маєтки в посесії і оренді. Там панщина та примусові заробіткові дні були переважною формою праці. Господарі-кріпосники побоювались, що постійний робітник з'їсть все, що заробить.

З поширенням культури картоплі в поміщицьких маєтках дуже зросло значення сезонних робіт, для яких вимагалось одночасно багато робочих рук. Ні панщинних, ні примусових заробіткових днів не вистачало для забезпечення потреб маєтку, особливо під час збирання картоплі. Праця по вільному найму для таких і подібних робіт ставала необхідністю. Про те, скільки турбот завдавали власникам масові роботи і що вони собою являли, свідчить такий факт. В 1833 р. управитель маєтками Тлумацького Ключа рапортує власнику, що збирання картоплі йде погано, ніхто не хоче працювати за 8 крейцарів від корця і півкватерки горілки на особу. Пізніше в іншому рапорті управитель повідомляє, що обіцяв платити по 10 крейцарів і нарешті по 12 крейцарів за корець (звичайна оплата за копання корця картоплі становила 6 крейцарів). Тільки після цього люди вийшли на роботу. В 3-х фільварках, при яких було всього 477 господарств, на збиранні картоплі працювало 1016 чол. найманих робітників².

Наведений приклад показує, що в гарячу пору великі маєтки потребували чималої кількості робочих рук, найманих на стороні. З другого боку, між земельними власниками і робітниками мали місце серйозні торги про умови праці. Робітники йшли на роботу лише за певну ціну. Це само по собі свідчить, що вже тоді в Галичині формувался ринок робочої сили, хоч робітники в масі своїй були не звичайними пролетарями, а кріпосними, які набували повну свободу на продаж своєї робочої сили після одержання від пана картки про волю. В 30-х роках формувались навіть певні райони виходу сезонних робітників. Це відноситься, насамперед, до гірських районів. Із Станіславського округу щорічно вибувало багато робітників на збирання хлібів в Угорщину й Молдавію, з Вадовіцького округу—в Королівство Польське.

Тільки невелика частина пролетарського населення мала право вільного поселення. Крім ремісничого населення Львова та інших міст, що дістали права муніципального самоуправління, до цієї категорії відносились кваліфіковані бродячі майстри всякого роду, які виконували спеціальні роботи по договору. В привілейованому становищі перебували такі спеціалісти, як садівники і городники, що прибували з-за кордону для влаштування модних тоді в маєтках «англійських» парків.

Кріпосний пролетарій, не маючи ніякої «посілости», не міг стати осілим, бо в такому стані його домінія не потребувала. До того ж осілим міг стати по закону тільки старший спадкоємець померлого осілого. Він міг в кращому випадку стати довічним батраком у тяглового селянина або в панському дворі. Останньому він віддавав перевагу. Хоч страшніший господар, але надійніша служба. «Паробки віддавали перевагу праці у дворі, а не в селян. У останніх вони разом з господарем

¹ «Rozprawę Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. III, стр. 176.

² ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Дзедушицьких, Тлумач, спр. V, рапорти управителя.

терплять голод, а в дворі забезпечений харч», — писав один власник з Ясельського округу¹.

На основі всього вищесказаного про становище сільського населення Галичини і про місце окремих груп кріпосних в системі суспільного виробництва можна зробити деякі узагальнення. Головне питання, яке виникає з конкретного вивчення фактів, — це питання про соціальну природу відносин на селі. Треба мати при цьому на увазі вказівки В. І. Леніна про те, що «намагатися перелічити всі окремі випадки і зважити кожний окремий випадок, визначити з точністю аптекарських терезів, де саме кінчається кріпосництво і починається чистий капіталізм — значить приписувати марксистам свій власний педантизм»².

Капіталістичне підприємництво земельних власників, наймана робоча сила, розшарування селян не тільки за майновою ознакою, а й за місцем окремих груп селян в системі суспільного виробництва, — все це є типовими ознаками капіталізму. Якщо ж розглядати всю сукупність аграрних відносин в Галичині з погляду головної основи суспільного виробництва, найістотнішим елементом якої є власність на засоби виробництва, то їх не можна вважати капіталістичними. Поміщицький маєток в Галичині поєднував у собі риси кріпосництва і капіталізму, але капіталізм був не одною з основ суспільної системи, а методом виробництва та збільшення феодалної ренти, хоч вона й містила в собі ознаки, властиві капіталістичному прибутку. Робітник виробництва в цій системі був не договірною стороною, а зобов'язаною. Разом з тим всі елементи капіталізму в домінії уже визріли. Досить було б раптово зруйнувати відносини кріпосного обов'язку і кабальної неволі виробників, як елементи капіталізму зразу перетворились би в устої капіталістичної системи виробництва. Для такого перетворення не потрібно було б ніякого перехідного періоду.

Соціальне розшарування сільського населення і пролетаризація значної його частини нагадує капіталістичне розшарування. Але для капіталістичного розшарування необхідно, щоб виробник займав самостійне становище по відношенню до ринку як власник продукту свого виробництва. А цієї самостійності ні одна верства селянського населення не мала, поки основною функцією кожної з них було виробництво феодалної ренти. Капіталістичні відносини — це, насамперед, відносини вільного власника грошей, як найбільш елементарної форми капіталу, і вільного робітника, як найманого. Найманий робітник «повинен мати можливість розпоряджатися» своєю робочою силою як товаром, «повинен бути вільним власником своєї здатності до праці, бути вільною особою»³. Власник робочої сили і власник грошей вступають між собою у відносини як рівноправні товаровласники — юридично рівні особи. Там, де не існує юридичної рівності між власником грошей і власником робочої сили, не можуть виникнути капіталістичні відносини.

Повний селянин — господар батрака не був вільною особою, а його майно лімітувалось інтересами й потребами домінії. Майно повного селянина існувало тільки як частина і гарантія капітальної вартості майна домінії. Власник цього майна не міг перетворити його у капітал, воно було обмежене в своєму рухові і як товарна вартість. Працюючи в господарстві повного селянина, він фактично працював на земельно-го власника. Відносини повного селянина і його батраків-паробків де-що подібні до відносин середньовічного майстра і підмайстрів, які, як

¹ ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Чоловського, № 2458, стор. 16.

² В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 399.

³ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 169—170.

відомо, не мали нічого спільного з відносинами між капіталістом і робітником в капіталістичній мануфактурі.

Вся сукупність внутрішніх відносин у панщинному господарстві є прямим породженням феодального способу виробництва. Майнове розшарування виробників, виділення з їх середовища господарів і батраків, поширення примусової та вільної найманої праці свідчать не про буржуазне переродження системи панщинного господарства, а про особливі форми її розвитку в певних історичних умовах.

Капіталістичне розшарування селян являє собою соціальну форму розвитку продуктивних сил. Кріпосницьке розшарування селян, сприяючи розвиткові продуктивних сил в рамках домінальної власності, вело до деградації селянських господарств і пауперизації сільського населення. Результатів розвитку продуктивних сил не міг використати навіть заможний селянин, який залишався заможним, поки давав повноцінну панщину земельному власнику. Повнонадільний і багатонадільний селянин — це потенціальний капіталіст, але поки він залишався в кріпосницькій шкаралупині, все його збагачення фактично було збагаченням пана, а власні лихварські замашки такого селянина тільки поглиблювали пауперизацію його сусідів.

Загальна пауперизація народних мас за два десятиріччя до розкріпачення селян викликала страшні бідуювання і страждання сільської та містечкової бідноти. Безпосередньою причиною злигоднів населення було гостре малоземелля половини сільського населення, а також неспроможність праці тієї його частини, яка виштовхувалась із системи селянського господарства. Прогресуюче зменшення селянських наділів обмежувало можливості виробництва достатніх засобів існування. Перше десятиріччя ХІХ ст. картопля в перемішку з вівсяною юшкою становила основний і майже єдиний харч селян. Споживаючи картоплю, селянин звільняв себе від додаткової ренти за помол зерна в панському млині. Картопля, за свідченням учених представників шляхти, «безумовно належить до найцінніших благ, якими обдарувала нас доля. Для убогих вона стала найголовнішим засобом їх життя»¹.

Вузькі рамки селянського землекористування були тимчасово подолані картоплею. Картопля інтенсифікувала землеробство, що було рівнозначно розширенню землекористування. Ставши майже монокультурою в селянському господарстві, картопля перетворилась у фактор інтенсивного виснаження ґрунтів і деградації господарства. Галичина вступила в смугу періодичних неврожаїв картоплі. Для бідних селян, які здавна знали голодування на «передновку», тепер все життя, від врожаю до врожаю, перетворюється в перманентне голодування. В 1845 — 1847 рр. Галичина переживала страшні часи, які спричинилися повинню Вісли і Сану та неврожаєм картоплі. Шляхта намагається «рятувати» селян філантропічними пожертвами для голодних. Деякі «винахідливі» філантропи пропонували нове відкриття — хліб для селян, який «нічого не коштує і має багато поживних речовин». Це коріння пирію, яке треба сушити, сікти й молоти. З пирійного борошна можна, писали, «випікати дуже смачний хліб»². Пирійний хліб і пожертви шляхти були ненадійним джерелом поліпшення харчування селян і не пом'якшили напруження, що досягло найвишого рівня напередодні розкріпачення селян.

Долю малонадільних селян і безземельних батраків поділяли ремісники, серед яких перше місце займали ткачі. Бурхливий прогрес про-

¹ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. [II, стр. 132—133.

² «Gazeta Lwowska», 1846, N. 145.

мисловості в інших країнах мав своїм наслідком зниження цін на полотно і тим самим погіршення стану ткачів¹.

До страшних бідувань населення можновладна шляхта звикла і не помічала їх. Що ж стосується представників влади, то вони висловлювали не стільки співчуття, скільки стурбованість станом селян. Ось окремі характеристики становища селян, дані сучасниками.

Анонімний автор в книзі «З Галичини», виданій в 1851 р., писав про нужденність селян, звертаючи увагу на те, що ніде в Австрії селяни так не бідували, як в Галичині. Селянське житло — це зліплена з необробленого дерева халупа, вкрита соломою, через яку дим сам знаходить собі вихід. Є місцевості, де в таких курних хатах сім'ї тісняться разом з худобою і птицею. Це житло освітлюється через маленький отвір з наглухо замазаним шклом. «Хати стоять без саду, без деревця, без огорожі. Такі самітні, наче в полі стоять, вони викликають у проїзжих сумні почуття про злидні їх мешканців. Нова людина, дивлячись на чудові поля, не знає, що думати про людей, які тут живуть — чи вони не хочуть ними користуватись, чи не вміють. Харчування цих людей відповідає всьому іншому. Вживання м'яса належить тут до подій надзвичайних, які трапляються один-два рази на рік. Їхній харч — це картопля і прокисла в задушливій хаті капуста»².

В першій українській газеті «Зоря Галицька» один з авторів за підписом Ж..., закликаючи селян подумати про кращі хати, писав про існуючі таке: «Вони такі низькі, що людина середнього росту може перебувати в них тільки зігнувшись. Стіни в хатах сирі й погнилі. Під ними спати не можна без небезпеки захворіти. В такій хаті тримають курей, гусей, телят»³. І це говорилося не про хату якогось халупника, а про хату хазяїна, стан якої, на думку автора, загрожує здоров'ю дітей і слуг.

А ось свідоцтво Меттерніха, який побував у Галичині в 1823 р. В листі до дружини Меттерніх писав з Моравії: «От я в Моравії, значить в культурній країні... Я не бачив нічого більш разючого, як перехід з Галичини в Моравію. Країна одна й та ж; і тут і там дуже красиво, але вже перше село з цього боку справляє, нарешті, враження, що воно заселене людьми. Нема вже лахміття, будинки чисті, а їх мешканці добре одягнені; нема вже євреїв, корости, парші, злиднів, смерті. Два дні тому я бачив (в Галичині) при 3 або 4 градусах морозу селян, що працювали в полі в одній тільки сорочці, а їхні діти, — одне 2 — 3 років, а друге — 3 — 4-х років, — сиділи на зораній землі зовсім голі. Хотілось крикнути разом з французьким тренадером: «Нешасні! Вони це називають батьківщиною!»⁴. Меттерніх — не жалісливий святоша, а відомий державний діяч, який хоч і належав до реакційного табору, але розумів, що непривабний вигляд Галичини — це зворотний бік того суспільного ладу, активним виразником якого був він сам.

Зрідка й шляхта висловлювала свої «співчуття» бідуючим селянам, приправляючи їх докорами. Магнат Ланцкоронський в приватному листі до окружного старости в 1818 р. писав: «Ніхто більше мене не уболіває над темнотою нашого народу, ніхто більше, як я, не був би щасливий бачити його піднятим із того стану людського приниження, в яке він загрузнув з-за пияцтва...»⁵. Шляхетський гонор завадив Ланцкорон-

¹ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1846, t. I, стор. 45.

² «Aus Galizien», Leipzig, 1851, стор. 270—273.

³ Газ. «Зоря Галицька», № 11, 1846 р.

⁴ «Aus Metternichs nachgelassenen Papieren», Wien, 1881, Bd. IV, стор. 23.

⁵ ЛФЦДІА УРСР, ф. 181, оп. 1, спр. 1564, арк. 108.

ському визнати, що корчмар спрямовує своє підприємство і здібності для його, Ланцкоронського, користі, що в сполученні селян заінтересована насамперед шляхта, яка добуває цим ганебним способом собі гроші.

Ланцкоронський і його класові побратими боялись наслідків зuboжіння народних мас, а ще більше — усвідомлення народом свого нелюдського становища. Тому вони все робили, щоб тримати народ в темноті і неувті. Ланцкоронський писав в тому ж листі: «Необхідно сільське населення підняти із стану, можна сказати, тваринного, перед тим як про науку почнемо думати». А для цього, на його думку, треба підняти релігійну свідомість селян і не допускати їх у світські школи, які є більше причиною «злих звичаїв і псування молоді, ніж освіти». Із світських шкіл, мовляв, виходять таємні писарі і підбурювачі проти суспільних порядків.

Шляхта все робила, щоб не тільки зберегти цей «тваринний стан» селян, а й загасити всякі проблески їх стремління вирватись із нього. Про один обурливий факт придушення освітньої ініціативи селян розповідає І. Франко в статті «К истории просвещения в Галиции». З документа, який наводить І. Франко, видно, що селяни села Залуччя, Станіславського округу, самі на свій рахунок утримували школу, а поміщик всілякими способами виживав її, і, нарешті, вночі вчителя було схоплено і заковано для відправки в солдати. Селяни в своїй скарзі на цей акт пана, між іншим, пишуть: «Чуємо, що німих і глухих вчать читати, а ми не глухі, не німі, і самі платимо за школу. Не знаємо, що це значить, що так не люблять нашу школу; кожного, хто дотепер навчався, допикають...»¹.

Саме шляхта винна в тому, що рівень освіти галицьких селян в 40-х роках був найнижчий. Якщо в Тіролі 100% дітей шкільного віку відвідувало школу, в Нижній і в Верхній Австрії — 96 — 97%, в чеських землях — 95%, то в Галичині в 1841 р. дітей шкільного віку навчалось у школі тільки 14%. Цей процент піднявся до 17% в 1844 р., щоб в 1850 р. знову власти до 13,6%².

Освічені представники шляхти бачили недолю народу, але боялись відверто говорити про радикальні заходи її подолання. Один з діячів «Господарського товариства» — Петруський в 1847 р., спостерігаючи бідуючих селян, висловився так: «Волосся встає на голові, як подумаєш, що робитимуть хлопи. Шляхта, не маючи нічого сама, не зможе рятувати підданих. Але залишімо ці сумні думки. Тут лжів нема»³.

Убожіюче населення, зайве в системі кріпосницького господарства, стає жертвою великої трагедії кріпосницького перенаселення. Коли на західній частині Європи Ірландія в ім'я перемагаючого капіталізму виштовхує величезні маси бідуючого населення в Америку, щоб там їх перетворити в джерело капіталістичного нагромадження, на сході Європи Галичина в ім'я збереження кріпосництва викидає величезні маси людей з життя. Голодна смерть кріпосного пролетарія була неминучим наслідком розвитку суперечностей соціальної системи.

Про те, чого коштувало народу збереження кріпосницької системи, свідчать дані про рух населення. В 1831, 1847, 1848, 1853, 1854 і 1855 роках смертність в Галичині значно перевищувала народжуваність. В

¹ І. Франко, Твори, т. 19, Філософські, економічні та історичні статті, К., 1956, стор. 557.

² J. H a i n, Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates, Wien, 1852, Bd. II, стор. 646—649.

³ «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. II, стор. 143.

1831 р. кількість смертей становила 308,9 тис. проти 146,6 тис. народжень, в 1847 р. на 182,3 тисяч народжених померло 368,4 тисячі чоловік, в 1848 р. на 148,7 тисяч народжених померло 287,9 тисяч чоловік¹. Тільки за ці три роки кількість смертей перевищила кількість народжень на 477,6 тисяч чоловік.

Мільйони людських істот — піших селян, бездомних комірників і ремісників — така та страшна ціна, яку заплатили український і польський народи за благоденство своїх панів у Галичині.

Величезна смертність серед тих, хто не знаходив собі місця в системі суспільного виробництва, не усувала злигоднів живих. Голод примушував бідуюче населення забувати звичаї і закони щодо чужої власності. А шляхта галасувала про неморальність і зіпсованість хлопа. Якийсь граф Залуський, занепокоений порушеннями панської власності, писав: «У нас тепер брати, забирати, красти, присвоювати вважається настільки кожноденною і звичною справою, що люди уникають цього тільки тоді, коли бояться бути спійманими. А що ніч буває завісою таємниці, то по всій країні вона буває свідком величезного числа зловживань власністю сусідів і близьких»². Щастя галицьких панів у тому, що селянин через свою темноту і неучтво довгий час тільки вночі тривожив їх спокій.

Проте гнів, насильство і темнота не задушили в селянинові суспільної свідомості. Селянин завжди пам'ятав, що він людина, і піднімався на боротьбу з паном. Боротьба селянства Галичини проти кріпосництва, спалахуючи окремими виступами і бунтами, виховувала в ньому свідомість своєї сили. Свій гнів проти гнобителів і прагнення здобути свободу селянство виявило у великому повстанні 1846 р., яке було передоднем буржуазної революції 1848 р. в Австрії, під час якої шляхом реформи було ліквідовано кріпосництво.

¹ J. B u z e k, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w w. XIX*, Kraków, 1915, стор. 6; J. H a i n, *Handbuch der Statistik.*, Bd. I, стор. 381, 422.

² «Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego», 1847, t. III, стор. 117.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. В. ШУЛЬГА

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ШЕФСТВА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НАД КОЛГОСПНИМ СЕЛОМ РЕСПУБЛІКИ (вересень 1953—1955 рр.)

В. І. Ленін, вивчаючи матеріали про перші кроки шефства міста над селом, у 1923 р. в статті «Сторінки з щоденника» вказав на необхідність встановлення між містом і селом такої форми взаємовідносин, яка сприяла б всебічному розвитку та зміцненню союзу робітничого класу і селянства при збереженні керівної ролі робітничого класу в цьому союзі.

Втілюючи в життя ленінські ідеї організації шефства міста над селом, Комуністична партія визначала форми і методи цієї роботи в залежності від конкретно-історичного етапу соціалістичного будівництва в нашій країні.

На початку 20-х років шефство робітників над селянством мало переважно культурно-освітній характер. В період колективізації воно перетворилося в одну з найбільш дійових форм всебічної організаційно-господарської, партійно-політичної та культурно-освітньої допомоги соціалістичного міста селу. Шефство робітників було важливим джерелом успішного завершення колективізації, організаційно-господарського зміцнення колгоспів і перемоги колгоспного ладу на селі. У післявоєнний період колективи робітників промислових підприємств подавали допомогу колгоспному селянству у відбудові і дальшому розвитку сільського господарства.

Всенародна боротьба за круте піднесення сільського господарства, що розгорнулася після рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» і що принесла, як відзначив грудневий пленум ЦК КПРС (1958 р.), чудові плоди, ознаменувалась значним розвитком і вдосконаленням форм і методів шефства міста над селом.

З ініціативи колективів московських підприємств, яка була схвалена вересневим пленумом ЦК КПРС, радянський робітничий клас розгорнув масове шефство над колгоспами, МТС і радгоспами країни. На Україні трудящі Ново-Краматорського машинобудівного, Жданівського металургійного заводів і заводу гірничого машинобудування ім. 15-річчя Комсомолу України (Сталінська область), підтримуючи почин московських робітників, взяли зобов'язання допомогти підшефним колгоспам і МТС в подоланні відставання окремих галузей сільськогосподарського виробництва.

Жовтневий пленум ЦК КП України (1953 р.), схвалюючи шефські починання колективів згаданих підприємств Донбасу, прийняв рішення про надання цьому рухові цілеспрямованого характеру. Колективи підприємств закріплювалися за відповідними колгоспами, МТС, радгоспами з метою поліпшення їх виробничої діяльності і піднесення партійно-політичної роботи серед трудівників села. Завдяки оперативності й конкретності в проведенні цієї роботи понад 3,5 тис. підприємств республіки вже в кінці 1953 р. здійснювали шефство над 4100 колгоспами, що становило більше 25% всіх колгоспів України¹.

Жовтневий пленум ЦК КП України (1953 р.) рекомендував промисловим підприємствам і організаціям подавати шефську допомогу селу, враховуючи не тільки потреби колгоспів і МТС, а й реальні можливості своїх підшефних в матеріальному відшкодуванні витрат державного підприємства². Такий порядок господарської допомоги колгоспному селянству не обмежував, а, навпаки, сприяв розвитку творчої ініціативи широких мас міста. Колективи робітників вишукували можливості для подання шефської допомоги МТС і колгоспам без шкоди для виконання державної програми підприємствами. Вже в перші місяці після вересневого пленуму робітники підприємств Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст почали виявляти в себе зайве обладнання, будівельні матеріали і передавати їх підшефним МТС та колгоспам.

Обладнання і матеріали в основному передавалися на договірних началах з обов'язковою оплатою МТС і колгоспами всіх витрат підприємств. Проте окремі керівники підприємств, не відчуваючи належного контролю з боку широких мас робітників та громадських організацій, порушували встановлений порядок передачі обладнання і виконання різних робіт в МТС і колгоспах. Замість того, щоб враховувати невідкладні потреби підшефних МТС і колгоспів та їх можливості в матеріальному відшкодуванні витрат підприємств, такі керівники ставали на шлях безкоштовної передачі державного обладнання і різних механізмів, виготовлених в цехах заводів. Витрати, які створювалися внаслідок таких дій, списувалися за рахунок підприємств та незаконного підвищення собівартості заводської продукції. Наприклад, керівники Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева в першій половині 1954 р. за господарську допомогу пред'явили МТС і колгоспам рахунки, в два рази менші фактичних³.

В окремих колгоспах почали виникати утриманські настрої: якнайбільше одержати від підприємств матеріальних цінностей без їх відшкодування. Так, в колгоспі ім. Котовського, Іванівського району, Одеської області, коли туди прибули представники шефської організації Одеського «Головлівденбуду» і запропонували накреслити план організаційно-господарських заходів, керівники артілі заявили: «Ви схойайте, хлопці, свій олівець, нам тут ваших інженерних викладок не треба. Краще скажіть, що ви нам дасте»⁴.

Викриваючи подібні недоліки, січневий пленум ЦК КПКР (1955 р.)

¹ Поточний архів Української республіканської Ради профспілок (УРРПС), Інформації про роботу профорганізацій України по виконанню постанови вересневого пленуму ЦК КПКР від 5 січня 1954 р., арк. 8.

² «Про підсумки Пленуму ЦК КПКР і завдання партійної організації України по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова Пленуму ЦК КП України (8—10 жовтня 1953 р.)», Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 39.

³ Поточний архів Харківського обкому КП України, Матеріали відділу машинобудування, Інформація в ЦК КП України від 1 липня 1954 р.

⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 9, оп. 11, од. зб. 2, арк. 39—40.

рекомендував і надалі широко використовувати допомогу промислових підприємств у роботах по механізації тваринницьких ферм. Водночас пленум попередив керівників промислових підприємств та організацій про те, що роботи в підшефних колгоспах по будівництву і механізації повинні виконуватись на договірних началах з обов'язковою оплатою колгоспами всіх витрат, зроблених підприємствами і організаціями.

У 1953 р. колективи підприємств України виступили з патріотичним починанням. Вони запропонували організувати виробництво різного обладнання для підшефних колгоспів та МТС із заощаджених матеріалів. Центральний Комітет КПРС підтримав цей почин і рекомендував усім підприємствам країни посилити допомогу селу за рахунок надпланової продукції, виготовленої із заощаджених матеріалів.

Особиста участь робітників підприємств у виготовленні із заощаджених матеріалів надпланового обладнання та інструментів робила шефську матеріально-технічну допомогу селу предметною формою виробничого зв'язку і дружби робітничого класу та селянства. Тільки робітники Харківської області з жовтня 1953 р. по січень 1956 р. за рахунок заощаджених матеріалів виготовили у себе на підприємствах і передали своїм підшефним МТС і колгоспам 760 насосів для механізованої подачі води, 330 кормозапарників, 23 240 автопоїлок, 52 700 парникових рам¹. Така форма допомоги мала велике матеріальне, політичне й виховне значення як для робітничого класу, так і для колгоспного селянства.

Трудівники села, наслідуючи приклад самовідданої праці робітничого класу, вносили свій вирішальний вклад у збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, шефство колективів підприємств над селом шляхом організації виробництва промислової продукції із заощаджених матеріалів та передачі її МТС і колгоспам стало важливою формою зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного селянства. Ця форма шефства і зараз займає не останнє місце в допомозі міста селу у виконанні чергових завдань в галузі сільськогосподарства.

Все більшого значення набувала і така форма шефської допомоги, як безпосередня трудова участь робітничого класу в сільськогосподарському виробництві. Ця форма шефської допомоги стала однією з найбільш важливих у справі політичного, господарського і культурного зв'язку робітничого класу та колгоспного селянства.

Після вересневого пленуму ЦК КПРС (1953 р.) в МТС і колгоспах розгорнулося широке будівництво. На допомогу МТС і колгоспам прийшов робітничий клас з його багатим досвідом соціалістичного будівництва індустріальних підприємств, з його великим загоном кваліфікованих будівельників. У 1954—1955 рр. промислові підприємства та будівельні організації Української РСР допомогли збудувати і ввести в експлуатацію 195 типових майстерень МТС, обладнаних найновішим устаткуванням².

В колгоспах республіки робітники разом з колгоспниками будували тваринницькі приміщення, силосні споруди, парники та інші об'єкти, необхідні для дальшого розвитку тваринництва й овочівництва. Так, в Дніпропетровській області з жовтня 1953 р. по січень 1956 р. при допомозі

¹ Поточний архів Харківського обкому КП України, Матеріали відділу машинобудування, спр. 11, «Справка о шефской работе, выполненной промышленными предприятиями области селу за 1954—1955 гг.».

² Поточний архів Українського республіканського комітету профспілок робітників і службовців сільського господарства і заготівель, Стенограма II Української конференції профспілок від 3—4 лютого 1956 р., арк. 40.

колективів промислових підприємств і будівельних організацій міст області було збудовано 1100 тваринницьких ферм¹.

На будівництві громадських приміщень і споруд в колгоспах та МТС колективи підприємств використовували досягнення будівельників індустріальних міст. Наприклад, в Запорізькій області індустріальний метод використання залізобетонних деталей і конструкцій при спорудженні підприємств почали застосовувати і в сільському будівництві. Таким методом був збудований комплекс приміщень Велико-Знам'янської МТС. Будівництво громадських споруд проходило в дуже стислі строки. Колектив тресту «Запоріжгідроенергобуд» виготовив для колгоспу ім. Енгельса, Верхне-Хортицького району, комплект залізобетонних деталей і конструкцій, з яких за 28 днів виросло добротне приміщення для тварин².

Використання швидкісних методів спорудження приміщень, допомога селу бригадами робітників-будівельників, матеріалами та виконання проектних робіт сприяли впровадженню і на селі елементів індустріальних методів будівництва.

Крім будівництва громадських приміщень, бригади кваліфікованих робітників провадили велику роботу по реконструкції існуючих ремонтних майстерень, устаткуванню їх новим обладнанням, по механізації та електрифікації процесів виробництва і т. ін. У цій відповідальній роботі особливу активність виявили колективи великих підприємств республіки. Так, робітники Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе провели повну реконструкцію майстерень в підшефних Чугуївській та Коробчанській МТС. В майстернях було обладнано парове опалення та електрифіковано трудомісткі роботи; виготовлено й змонтовано кранбалки, вузькоколійки для транспортування моторів, електродвигунів для термообробки деталей, стенди для гарячої обкатки моторів після ремонту, обладнано спеціальні кімнати з набором контрольних інструментів. Машинно-тракторні станції з реконструйованими і електрифікованими майстернями почали самостійно виконувати складні ремонтні операції, які до цього здійснювалися лише на спеціальних заводах з високою індустріальною культурою виробництва³.

Робітники підприємств вчили механізаторів передових методів високопродуктивного використання техніки і обладнання. Дуже поширилась на промислових підприємствах республіки така форма навчання механізаторів села, як семінари по передачі передових методів індустріальної праці. Так, у грудні 1954 р. на Одеському заводі радіально-свердильних верстатів відбувся семінар механізаторів 48 МТС області. Для учасників семінару були прочитані лекції токаря т. Нежевенка, лауреата Сталінської премії, та інженерно-технічних працівників заводу про швидкісні методи обробки металів, про шляхи підвищення продуктивності праці, про організацію ремонту тракторів вузловим методом. Передові методи праці демонструвалися безпосередньо на робочих місцях. Механізатори т. Вітрогін (Татарбунарська МТС), т. Вінницький (Вигондянська МТС) та ін., застосовуючи після семінару метод новатора т. Нежевенка, почали виконувати змінні норми на 200—300%. Самі механізатори дали високу оцінку такій формі навчання. Наприклад, токарь Березівської МТС т. Пастушенко писав, що після семінару в нього з'явилося бажання стати швидкісником і виконувати змінні норми на

¹ Поточний архів Дніпропетровського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації.

² Газ. «Известия» від 14 квітня 1955 р.

³ Поточний архів партійного комітету Харківського тракторного заводу, «Справка о шефской помощи ХТЗ МТС и колхозам Харьковской области за 1954—1955 гг.».

ремонті тракторів на 300 — 350%. Подібні семінарські заняття з механізаторами були проведені на підприємствах міст Києва, Харкова, Запоріжжя тощо¹. В результаті впровадження передових індустріальних методів колективи промислових підприємств разом з працівниками машинно-тракторних станцій поліпшили роботу в колгоспах по механізації та електрифікації трудомістких процесів виробництва.

Особливо відчутну допомогу підшефним колгоспам подали підприємства республіки після рішення січневого пленуму ЦК КПРС (1955 р.) «Про збільшення виробництва продуктів тваринництва». З допомогою шефських колективів на колгоспних тваринницьких фермах впроваджувалося механізоване водопостачання, приготування кормів, автопоїння, електродоїння корів тощо. Так, робітники Дніпропетровської області до кінця 1955 р. допомогли підшефним колгоспам устаткувати водопостачання на 2076 тваринницьких фермах. Також були проведені роботи по електрифікації 80 колгоспів і 127 тваринницьких ферм².

Зміцнюючи матеріально-виробничу базу в підшефних МТС і колгоспах, робітничий клас брав також активну участь у проведенні сільськогосподарських кампаній, особливо в збиранні врожаю і заготівлі сільськогосподарських продуктів. У 1955 р. в колгоспах Одеської області колективи промислових підприємств і учбових закладів зібрали понад 70 тис. га кукурудзи та інших культур³. На збиранні врожаю працювало більше 100 тис. чоловік і 2357 автомашин з міст області⁴. Трудящі міста Києва в 1955 р. у підшефних колгоспах області виробили 1160 тис. трудоднів⁵. Робітники підприємств на збиранні врожаю показували приклади комуністичного ставлення до праці. З їх допомогою колгоспники та механізатори республіки значно раніше, ніж в попередні роки, зібрали врожай і достроково розраховувалися з державою.

Проте виїзд великої кількості робітників підприємств у колгоспи на більш тривалий час із збереженням заробітної плати по місцю роботи і виплатою гарантованої оплати сільськогосподарськими продуктами або грошми за кожний вироблений трудодень призводив до здорожання вартості як промислової продукції, так і кожного центнера хліба. Це економічно було не вигідно ні для підприємств, ні для колгоспів, ні для країни в цілому. Тому вже в 1955 — 1956 рр. багато колгоспів вирішили роботи по збиранню врожаю проводити власними силами і засобами. Враховуючи економічну доцільність саме такого ведення сільськогосподарських робіт, товариш М. С. Хрущов ще в 1956 р. підкреслював, що практика посилки працівників промисловості з міста в село, в тому числі й на цілинні землі, — явище тимчасове.

Завдання промислових підприємств полягає в тому, щоб посилку з міста в село людських резервів замінити ще більшою допомогою колгоспам і радгоспам у комплексній механізації всіх процесів сільськогосподарського виробництва та впровадженні індустріальних методів високопродуктивного використання техніки.

Особливо великі можливості в розширенні шефства міста над селом відкриваються в зв'язку з реалізацією рішень лютневого пленуму

¹ Поточний архів УРРПС, Засідання президії УРРПС № 24 від 18 травня 1955 р., арк. 1—2.

² Поточний архів Дніпропетровського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації.

³ Поточний архів Одеського обкому КП України, Протокол засідання ХІІ Одеської обласної конференції КП України від 16—17 грудня 1955 р., арк. 51.

⁴ Поточний архів Одеського міськкому КП України, Протокол ХVІІІ Одеської міської партконференції від 3—4 грудня 1955 р.

⁵ Поточний архів Київської облпрофради, Протокол ІV Київської обласної конференції профспілок від 2—3 березня 1956 р., арк. 22.

ЦК КПРС (1958 р.) «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». Практична допомога безпосередньо колгоспам у обладнанні майстерень та в підвищенні кваліфікації механізаторських кадрів значно збагачує зміст шефської роботи колективів промислових підприємств на селі.

За роки великих соціалістичних перетворень в нашій країні радянський робітничий клас виріс політично і культурно. Розуміючи, що від ступеня ідейно-політичної свідомості та трудової активності широких мас колгоспників і механізаторів залежить перетворення в життя накресленої програми крутого піднесення сільського господарства, робітничий клас вважав своїм братерським обов'язком вести під керівництвом Комуністичної партії дійову політичну й культурно-освітню роботу в підшефних МТС і колгоспах. Ще на початку 1919 р. В. І. Ленін у промові на I з'їзді сільськогосподарських робітників Петроградської губернії вказував: «...Все, що створено в місті кращого щодо палаців, приміщень, щодо культури, все це міські робітники несуть на село, знаючи, що влада міських робітників не може бути міцна, якщо не буде міцного союзу з сільськогосподарськими робітниками»¹.

До політичної роботи на селі залучалися найбільш досвідчені пропагандисти, лектори і агітатори з числа партійних і господарських керівників, інженерно-технічні працівники, передові робітники та інтелігенція міст. В зв'язку з цим і тематика лекцій, доповідей, бесід розширювалася. Так, у числі затверджених парткомом Харківського велосипедного заводу лекцій та доповідей, які читалися в підшефній Петропавлівській МТС і колгоспах зони її діяльності, були лекції про роль важкої індустрії в крутому піднесенні сільського господарства, про заходи партії і уряду по дальшому розвитку сільського господарства, про союз робітничого класу і колгоспного селянства як вирішальну силу успішного будівництва комунізму в СРСР та ін.²

Оскільки наслідки виступів лекторів, доповідачів, агітаторів на селі залежали в першу чергу від якісного складу посланців міста, їх обізнаності з основами сільськогосподарського виробництва, міські партійні комітети і обкоми партії організовували для них інструктивні доповіді, знайомили їх з передовим досвідом колгоспного виробництва. Наприклад, під час збиральної кампанії 1955 р. в колгоспи Кіровоградської області для проведення політико-масової роботи було відряджено 297 лекторів, доповідачів і агітаторів. В обкомі партії спеціалісти сільського господарства прочитали для них лекції про новини в галузі агротехніки, про досвід вирощування високих урожаїв кукурудзи та досягнення передових тваринників, про хід сільськогосподарських робіт в області³.

Лектори і агітатори подали сільським партійним організаціям велику допомогу в поліпшенні політичної і організаційної роботи. Так, комуніст-агітатор т. Гладких, прибувши в колгосп «Червоний прапор», Кіровоградського району, детально вивчив причини частих простоїв комбайна. Разом з комбайнером т. Соловйовим він відрегулював роботу комбайна, склав графік технічного догляду. Комбайновий агрегат почав працювати безперебійно. В кінці зміни агітатор з комбайнерами і колгоспниками підсумували роботу бригади агрегату. Полі-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 23.

² Поточний архів Харківського обкому КП України, Відділ машинобудування, Інформація в ЦК КП України про подану шефську допомогу селу колективами підприємств і установ Харківської області від 14 квітня 1954 р.

³ Поточний архів Кіровоградського міськкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Папка «Шефська допомога селу», арк. 7—8.

тична й організаторська робота, агітатора-комуніста т. Гладких забезпечила перше місце колективу комбайнового агрегату в соціалістичному змаганні комбайнерів району¹.

Крім усної пропаганди та організаторської роботи серед колгоспників, лектори й агітатори разом з сільськими активістами звертали увагу на оформлення в колгоспах і МТС наочної агітації як одного з найсильніших засобів політичного впливу нашої партії на широкі маси. На транспарантах, гаслах, діаграмах, дошках соціалістичних зобов'язань і виробничих показників, виготовлених активістами шефських підприємств, відображався стан колгоспного виробництва і перспективи його дальшого розвитку. Наочна агітація використовувалася для широкої пропаганди і популяризації передового досвіду кращих колгоспників і механізаторів, а також для критики недоліків роботи колгоспу, МТС та окремих працівників.

З розвитком соціалістичного сільського господарства культурні запити колгоспників і працівників МТС та радгоспів увесь час зростають. Вересневий пленум ЦК КПРС поставив перед партійними організаціями завдання підняти рівень культурно-освітньої роботи на селі, поживити діяльність клубів і бібліотек, регулярно демонструвати кінофільми, посилити радіофікацію сіл і поліпшити якість радіомовлення.

Ініціаторами встановлення шефства над культосвітніми закладами сільських районів виступили культпрацівники та активісти заводських клубів і палаців культури. В Дніпропетровській області з почином про встановлення шефства над культосвітніми установами села виступив колектив культпрацівників і активістів Дніпропетровського заводу ім. Карла Лібкнехта. Наслідуючи його приклад, понад 50 міських культустанов встановили шефство над клубами, бібліотеками 123 колгоспів та МТС області². В Одеській області ініціатором шефства над селом виступив колектив палацу культури Одесько—Кишинівської залізниці, який встановив шефський зв'язок з клубом машинно-тракторної станції ім. Т. Г. Шевченка, Березівського району³.

Щоб надати цій роботі більш планомірного характеру, міські партійні комітети, обласні ради профспілок разом з партійними і профспілковими організаціями підприємств та установ, у погодженості з сільськими райкомами партії закріпили заводські палаци культури і клуби за районами, МТС та колгоспами, де колективи робітників подавали організаційно-господарську і технічну допомогу.

Найбільш поширеною формою шефської участі колективів міських культзакладів у культурному обслуговуванні колгоспників і механізаторів була організація агіткультбригад і концертних бригад. Кількість агіткультбригад у містах республіки весь час зростала. Якщо в період весняної посівної кампанії 1954 р. в сільських районах і селах Харківської області працювало 23 агіткультбригади, то вже під час збирання врожаю літом 1954 р. їх було 84. Агіткультбригади обслужили 71 машинно-тракторну станцію і понад 200 колгоспів області⁴.

Агіткультбригади будували свою роботу в тісному зв'язку з кол-

¹ Поточний архів Кіровоградського міськкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Папка «Шефська допомога селу», арк. 9—10.

² Поточний архів УРПС, Інформація Дніпропетровської облпрофради про роботу профорганізацій області по поданню шефської допомоги селу від 15 травня 1954 р.

³ Поточний архів Одеської обласної ради профспілок, Протокол № 90 засідання президії від 29 січня 1954 р., арк. 7.

⁴ Поточний архів Харківського обкому КП України, Матеріали відділу пропаганди і агітації, Інформація про стан масово-політичної і культурно-освітньої роботи в парторганізаціях Харківської області від 5 січня 1955 р.

госпним виробництвом. Їх учасники, виступаючи перед колгоспниками і механізаторами, називали кращих виробничників, а також критикували недоліки господарської діяльності колгоспу, окремих керівників і колгоспників. Деякі агіткультбригади брали участь і в окремих сільськогосподарських роботах. Так, Дворічанський райком партії у відзиві про роботу агіткультбригади клубу Основ'янського залізничного вузла в 1955 р. писав: «Виступи учасників агіткультбригади проходили на високому ідейному і художньому рівні і викликали схвалення з боку слухачів. Учасники агіткультбригади з своєї ініціативи брали безпосередню участь в роботі на току і у вивозі зерна в окремих колгоспах, де відчувалася нестача в робочій силі»¹.

Разом з агіткультбригадами заводських клубів, палаців культури шефську допомогу сільським культосвітнім закладам подавали мистецькі організації міст республіки. Колективи театрів налагодили тісні шефські зв'язки з сільськими районними будинками культури. В районних будинках культури та сільських клубах відбувалися творчі зустрічі артистів, художників, письменників з колгоспниками. Так, у пожвавленні клубної роботи серед трудящих Бориспільського району, Київської області, значну роль відіграло шефство колективу Державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка над районним будинком культури. Колектив театру подав кваліфіковану допомогу сільським культпрацівникам в обладнанні сцени, виготовленні костюмів, організації струнного та хореографічного гуртків².

Допомога сільським культосвітнім закладам досягає своєї мети при умові систематичної методичної та організаційної роботи кваліфікованих культпрацівників міста на селі. Досвід організації шефства культосвітніх установ міста над селом показав, що головним змістом цієї роботи є допомога сільським клубам, бібліотекам, районним будинкам культури в піднесенні комуністичного виховання колгоспних мас. Роль агіткультбригад, творчих організацій не зводилася лише до гастролей на селі. Вони допомагали сільським культпрацівникам створювати власні колективи художньої самодіяльності, підбирати репертуар, проводили консультації.

Зміцнення співдружності між працівниками міських клубів, палаців культури, бібліотек, театрів і активістами сільських культурно-освітніх закладів забезпечує дальший розквіт народної творчості на селі та піднесення ідейно-художньої якості сільських самодіяльних колективів, сприяє підвищенню загального культурного рівня колгоспних мас.

Таким чином, шефська діяльність колективів підприємств на селі після вересневого пленуму ЦК КПРС стала однією з провідних форм масової участі робітничого класу у вирішенні накресленої програми крутого піднесення сільського господарства. Під керівництвом міських партійних організацій, у тісному зв'язку з сільськими райкомами партії шефська робота стала планомірною і цілеспрямованою формою всебічної допомоги робітничого класу колгоспному селянству і, як передбачав В. І. Ленін, збільшилася в сто крат.

Важливою рисою шефської форми зв'язку міста з селом тих років було прагнення робітників виконувати свої шефські зобов'язання з одночасним поліпшенням всіх техніко-економічних показників. В цей час виник масовий рух колективів підприємств за виготовлення промислової продукції із заощаджених матеріалів.

¹ Поточний архів Харківської облпрофради, Звітна доповідь облпрофради на IV обласній конференції за період з березня 1954 р. по березень 1956 р., арк. 60.

² Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 12, спр. 78, арк. 48—49.

Колективи підприємств брали безпосередню трудову участь у вирішенні питань механізації трудовітких процесів сільськогосподарського виробництва та впровадженні передової індустріальної культури і організації праці в роботу МТС і колгоспів. Промислові підприємства поєднували подання господарсько-технічної допомоги колгоспам і МТС з роботою по підвищенню трудової активності, політичної свідомості і культури колгоспного селянства. Шефська робота колективів підприємств в цей час була підпорядкована завданню подолання економічного відставання окремих колгоспів і досягнення крутого піднесення сільського господарства.

Шефська допомога міста селу і такі заходи Комуністичної партії, як дальше технічне оснащення сільськогосподарського виробництва, зміцнення колгоспів, радгоспів та МТС досвідченими кадрами, підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників, запровадження нового порядку планування,— сприяли зростанню трудової і політичної активності колгоспних мас в боротьбі за вирішення всенародної програми крутого піднесення сільського господарства.

У відповідь на турботу Комуністичної партії і Радянського уряду про дальше зміцнення колгоспного ладу і допомогу робітничого класу селу колгоспники набагато підвищили свою трудову участь у громадському господарстві. Середньорічний виробіток трудоднів кожним працездатним колгоспникам зріс від 277 в 1953 р. до 326 у 1955 р.¹ В ці роки додатково включилося у сферу колгоспного виробництва республіки понад 560 тис. чол.²

Нових успіхів у розвитку сільського господарства досягнуто завдяки повсякденній турботі ленінського Центрального Комітету КПРС про неухильний розвиток усіх галузей соціалістичної економіки, масового трудового героїзму радянського народу, спільності інтересів та завдань робітничого класу і колгоспного селянства, міцності й непорушності їх союзу.

Рішення лютневого і грудневого пленумів Центрального Комітету КПРС (1958 р.) і доповідь товариша М. С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. відкривають ще більший простір для всебічного зростання продуктивних сил сільськогосподарського виробництва і активної творчої участі колгоспного селянства разом з робітничим класом та радянською інтелігенцією у побудові комуністичного суспільства в СРСР.

П. І. ПУСТОХОД

З ІСТОРИЇ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ В СРСР

У січні 1959 р. відбувся Всесоюзний перепис населення за станом на 15 січня. Він дасть точні відомості про кількість населення, розміщення і склад його за статтю, віком, сімейним станом, національністю, рідною мовою, освітою, заняттям і суспільними групами. Перепис 1959 р.— четвертий за Радянської влади. В царській Росії був проведений тільки один загальний перепис населення — в 1897 р.

Для істориків може становити певний інтерес ознайомлення з методами проведення попередніх загальних переписів населення, з їх програмами, з деякими основними підсумковими даними по Україні.

¹ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», Держстатвидав, К., 1957, стор. 293.

² Там же, стор. 289.

* *
*

Обліки населення мають давню історію. Є відомості, що обчислення населення провадилося більш-менш регулярно в різних державах вже за сотні і тисячі років до нашої ери. Ознайомлення з матеріалами обліку населення показує, що обчислення людності викликалися чисто практичними потребами держави, в першу чергу для задоволення фіскальних і воєнних інтересів.

З давнього часу обліки населення провадилися і на території колишньої Росії. Є непрямі літописні згадки про місцеві обчислення жителів ще у XI—XII ст. Перші вірогідні згадки про обліки населення відносяться до XIII ст. Літопис відзначає, наприклад, що в 1245 р. в Києві татари усіх жителів «сочтоша... в число и почаша на них дань иматъ»¹. У літопису під 1254 р. говорилося, що «численцы... изочтоша всех душ в земле Московской дани ради...»².

Широке розповсюдження перепису на Русі дістало з кінця XV ст. Однак у XV і XVI ст. це були поземельні переписи, оскільки в той час одиницею оподаткування був певний земельний наділ — «соха», «чверть», «десятина». Під час цих переписів на облік брались і «люди», проте під цим словом розумілися, головним чином, особи чоловічої статі.

У XVII ст. уряд встановив нову одиницю оподаткування — двір. Тому російський перепис з 20-х років XVII ст. перетворюється з поземельного у подвірний. Хоч подвірні переписи головним завданням мали облік дворів, проте обов'язково обчислювалося до деякої міри і населення. В перепис входили тільки «тяглі» двори: посадські, селянські, ремісничі і т. п. По кожному двору записувалися особи чоловічої статі із зазначенням їх імені та віку.

Під час останнього подвірного перепису 1710 р. була зроблена спроба обчислити по кожному двору «людей мужска й женска полу имянно, числом и в лета верно». Перепис 1710 р. замість збільшення кількості дворів у порівнянні з попереднім переписом 1678 р. показав їх зменшення майже на 20%. Неабияку роль в цьому відіграло прагнення населення применшити число дворів, щоб менше платити податків³.

Скорочення числа податних одиниць показало, що подвірний податок вже не міг задовольнити потреби казни, тим більше, що петровські війни і реформи вимагали величезних фінансових видатків. Тому була введена інша система державного оподаткування — подушна.

Введення нової податкової одиниці — душі вимагало перепису податних душ. Система подушних переписів, що одержали назву «ревізій», проіснувала 140 років. За цей період було проведено 10 ревізій — перша по указу 1718 р., остання — 1856 р.

Основна мета ревізій — розкладка і збирання подушної податі — обумовлювала і самий їх об'єкт: податне населення. У «ревізійські сказки» записувалися селяни, міщани, цехові і т. п. Поділ населення на податне і неподатне цілком визначався класовою політикою феодално-кріпосницької держави.

Оскільки податок призначався по числу осіб чоловічої статі, під час усіх ревізій обов'язково записували все чоловіче населення відповідних груп незалежно од віку. Осіб жіночої статі почали вносити з

¹ «Софийский временник», т. I, М., 1820, стор. 261.

² «Полное собрание русских летописей», т. II, СПб, 1843, стор. 342.

³ Н и к . П о п о в , В. Н. Татишев и его время, М., 1861, стор. 722.

ревізькі сказки з третьої ревізії (1761 р.). Виняток становить шоста ревізія (1811 р.), під час якої було переписано тільки чоловіче населення. Крім податного населення, ревізії обчислювали й деякі неподатні групи населення, зокрема духовенство.

Головним недоліком ревізій як джерела статистичних даних про населення є відсутність у них відомостей про привілейовані класи населення і осіб, що перебували на військовій службі. Кожна ревізія тривала протягом кількох років, що виключало можливість визначити кількість населення у якийсь певний час. Крім того, ревізії реєстрували дуже мало ознак (тільки стан, стать і вік), що не дозволяє більш-менш детально вивчити склад населення того часу.

Незважаючи на недоліки, ревізії є досить цінним джерелом даних про чисельність, розміщення та склад населення феодально-кріпосної Росії XVIII — першої половини XIX ст. На Україні (крім Слобідської) загальнодержавні ревізії були введені з 1781 р., оскільки до того часу там не було подушного оподаткування.

До реформи 1861 р. така система обліку населення, як ревізії, могла задовольнити фінансово-адміністративні потреби феодально-кріпосної Росії, але виявилася зовсім непридатною для задоволення потреб капіталізму, що розвивався. Необхідні були точні відомості про все населення країни, зібрані за широкою програмою. Такі відомості можуть бути одержані тільки шляхом проведення загального перепису населення на встановлений для всієї країни якийсь певний час. Однак, відмовившись від ревізій, які стали непридатні після реформи 1861 р., царська Росія тривалий час не могла стати на шлях загального перепису населення. Тільки питання, зв'язані з введенням військової повинності і запровадженням податної реформи, примусили царський уряд зайнятись підготовкою до загального перепису і провести його.

У 1897 р. за станом на 9 лютого (28 січня) був проведений перший і єдиний до Великої Жовтневої соціалістичної революції загальний перепис населення в Росії. Цей перепис загалом був організований і проведений на методичних основах, вже розроблених статистичною наукою, і в цьому розумінні його можна назвати науково-організованим. Але в той же час на ньому яскраво відбилися специфічні риси російського бюрократизму, казенщини.

Загальне керівництво переписом покладалося на міністра внутрішніх справ. Центральним органом, який безпосередньо керував переписом, була головна переписна комісія в Петербурзі, якою керував міністр внутрішніх справ і яка складалася з осіб, що їх призначали «височайшою» владою. Заступником керівника комісії був голова статистичної ради, а керуючим справами — директор центрального статистичного комітету. На центральний статистичний комітет покладалося діловодство головної переписної комісії.

В губерніях і областях переписом керували губернські і обласні переписні комісії, що перебували під головуванням губернатора і складалася з крупного губернського чиновництва. До складу комісії обов'язково входили помічник голови і секретар губернського статистичного комітету. Наступний ступінь — повітові і окружні переписні комісії під головуванням повітового предводителя дворянства за обов'язковою участю повітового справника, військового начальника і податного інспектора.

Міста і повіти поділялися на переписні дільниці. При цьому переписні дільниці в сільських місцевостях по можливості повинні були відповідати дільницям земських начальників, на яких і покладалося керівництво переписом на дільниці.

Таким чином, увесь керівний персонал від верху до низу складався з адміністративних чиновників, які не мали прямого відношення до статистики, без усякого досвіду в переписній справі. Представники статистичної науки і земські статистичні діячі не були залучені до керівництва переписом.

Обліковців рекомендувалося набирати з духовенства, військових, вчителів, студентів, власників промислових і торговельних підприємств, їх прикажчиків і т. п. Всі ці особи повинні були мати «благонадійні» характеристики.

Треба відзначити, що в цьому перепису активну участь взяло багато представників передової російської інтелігенції — письменників, педагогів, студентів; у сільських місцевостях основний контингент обліковців становили вчителі. Характерно, між іншим, що головна переписна комісія спочатку висловилася проти участі у перепису жінок. Потім ця настанова була скасована, однак жінок серед обліковців було дуже мало. Так, наприклад, у Києві з 479 обліковців жінок було лише 7.

Істотне значення для правильної організації перепису і для повноти охоплення населення має складання списків населених місць в сільських місцевостях і списків домоволодінь в містах і міських поселеннях. Такі списки губернській переписній комісії повинен був давати губернатор, відповідальнішу ж справу складання списків було покладено на поліцію. Природно, що списки часто були неповними і неточними. Внаслідок цього обліковці одержували неякісний вихідний матеріал, що утруднювало роботу, а керівники дільниць не мали досить точних даних для контролю за тим, чи всі населені місця охоплені переписом.

Для успіху перепису дуже істотне значення має ставлення до нього населення. Загалом населення не протидіяло перепису, але часто ставилося до нього негативно. В окремих випадках під час перепису відбувались досить серйозні сутички з населенням, ухилення від перепису і т. п. Відомий випадок, коли на ґрунті релігійного фанатизму на хуторі Терновка, поблизу Тирасполя, група сектантів, що жила тут, вирішила врятуватися від перепису — «печатки антихриста», — закопавши себе живими в землю. Жертвою дикого фанатизму стало 24 чоловіка, в числі їх і діти. Подібні випадки не викликають подив, коли врахувати, що це був перший загальний перепис, що культурний рівень населення, особливо сільського, був низький, що серед населення майже не провадилася роз'яснювальна робота про значення, завдання і програму перепису. Між іншим, масово-роз'яснювальна робота і не могла бути проведена успішно в умовах недовір'я народу до заходів уряду і поліцейсько-бюрократичної організації самого перепису.

Завданням перепису було обчислити як наявне, так і постійне та приписне населення. Це ускладнило справу і призвело до значної плутанини. В результаті жодна з категорій не була обчислена точно. З усіх трьох категорій найточніше було обчислено наявне населення.

В переписних листах, на які записувалася основна маса населення (для інородницького бродячого і для кочового населення запроваджувалася скорочена форма), реєструвались такі ознаки: 1. Прізвище (прізвисько), ім'я та по батькові; якщо декілька імен, то зазначити всі. Вказати, хто сліпий на обидва ока, німий, глухонімий чи божевільний. 2. Стать. 3. Ким записаний доводиться главі господарства і главі своєї сім'ї. 4. Скільки минуло років чи місяців від народження. 5. Парубок, жонатий, удовець чи розлучений. 6. Стан чи звання. 7. Місце народження. 8. Місце прописки. 9. Місце постійного проживання. 10. Помітка про відсутність або тимчасове тут перебування. 11. Віроспові-

данья. 12 Рідна мова. 13. Письменність: а) чи вміє читати, б) де вчиться, вчився чи закінчив курс освіти. 14. Заняття, ремесло, промисел, посада чи служба: а) головне, тобто те, яке дає основні засоби до існування, б) побічне або допоміжне. 15. Відношення до військової повинності.

Більшість питань цієї програми входила до числа тих, що рекомендувалися міжнародними статистичними конгресами. Однак в ній все ж відбилися намагання царського уряду використати дані перепису в станово-класових інтересах. В програму були включені такі необхідні з точки зору офіціальної статистики питання, як «стан чи звання», «віросповідання», «відношення до військової повинності». В той же час не було включено таке питання, як національність. Безпосередньо не фігурувало в переписному листі важливе питання про становище в занятті. Тільки в інструкції було вказано, що у питанні про заняття слід відзначити і становище в ньому. Все це не давало повноти запису. Царський уряд не бажав показати дійсну картину класового складу населення країни.

В. І. Ленін, використовуючи дані перепису 1897 р., писав, що цей «перепис не дає ніяких даних про розподіл цього населення на господарів, одиночок, робітників і т. д.»¹. Згодом були розроблені і опубліковані (в 1905 р.) дані тільки про робітників і прислугу разом.

Організаційно-технічні і методологічні дефекти перепису 1897 р. знижують цінність його даних. Проте цей перепис, безперечно, дав відносно непогані матеріали і є єдиним джерелом, яке досить точно відбило склад і розподіл населення Росії на рубежі ХХ ст.

Щодо України перепис дає таку картину: сільськогосподарського населення — 18,1 млн., або 77,3%, торгово-промислового — 4,1 млн., або 17,6%, непродуктивного — 1,2 млн., або 5,1%. Відносні показники по Україні мало чим відрізняються від загальноросійських².

Те, що Україна була економічно відсталою, переважно аграрною окраїною царської Росії, підтверджує низька питома вага міського населення. За переписом 1897 р., в містах України проживало тільки 13% населення. Лише чотири міста налічували понад 100 тис. населення кожне: Одеса — 404 тис., Київ — 248 тис., Харків — 174 тис. і Катеринослав (Дніпропетровськ) — 113 тис.³ На території теперішньої Луганської області міське населення становило всього 4%.

За переписом 1897 р., на Україні налічувалося 1479 тис. робітників і прислуги, причому з них 1236 тис.⁴, тобто 84%, були родом з України. Це цілком викриває твердження українських буржуазних націоналістів про безкласовість української нації, про те, зокрема, що робітники України були приїшлим елементом.

Царська Росія тримала народ в темряві і неучтві. За даними перепису, на Україні (в межах 1939 р.) письменних серед всього населення віком від 9 років було тільки 25,5%. Особливо низький показник письменності серед жінок — 12,4%, а серед жінок в сільських місцевостях — 8,6%. Освіта, особливо вища, в царській Росії була монополією дворян, купців, духовенства. На Україні 69% усіх осіб з вищою освітою були дворяни, в той час як всі дворяни становили тільки 1,4%

¹ В. І. Ленін Твори, т. 3, стор. 433.

² Див. «Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.», СПб, 1899—1905 гг.

³ П. І. Пустоход, Населення УРСР, зб. «Народне господарство Радянської України», Вид-во АН УРСР, К., 1945, стор. 35.

⁴ П. . Пустоход, Робітники України за переписом населення 1897 р., «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», т. 6, К., 1958, стор. 153.

всього населення. Селяни ж, козаки та інші сільські стани, що становили тоді 82% всього населення, були представлені серед осіб з вищою освітою мізерною цифрою — 2%. Та й вони, без сумніву, були з числа куркулів та сільської верхівки.

Взагалі перепис 1897 р. досить точно відбив склад населення царської Росії, що й зумовило його значення, яке він мав до революції і яке має в наш час.

Велика Жовтнева соціалістична революція поставила перед обліком і статистикою величезні завдання. Облік і статистика в умовах будівництва соціалізму стали найнеобхіднішим знаряддям у справі управління і керівництва усім народним господарством. Важливого значення надавалося такій статистичній операції, як перепис населення.

Перший радянський загальний перепис населення був здійснений в 1920 р. (за станом на 28 серпня).

Тоді країна стояла перед величезним завданням відбудови народного господарства і підготовки до його докорінної перебудови. Для будівництва нового життя на основах соціалізму необхідно було мати конкретні дані про наявні сили і ресурси країни, які забезпечили б знання стану народного господарства і допомогли б у побудові єдиного господарського плану. Тому одним з основних завдань державної статистики було проведення переписів, зокрема перепису населення.

Забезпечити в той час господарської розрухи підготовку, організацію і проведення перепису було надзвичайно важко. Здійснити перепис вдалося тільки завдяки особливій увазі, яку приділяв цій справі В. І. Ленін, і його особистій участі у вирішенні тих питань, які поставали в зв'язку з переписом.

Керівництво переписом було покладено на органи державної статистики — Центральне статистичне управління і губернські статистичні бюро. В основу перепису було покладено облік наявного населення. Тільки для міських поселень, оскільки в квартирній картці відзначалися ті, хто тимчасово відсутній, можна було підрахувати і постійне населення.

Перепис був проведений за широкою програмою. Це й зрозуміло, бо в складі населення внаслідок війни і революції відбулися докорінні зміни. Особистий листок мав такий зміст: 1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Стать. 3. Вік. Скільки минуло від народження: років або місяців, днів (для дітей віком до року). 4. а) До якої національності себе відносить, б) рідна мова. 5. Якщо іноземець, якої держави громадянин (підданий). 6. Де народився, тут чи ні. Якщо не тут, де: губернія, повіт чи місто. 7. Скільки часу постійно живе тут чи тимчасово. 8. Сімейний стан (парубок, дівчина, жонатий, заміжня, удовець, розлучений). 9. Письменність: а) російською: читає й пише чи тільки читає, б) іншою мовою (і якою) читає і пише чи тільки читає, в) чи зовсім неписьменний. 10. Освітній ценз. Останній за часом заклад, в якому навчався: а) загальноосвітній, закінчив, чи на якому курсі, б) спеціальний, закінчив, чи на якому курсі. 11. Чи брав участь як військово-службовець у війнах: а) 1914—1917 рр., б) 1918—1920 рр. 12. Сільське господарство: а) чи зайнятий в сільському господарстві і чи вважає це заняття головним, б) чи має в ньому спеціальність і яку, в) працює в своєму господарстві і як (хазяїн з найманими робітниками, хазяїн без найманих робітників, член сім'ї), г) якщо працює по найму, то тут чи на стороні, д) чи був зайнятий сільським господарством до війни 1914 р., з початку війни до жовтня 1917 р. 13. Інші заняття, що дають засоби до існування (головні, другорядні), а) зазначити заняття і спеціальність, якщо таку має, б) становище у промислі: хазяїн з най-

маними робітниками, член сім'ї, що допомагає у промислі, службовець, робітник, учень, в) підприємство, установа чи господарство, де зайнятий (повна назва і адреса), г) чи має зараз роботу по цьому заняттю, д) якщо змінив заняття з часу війни 1914 р., то заняття: до війни 1914 р., з 1914 р. по 1917 р. 14. Яку професію вважає своєю спеціальністю. 15. Якщо не має заняття: а) яким або чийм коштом живе, б) головне заняття і становище у промислі особи, що дає засоби до життя. 16. Чи здатний до праці: а) взагалі, б) за своєю професією (пит. 14). 17. Чи має фізичні вади (або тяжке каліцтво). 18. Чи не хворий психічно.

Наведений перелік питань показує, що програма перепису 1920 р. ширше і глибше програми перепису 1897 р., причому ряд питань поставлено принципіально інакше. В програму перепису 1920 р. включено питання про національність (за самовизначенням опитуваного). Що стосується рідної мови, то питання було поставлено у розумінні мови розмовної.

Велику увагу перепис приділяв грамотності і освіті. Значне місце займали питання про заняття і джерела засобів існування. Відмітка про становище в занятті давала можливість обчислити класовий склад населення; з метою аналізу розподілу населення по галузях народного господарства і галузях виробництва було поставлено питання про місце роботи.

Спочатку передбачалася досить деталізована розробка усіх зібраних даних. Однак здійснити ці наміри не вдалося.

Умови, в яких відбувався перепис, позначилися на повноті і якості матеріалів перепису. В деяких місцевостях ще точилися бої з контрреволюційними бандами. Розруха в країні ставила саму роботу по перепису на місцях у виключно важкі умови.

Необхідно підкреслити самовідданість і героїзм, який проявили радянські статистики під час перепису. Зокрема на Україні їм доводилося працювати в тяжких умовах громадянської війни, нерідко з загрозою для життя. Відомі випадки, коли вже зібраний матеріал знищувався бандитами, як це мало місце, наприклад, у Полтавській губернії. Багато працівників перепису було тяжко побито, а 33 чоловіки загинули як жертви бандитів і білогвардійців.

В результаті по УРСР не були зовсім переписані, наприклад, Волинська губернія цілком, окремі повіти Кременчуцької і Полтавської губерній, ряд волостей і окремих населених пунктів в інших губерніях. Тільки в 1921 р., причому по скороченій програмі, повністю були переписані Подільська і Запорізька губернії. Загалом по УРСР не було переписано близько 16% населення.

Все ж перепис 1920 р. відіграв досить істотну роль у підготовці переходу країни на рейки мирного будівництва. В. І. Ленін, який так турбувався про організацію перепису, а після його проведення — про скорішу публікацію його наслідків, вказував, як найкраще використати дані перепису. Коли в 1922 р. вийшла робота про грамотність населення за даними перепису 1920 р., В. І. Ленін назвав її вихід дуже важливим явищем¹.

Вже в перші роки упертої боротьби за відбудову народного господарства було досягнуто значних успіхів, що зумовило перехід країни до нового історичного етапу — соціалістичної індустріалізації.

На цей час у розміщенні і складі населення відбулися значні зміни. Після демобілізації з лав Червоної Армії багато дорослого насе-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 407.

лення повернулося на місце свого звичайного проживання. Припинився рух біженців. На заводи і фабрики поверталися робітники. Швидко піднеслась народжуваність, різко скоротилася смертність. Розвиток продуктивних сил у роки відбудовного періоду обумовив значний перерозподіл населення по галузях народного господарства і по території країни.

Виникла потреба підбити підсумки змінам у чисельності та складі населення і одержати необхідний матеріал для планового соціалістичного будівництва на новому історичному етапі. Для цього вирішено було провести у грудні 1926 р. Всесоюзний перепис населення. Критичним днем перепису було встановлено 17 грудня.

Перепис відбувався за принципом обліку наявного населення, у міських же поселеннях обчислювалося і постійне, в них складались «сімейні» картки, куди заносилися дані, що стосувалися постійного складу сім'ї. На повноту охоплення населення переписом і на уникненні подвійних записів було звернуто особливу увагу.

Значна увага приділялася також добору кадрів. Досить сказати, що близько 60% усіх обліковців становили шкільні працівники й учні. Майже три чверті обліковців мали вищу і середню освіту.

Перепис відбувався на основі опиту обліковцями. На кожну особу складався особистий листок, в якому стояли такі питання:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Стать.
3. Вік. Скільки повних років має, для дітей, що не мають повного року,—місяців, днів.
4. Національність (народність), для іноземців: якої держави підданий.
5. Рідна мова.
6. Де народився: тут чи ні, якщо не тут, то де?
7. Скільки часу постійно живе тут: років або місяців, чи може живе тимчасово.
8. Сімейний стан: парубок, дівчина, жонатий, заміжня, удовець, розлучений.
9. Письменність. Якими мовами читає й пише або тільки читає, чи зовсім не читає і не пише.
10. Чи не має фізичних вад або тяжкого каліцтва, які саме, причина їхня.
11. Чи не хворий психічно, як саме.
12. Заняття, становище в занятті й галузь праці (головне і побічне заняття): а) ремесло, промисел, робота, посада й спеціальність у них, б) становище в занятті (хазяїн, член артілі, одинець, службовець, робітник, член сім'ї, що допомагає у занятті), в) якщо хазяїн, то чи працює з найманими робітниками, чи тільки з членами своєї сім'ї, г) назва установи, закладу чи підприємства, зазначаючи рід виробництва, де служить, працює або господарює, адреса його.
13. Безробітний. Якщо безробітний, то: а) скільки років або місяців, б) попереднє заняття: ремесло, промисел, робота, посада й спеціальність у них, в) становище в цьому занятті (службовець, робітник, хазяїн і т. ін.), г) установа, заклад або підприємство, де працював, зазначаючи рід виробництва.
14. Якщо не має заняття і живе своїм коштом, то яким саме (допомога від собезу, допомога страхаси, пенсія, стипендія, прибуток від будинку і т. ін.).
15. Якщо не має заняття і живе чужим коштом, то чим саме, зазначити заняття особи, що дає засоби до життя, та її становище в занятті.

Як видно із змісту ознак, що реєструвалися в особистому листку, особливо велику увагу було приділено питанням про заняття і становище в заняттях (пит. 12—15). Як заняття зазначалися лише ті, які приносили заробіток або доход, причому головним заняттям вважалося те, яке було головним джерелом засобів існування. В той час ще доводилося ставити питання про хазяїв з найманими робітниками, про безробіття. Національність записувалася та, яку називав сам відповідаючий, тобто на основі самовизначення, і тільки у випадках, коли опитуваний не міг відповісти на це питання, перевага віддавалася національності матері.

Обробляли дані перепису ручним способом у місцевих (республіканських, краєвих, обласних і губернських) статистичних органах під методичним і оперативним керівництвом та під контролем ЦСУ СРСР.

Перепис 1926 р., досить добре підготовлений і проведений, мав величезне політичне і народногосподарське значення. Дані цього перепису були одними з основних при складанні плану першої п'ятирічки.

По УРСР переписом 1926 р. було зареєстровано 29 млн. чоловік, на 3,5 млн. більше, ніж у 1920 р. Таким чином, приріст населення становив 14%. Таке бурхливе зростання населення пояснюється тим, що у відбудовний період в результаті піднесення народного господарства і поліпшення добробуту трудящих народжуваність перевищила довоєнний рівень, смертність же різко скоротилася. Найбільше зросло населення у тих областях, де розвивалася важка промисловість: в Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Луганській.

Міське населення УРСР в 1926 р. становило 20% всього населення республіки. Дані перепису показали, що розміщення міського населення доречно змінилося. До Жовтня питома вага міського населення в Донбасі була дуже низькою. На 1926 р. Сталінська область по питомій вазі міського населення (40%) вийшла на перше місце серед усіх областей УРСР, а в Луганській області, на території якої в 1897 р. був найменший процент міського населення (4), в 1926 р. його було вже 21%. Значно збільшилось міське населення у промислових Харківській і Дніпропетровській областях. Зростання міського населення в цих областях свідчило про успіхи соціалістичної індустріалізації, які були досягнуті вже у початковий період реконструкції народного господарства.

В УРСР налічувалося 2,5 млн. робітників (з сім'ями), 1,7 млн. службовців, 22,3 млн. селян, з них 285 тис. хазяїв (з сім'ями), які використовували найманих робітників¹. Взагалі особи, що використовували найману працю, становили 1,3% всього населення. Звідси ясно видно, наскільки вже в той час незначним був процент експлуататорських і паразитичних елементів.

Ще не було ліквідовано безробіття — спадщина капіталізму. Безробітних на Україні налічувалося 194,4 тис., а разом з сім'ями — 326,7 тис. чоловік². Цікаво відзначити, що в 1926 р. в УРСР було лише 640 трактористів і серед них жодної жінки³.

Разом з тим перепис відбив досягнення в культурному будівництві і в охороні здоров'я — як наслідок неухильного проведення генеральної лінії партії. На Україні процент грамотних серед всього населення віком від дев'яти років зріс до 57,5, жінок — до 40,9. На Україні у 1926 р. професорів, викладачів вузів і вчителів, що викладали в учбових закладах, було 64 395 чоловік (у 1897 р. — 13 869), медико-санітарного персоналу — 51 748 замість 17 968 у 1897 р., в тому числі лікарів 11 754 і 3133 чоловік. Кількість служителів культури зменшилася з 44 628 тис. чоловік у 1897 р. до 14 273 чоловік у 1926 р.⁴

Перепис 1926 р. дав багатий матеріал про чисельний склад і розміщення населення, що яскраво відобразив зміни, які відбулися серед народів Радянської країни.

У 1937 р. був проведений третій загальний Всесоюзний перепис населення (за станом на 6 січня). Він повинен був відбити величезні

¹ «Всесоюзний перепис людної 1926 року. Українська РСР», т. XXVIII.

² Там же.

³ Там же.

⁴ П. Пустоход і В. Воблий, Всесоюзний перепис населення 1939 року. Вид-во АН УРСР, К., 1939, стор. 38.

зрушення, які відбулися у складі населення СРСР внаслідок історичних перетворень за роки двох перших п'ятирічок і дати матеріали для планування дальшого соціалістичного будівництва і практичної роботи органів Радянської влади. Однак перепис цей був проведений з грубим порушенням елементарних основ статистичної науки і затверджених урядом інструкцій. Тому РНК СРСР визнав організацію перепису незадовільною, а її матеріали — дефектними. Новий перепис було призначено урядом на січень 1939 р.

Перепис 1939 р. був проведений за станом на 17 січня. З усіх січневих днів 1939 р. цей день найбільш задовольняв вимогам статистичної науки до вибору дня перепису: він не був ні вихідним, ні святковим. Крім того, він не припадав на зимові канікули багатомільйонної маси учнів. Облік населення приурочувався на 12 годин ночі з 16 на 17 січня.

Особливістю перепису 1939 р. у порівнянні з попередніми радянськими переписами був одночасний облік і наявного і постійного населення. Наявним населенням є те, яке, незалежно від характеру проживання, фактично знаходиться у населеному пункті на момент перепису. До постійного населення відносяться особи, що постійно проживають у населеному пункті, який переписується, незалежно від того, чи знаходяться вони в ньому у момент перепису, чи ні.

Розрив між кількістю наявного і постійного населення для окремих місцевостей, особливо для великих міст, може бути досить значним. В цілому ж по країні числа повинні співпадати, бо розходження між ними може бути лише за рахунок різниці між тими, хто тимчасово знаходиться за кордоном, або тимчасово прибув з-за кордону. При перепису 1939 р. різниця у чисельності обох категорій становила лише 0,06%, що говорить про значну точність обліку населення.

Програма перепису 1939 р., крім прізвища, ім'я та по батькові описуваного, містила такі 16 питань: 1. Відношення до глави сім'ї (дружина, син, мати, сестра, племінник і т. ін.). 2. Постійно чи тимчасово живе тут? 3. Для тимчасово проживаючого вказати: а) місце постійного проживання, б) скільки часу відсутній з місця постійного проживання. 4. Для постійно тут проживаючого, але тимчасово відсутнього відмітити «тимчасово відсутній» і вказати, скільки часу відсутній. 5. Стать. 6. Скільки минуло від народження років, для дітей, молодших року, — місяців? 7. Національність. 8. Рідна мова. 9. Чи одружений (одружена). 10. Громадянин якої держави? 11. Грамотність: а) читає і пише або тільки читає якоюсь мовою; б) чи зовсім неграмотний. 12. Для тих, хто вчиться, вказати: а) повну назву учбового закладу, школи чи курсів, б) в якому класі або на якому курсі вчиться (для курсів з тривалістю навчання менше року відмітити «короткотермінові»). 13. Чи закінчив середню або вищу школу (відмітити «середню», «вищу»). 14. Рід заняття (служба) в теперішній час або інше джерело засобів існування. 15. Місце роботи (назва підприємства, колгоспу, установи). 16. До якої суспільної групи належить: до групи робітників, службовців, колгоспників, кооперованих кустарів, селян-одноосібників, некооперованих кустарів, людей вільних професій або служителів культури й нетрудаючих елементів.

Вже самі питання програми перепису 1939 р. вказують на ті величезні зміни, що відбулися у складі населення СРСР в результаті успіхів соціалістичного будівництва в роки довоєнних п'ятирічок. Так, в 1926 р. ще доводилося ставити питання про хазяїв з найманими робітниками, про прокляту спадщину капіталізму — безробіття. У програмі перепису 1939 р. цих питань нема. Бурхливе зростання культурного рівня населення знайшло своє відображення у розгорнутій постановці в 1939 р.

питань про грамотність і освіту; у 1926 р. було поставлено питання тільки про грамотність.

Взагалі підсумки перепису 1939 р. дали яскраву ілюстрацію перемог соціалізму в СРСР, досягнутих на той час під керівництвом Комуністичної партії. Перепис показав виключно швидкий ріст населення країни соціалізму. З 1926 по 1939 р. воно виросло в СРСР з 147 млн. до 170,5 млн. чоловік, тобто на 15,9%, в той час як ріст населення капіталістичної Європи за цей період становив тільки близько 9%.

Особливо швидко зросло міське населення. В 1939 р. в УРСР воно становило 11,1 млн. чоловік проти 5,3 млн. в 1926 р., тобто збільшилось у два з чимсь рази, питома вага міського населення республіки піднялася до 36,3% в 1939 р. Це був результат соціалістичної індустріалізації країни. По питомій вазі міського населення різко виділялися індустріальні області: в Сталінській в містах у 1939 р. проживало чотири п'ятих всього населення області, в Луганській — дві третини, в Дніпропетровській і Харківській — більше половини. Наскільки значними були темпи росту міського населення в роки довоєнних п'ятирічок, можна бачити з того, що з 1926 до 1939 р. воно зросло в Запорізькій і Ворошиловградській (тепер Луганській) областях в 4 рази, в Сталінській — в 3,7 рази, в Дніпропетровській — більше ніж втричі, в Харківській — в 2,3 рази. Якщо в 1926 р. в УРСР було тільки 6 міст з населенням понад 100 тис. чоловік кожне, то в 1939 р. їх уже стало 15, в тому числі 4 міста мали понад 500 тис. жителів. При цьому населення Києва виросло з 514 тис. в 1926 р. до 846 тис. в 1939 р., Харкова — відповідно 417 тис. і 833 тис., Одеси — 421 тис. і 604 тис., Дніпропетровська — 237 тис. і 501 тис. чоловік. В Сталіно в 1926 р. було 174 тис. жителів, а на 1939 р. число їх дорівнювало 462 тис., тобто збільшилось у 2,6 рази.

Виникло багато, по суті, нових міст, таких, як Макіївка, Краматорськ, Кадіївка й інші, населення яких зросло у порівнянні з дореволюційним часом у десятки разів.

Перепис 1939 р. на конкретних цифрах показав досягнуті на той час величезні успіхи у розвитку соціалістичної культури народів СРСР. Якщо за даними перепису 1897 р. на Україні письменні серед всього населення віком від 9 років становили тільки одну чверть, а в 1926 р. — 57,5%, то в 1939 р. їх було вже 85,3% (по СРСР — 81,2%), причому серед чоловіків — 94,8%, а серед жінок — 76,8%. Невелика кількість неписьменних майже цілком припадала на осіб віком за 50 років. За переписом 1897 р. осіб з середньою освітою була зовсім незначна кількість, а люди з вищою освітою становили виняток (0,12%). В 1939 р. на одну тисячу населення Радянської України осіб з вищою освітою було 7,2, середньою — 94,6. Отже, в УРСР кожний десятий з усього населення вже мав або вищу, або середню освіту. Це — чудова ілюстрація величезних успіхів у створенні національних кадрів радянської інтелігенції, що вийшла з рядів робітничого класу і селянства.

Виключний інтерес становлять дані перепису 1939 р., що характеризують соціальний склад населення. Вони є яскравою ілюстрацією всесвітньоісторичних зрушень у складі суспільних класів і груп населення нашої країни.

Ще в 1926 р. робітники (з сім'ями) в УРСР становили тільки близько 9% всього населення, службовці — 6%. Тоді ще було 144 тис. хазяїв з найманими робітниками (з сім'ями 371 тис.)¹. В сільському господарстві основну масу становили дрібні одноосібні селянські господарства; переписом було зареєстровано понад 4 млн. хазяїв без

¹ «Всесоюзний перепис людності 1926 року. Українська РСР», т. XXVIII.

найманих робітників, зайнятих в сільському господарстві. Взагалі ж селяни з сім'ями становили тоді понад три чверті всього населення. За переписом 1939 р. робітників міста і села в УРСР вже було 32%, тобто майже третина всього населення, службовців — 17%, колгоспників — 47% і кооперованих кустарів — понад 2%. Таким чином, населення УРСР на 98% складалося з робітників, службовців, колгоспників і кооперованих кустарів.

Ці цифри перепису 1939 р. наочно показують повну ліквідацію експлуатарських класів, безроздільне панування соціалізму в нашій країні.

Такі короткі підсумки перепису 1939 р., що ілюструють всесвітньо-історичні перемоги соціалістичного господарства і перемогу соціалізму в нашій країні.

Ц. Б. МАТУШАНСЬКА

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА ХАРКІВЩИНІ В ПЕРІОД СПАДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1906 — червень 1907 рр.)

Після поразки грудневого збройного повстання 1905 р. народна революція в Росії тривала. В 1906 р. і навіть в 1907 р. мали місце значні революційні виступи робітничого класу і селянства як в центрі країни, так і на її окраїнах. Це можна прослідкувати на прикладі такого промислового центра, яким на той час був Харків.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, робітники Харкова наполегливо продовжували боротьбу. Вони відступали поступово, з боями, зберігаючи основні сили для великих революційних боїв у майбутньому. В 1906 р. до революційної боротьби на Харківщині залучалися нові верстви робітників з невеликих підприємств і майстерень. Тільки за першу половину року з канцелярії харківського губернатора в департамент поліції було повідомлено про 37 страйків на підприємствах міста з кількістю робітників до 100 чол.¹ Участь в революційній боротьбі нових і нових верств робітничого класу свідчила про дальше поглиблення революції, незважаючи на те, що вона, безсумнівно, пройшла вже свій найвищий етап.

Робітники великих підприємств Харкова після грудневих боїв готувались до нового збройного повстання. Вони поновлювали діяльність бойових дружин, поповнювали їх новими бійцями, збільшували запаси зброї. В квітні 1906 р. начальник Харківського охоронного відділу у своєму звіті відзначав, що «підпільна робота не тільки не припиняється, а навпаки, на неї витрачається вся енергія... Заготівля зброї становить одне з головних сучасних завдань майже всіх революційних організацій»². Він вказував, що під час обшуків в колонії ХПЗ, на Сабуровій дачі, відібрано значну кількість зброї³.

Місцева влада намагалася знищити головні осередки революційної боротьби — на Харківському паровозобудівному заводі (ХПЗ), на заводі Гельферіх-Саде, в залізничних майстернях. 31 грудня 1905 р. харківський губернатор надіслав попередження в правління ХПЗ про те, що коли завод служитиме місцем складу зброї або місцем мітингів і зборів бойової дружини, «височайше повеління» буде застосоване до нього у всій силі⁴.

¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 3 (підраховано нами — Ц. М.).

² «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», Укрполітвидав, К., 1949, стор. 381.

³ Там же, стор. 383.

⁴ ДАХО, ф. Харківського паровозобудівного заводу, спр. 1269, 1906, арк. 7.

Більшовики Харкова закликали робітників відповідати на репресії уряду і буржуазії новим згуртуванням своїх сил, з подвійною енергією готуватися до майбутньої боротьби. На початку 1906 р. харківські більшовики за вказівкою ЦК партії розгорнули кампанію за бойкот І Державної думи.

В січні 1906 р. об'єднаний комітет РСДРП звернувся з відозвою до робітників і трудящих Харкова з приводу ставлення до Державної думи як органу, що покликаний завуалювати необмежену владу поміщиків і крупної буржуазії. Більшовики Харкова на конкретних переконливих фактах показували антинародний характер думи і закликали «всіма силами заважати царському уряду вчинити нове знуцання над правами народу... та, як і раніше, домогтися повної політичної свободи і загального виборчого права»¹.

Внаслідок агітаційної роботи, яку провели більшовики, більшість робітників Харкова відмовилась брати участь у виборчих зборах. Такі збори відбулися лише на 9, та й то більш дрібних, підприємствах міста з 37 врахованих². Проте, як відомо, бойкот І Державної думи, проведений в умовах спаду революції, виявився невдалим. Все ж політична кампанія, яку розгорнули більшовики серед робітників і трудящих Харкова в зв'язку з виборами в думу, мала велике виховне значення і показала згуртованість робітничого класу Харкова, його чутливість до більшовицьких лозунгів і тактики.

Значну роботу в масах провели харківські більшовики в зв'язку з підготовкою ІV Об'єднавчого з'їзду. Вони обговорили і повністю підтримали рішення Таммерфорської конференції про об'єднання двох частин партії і про скликання Об'єднавчого з'їзду³. В партійній організації Харкова вивчався лист В. І. Леніна «Про реорганізацію партії». Зі змістом листа більшовики ознайомили робітників⁴.

Готуючись до Об'єднавчого з'їзду, більшовики Харкова домоглися об'єднання двох харківських соціал-демократичних комітетів. Об'єднання відбулося на принципах, вироблених Леніним. В листівці об'єданого комітету підкреслювалось, що питання про збройне повстання та скликання установчих зборів не створює розбіжності між двома частинами партії⁵. Об'єднання комітетів РСДРП в Харкові робітники схвалили, бо в цих умовах можна було більш успішно «висунути до керівництва рухом людей, які найбільш відповідають прагненням організованих робітників»⁶.

Проте об'єднання двох фракцій не звільнило більшовиків Харкова від напруженої боротьби проти меншовиків. В усіх питаннях партійного будівництва—програмних, організаційних і тактичних—меншовики Харкова продовжували розходитись з більшовиками. В об'єданому комітеті вони прагнули створити свою більшість. Так, коли в зв'язку з арештом значної частини більшовиків—членів об'єданого комітету—більшовики вимагали провести додаткові вибори, меншовики відмовились від цього і кооптували до об'єданого комітету соціал-демократів з меншовиків. Використовуючи своє становище в комітеті, меншовики скликали виборчі збори, не повідомляючи про них більшовиків, і протаскували на них свої рішення⁷. Так, з 300 членів партії в паровозобудівному

¹ ДАХО, ф. 3, спр. 28, арк. 134.

² Там же, ф. 918, спр. 134-а, 1906, арк. 30, 42.

³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, спр. 865, арк. 178.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 304, спр. 134, 1906, арк. 25.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. листівок, листівка № 20002.

⁶ «Протоколи ІV съезда РСДРП», Партиздат, М., 1934, стор. 67.

⁷ Там же, стор. 67.

районі на виборчих зборах були присутні всього 80. В інших районах також не були вжиті заходи, щоб залучити робітників, членів партії, на виборчі збори. Збори провадилися за участю, головним чином, представників інтелігенції і ремісничих робітників¹.

Більшовики Харкова звернулися до В. І. Леніна з проханням направити до них Артема або кого-небудь з більшовиків для захисту з'їздивської платформи. Артем повернувся в Харків². 25 березня 1906 р. на Кирило-Мефодіївському кладовищі відбулися збори партійного активу, на яких обговорювалось питання про підготовку до IV з'їзду РСДРП. Учасники зборів (їх було 30 чол.) приєдналися до ленінської платформи і закликали всіх членів партії робітників продовжувати боротьбу проти уряду шляхом організації збройного повстання³. Було вирішено також обговорити основні положення платформи на партійних зборах, засіданнях гуртків, на зборах робітників.

Від більшовиків Харкова делегатом на IV з'їзд був обраний Артем, який на з'їзді займав ленінську позицію з усіх питань. Він викривав розкольницькі дії харківських меншовиків, їх згубний вплив на маси робітничого класу. В своїй промові на з'їзді тов. Артем підкреслював, що в Харкові «особливо різко, як ніде в Росії, розійшлися дві течії в соціал-демократії»⁴.

Відомо, що на IV з'їзді РСДРП меншовики мали перевагу і що основні рішення були ухвалені в меншовицькому дусі. Об'єднання партії відбулося лише формально. Фактично ж в усіх головних питаннях революції між фракціями збереглися глибокі протиріччя. Більшовицька частина IV з'їзду РСДРП на чолі з Леніним звернулася до членів партії з листом, в якому підкреслювалася необхідність згуртувати робітничий клас і революційні верстви народу для дальшої боротьби, вказувалось на неминучість нового революційного вибуху⁵. Це звернення разом з усіма делегатами-більшовиками підписав і Артем.

Повернувшись після IV з'їзду до Харкова, Артем відновив явки, конспіративні квартири, налагодив зв'язки з активними робітниками і більшовиками, які перебували на волі. На робітничих зборах, організованих більшовиками, він розповідав про з'їзд. Артем роз'яснював і палко відстоював ленінську позицію в усіх питаннях, які обговорювались на з'їзді і викривав опортуністичну позицію меншовиків.

Робітничий клас Харкова в своїй повсякденній революційній боротьбі керувався вказівками В. І. Леніна і продовжував згуртовувати сили для дальшої боротьби. Готуючись відзначити 1 Травня 1906 р., харківські робітники під керівництвом більшовиків провели велику кількість сходок, зборів, мітингів. В справах Харківського охоронного відділу є повідомлення про сходки, які відбулися 26 березня, 12, 28 і 30 квітня 1906 р.⁶ Першотравнева агітація проводилась під лозунгами загального політичного страйку і підготовки до нового збройного повстання⁷. У відозві, що була видана об'єднаним комітетом РСДРП напередодні 1 Травня 1906 р., говорилося: «Єднайтесь, товариші! Заявляйте

¹ «Протоколи IV съезда РСДРП», стор. 68.

² Харківський історичний музей, фотокопія листа з Харкова в Петербург від 3 березня 1906 р.

³ «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», стор. 382—383.

⁴ «Протоколи IV съезда РСДРП», стор. 66.

⁵ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 114.

⁶ ДАХО, ф. Харківського охоронного відділу (далі—ХОВ), спр. 135, арк. 50, 83, 97, 121.

⁷ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 102, спр. 25, ч. 70, 1906, арк. 74.

про свою готовність підтримати своїх товаришів в боротьбі проти гніту та експлуатації, кидайте 1 Травня роботу, виходьте на вулицю, влаштовуйте мітинги... Вимагайте загальнонародних установчих зборів... Вимагайте восьмигодинного робочого дня»¹.

Боячись великих хвилювань, місцева влада викликала війська і розташувала їх в заводському районі. Генерал-губернатор видав спеціальний наказ про заборону зборів, мітингів, страйків. Проте, незважаючи на заборону, більшість робітників Харкова відзначила 1 Травня політичним страйком. В цей день страйки відбулися також в Слов'янську, на содовому та керамічному заводах, в Ізюмському повіті, на Краматорському заводі².

Після першотравневого одноденного страйку в Харкові та в інших містах губернії відбувались одна за одною сходки робітників, студентів, на яких більшовики закликали до продовження збройної боротьби. Наприклад, такі багатолюдні збори мали місце 2, 7, 8, 9, 13, 29 травня 1906 р.³ 8 травня на зборах біля станції Мерефа було присутніх 300 чол., а 9 травня на зборах в двох цехах ХПЗ — до 2 тис. робітників⁴. В Харкові відновила свою роботу підпільна друкарня, яка містилася біля станції Рижово⁵.

Харківський охоронний відділ в телеграмі від 16 травня 1906 р. повідомляв департамент поліції: «Настрій серед робітників сильно підвищений, на днях можна чекати загального політичного страйку. Політичні в'язні мають намір оголосити голодовку. На паровозному заводі відбуваються щоденні мітинги з закликом до страйку. Бойова місцева організація вирішила силою визволити арештованих 12 грудня більшовиків з заводу Гельферіх-Саде»⁶.

Робітники, які обвинувачувалися в справі люботинського повстання і грудневого повстання на заводі Гельферіх-Саде, звільнені після слідства з-під арешту, «зразу ж почали агітувати за збройне повстання»⁷, знову вступали в бойові дружини.

З Харкова в департамент поліції неодноразово поступали дані про те, що місцеві революційні організації агітували за загальний політичний страйк, значно посилили революційну агітацію на селі, де спостерігалися масові сходки, проводили гігантську роботу серед солдатів⁸.

Більш активно, ніж в 1905 р., в боротьбу включався пролетаріат Харківської губернії. В червні і липні 1906 р. розгорнулись великі політичні події на заводах Ізюмського повіту і в м. Слов'янську. Робітники вказаних районів майже щоденно влаштовували мітинги, на яких висували лозунги проти самодержавства. Протягом двох місяців поліція, жандарми і місцева влада були неспроможні зупинити боротьбу робітників Слов'янська та Краматорська. Характерним в цій боротьбі був зв'язок і солідарність робітників різних міст, аж до організації спільних між-міських мітингів⁹.

Великі страйки і революційні виступи продовжувались також і в самому Харкові. 7 липня 1906 р. робітники майстерень Курсько—Харково—Севастопольської залізниці висунули ряд вимог і приступили до ро-

¹ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 135, 1906, арк. 121.

² Там же, арк. 183—184.

³ Там же, арк. 142, 148, 149, 185.

⁴ Там же, арк. 142, 148.

⁵ Там же, спр. 135, арк. 185.

⁶ Там же, арк. 155.

⁷ Там же, ф. 3, спр. 1156, 1906, арк. 23.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 25, ч. 70, 1906, арк. 74, 86.

⁹ «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», стор. 384.

боти лише після того, як їм було обіцяно, що ці вимоги будуть задоволені¹. 28 липня 1906 р. відбувся політичний страйк на харківських заводах Гельферіх-Саде, Шапара, Мельгозе та ін. Він був виразом протесту проти суду над кронштадтськими матросами. В страйку брало участь до 1,5 тис. чол.² На початку серпня 1906 р. в Харкові прокотилася хвиля страйків поденних робітників: чорноробів, молотобійців та інших категорій робітників низької кваліфікації. Вони вимагали підвищення зарплати³. Тільки на початку серпня страйкувало до 1 тис. чол. Значним був страйк солідарності робітників більшості харківських друкарень, який розгорнувся в кінці вересня⁴.

В страйковому русі на Харківщині брали участь до 1/4 робітничого класу губернії. В 1906 р. з 38 800 робітників в страйках брали участь 7186 чол., а в 1907 р. з 39 388 робітників—8727 чол.⁵ Страйковий рух на Харківщині був більш масовий, ніж в інших губерніях України⁶. Провідна роль в боротьбі в цей період, як і в 1905 р., належала робітникам машинобудівних заводів, металістам та залізничникам.

В документах Харківського охоронного відділу є дані за 1906 р. про зв'язки харківських революційних організацій з Москвою, Петербургом, Ростовом, Мелітополем, Луганськом, Севастополем, Бердянськом, Феодосією, Таганрогом, Юзівкою, Курськом, Ставрополем, Одесою, Ромнами, Белгородом, Старобельськом, Катеринославом та багатьма іншими містами⁷.

Враховуючи відносний спад революції і репресії контрреволюції, що весь час посилювались, більшовики Харкова стали на шлях ще більшого використання друкованої та усної агітації, бо проведення масових заходів було надзвичайно утруднене. В. І. Ленін орієнтував більшовиків на максимальне використання в нових умовах таких форм політичної агітації, як політична література. «Літературна справа,—писав він,—повинна стати *частиною* загально-пролетарської справи, ...складовою частиною організованої, планомірної, об'єднаної соціал-демократичної партійної роботи»⁸.

В робітничих гуртках Харкова вивчалась політична і теоретична література: твори Маркса і Енгельса—«Маніфест Комуністичної партії», «Ерфуртська програма», «Революція і контрреволюція в Німеччині»; праці В. І. Леніна—«До сільської бідноти», «Перегляд аграрної програми робітничої партії». Більшовики поширювали серед робітників популярну літературу: «Про матеріалістичне розуміння історії», «Яке виборче право потрібне робітничому класу», «Нариси з історії німецького робітничого руху», «Що таке закони і як вони змінюються», «Наслідки російсько-японської війни», «Яку Думу вирішив подарувати російський цар своєму народу», «Павуки та мухи», «За 8-годинний робочий день», «Жіноче питання», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Хліб, світло та свобода» та багато ін.⁹

¹ «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», стор. 389.

² ДАХО, ф. ХОВ, 1906, спр. 137, арк. 129.

³ Там же.

⁴ ДАХО, ф. 3, 1906, спр. 1186; ЦДІА УРСР, ф. 834, спр. 132, 1906, арк. 175.

⁵ В. Е. Варзар, Статистика стачек на фабриках и заводах за трехлетие 1906—1908 гг., СПб, 1910, стор. 62, 134.

⁶ Підраховано нами (—Ц. М.) за В. Е. Варзар, назв. праця, стор. 17. Наприклад, якщо по всій Україні в 1906 р. процент страйкуючих до загального числа робітників, становив 15%, а в 1907 р. — 11,3%, то по Харківській губернії він становив відповідно 19% і 22,4%.

⁷ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 137, 1906, арк. 235—239.]

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 27.

⁹ ДАХО, ф. 918, спр. 134, 1906, арк. 11, 13, 18, [24, 29, 35; спр. 134-а, 1906, арк. 75, 112, 113.

Більшовики видавали у великій кількості прокламації, такі, як «Роківини 9 січня 1905 р.», «Про Державну думу», «Нове знушення над робітничим класом», «З програми РСДРП», «До армії і флоту», «Про розгін першої Державної думи», «До товаришів селян», «До новобранців» та ін.¹ В Харкові і губернії поширювались соціал-демократичні і демократичні газети: «Социал-демократ», «Казарма», «Солдатская жизнь», «Крестьянский депутат», «Летучий листок» та ін.² Такий далеко не повний перелік друкованих видань, який було знайдено у робітників на конспіративних квартирах під час обшуків.

В Харкові діяли підпільні друкарні, що розмножували у великому тиражі як місцевий матеріал, так і літературу та листівки, які надходили з ЦК РСДРП³. В одній з друкарень РСДРП було виявлено кілька тисяч екземплярів відозв і великий запас шрифту⁴.

Більшовики розміщували свої «замовлення» і в легальних друкарнях. Так, наприклад, в друкарні «Работник печати», яка знаходилась в самому центрі міста, під охороною робітників було надруковано біля 6 тис. екземплярів прокламації «Ко всему народу». Ця прокламація була надіслана ЦК РСДРП. Начальник Харківського охоронного відділу підтвердив, що подібний випадок не єдиний⁵.

В 1906 р. на Харківщині значно поширився селянський рух. В ці дні більш активною стала революційна агітація серед селян⁶. Більшовики Харкова неодноразово звертались до селян з прокламаціями і закликали їх не надіятися на царя та поміщиків, а самим оволодівати землею⁷. Більшовики орієнтували селян на продовження спільної з робітниками боротьби за повалення царського самодержавства, за скликання законодавчого представницького органу⁸.

Селяни захоплювали поміщицькі землі, рубали ліс, випасали на поміщицьких лугах свою худобу. Так, весною 1906 р. селяни села Ясеневого, Лебединського повіту, захопили ліс князя Юсупова. Навіть після прибуття драгунів вони не відступили, а пустили в хід лопати, кілки, пилки⁹. В червні 1906 р. селяни Муратовської волості, Старобільського повіту, розгромили і спалили дві поміщицькі економії¹⁰. Місцева поліція не спроможна була приборкати хвилювання селян, тому поміщики волості просили харківського губернатора надіслати додатково війська¹¹.

Поширеною формою боротьби селян і сільськогосподарських робітників стали страйки, які мали місце у 8 повітах Харківської губернії¹². Селяни Харківщини широко організовували також масові політичні мітинги. Так, в травні 1906 р. мітинги відбулися в селах Велика Рогозянка та Ольшани, Харківського повіту. На мітингу в с. В. Рогозянка виступали робітники Харкова. Ще більш багатолюдні мітинги відбулись в липні 1906 р. в селах Красноторівка та Петрівка, Ізюмського повіту. На них

¹ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 137; ф. 918, спр. 134, 134-а; ф. 3, спр. 1145, 1138, 1906.

² Там же, ф. ХОВ, спр. 137, 1906, арк. 40, 93, 107, 113.

³ Там же, спр. 134, арк. 108—110.

⁴ Там же, спр. 137, 1906, арк. 133.

⁵ Там же, ф. 918, спр. 134, 1906, арк. 109.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 25, ч. 70, 1906, арк. 74.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління, спр. 89, 1906, арк. 220.

⁸ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 135, 1906, арк. 149.

⁹ «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», стор. 414.

¹⁰ Там же, стор. 415.

¹¹ Там же.

¹² Л. М. Иванов, Революция 1905—1907 гг. на Украине, «Революция 1905—1907 годов в национальных районах России. Сборник статей», Госполитиздат, М., 1949, стор. 98.

було присутніх до 5,5 тис. селян. Мітинги організували робітники Краматорського заводу¹.

Про зв'язок робітничого руху з селянським свідчить повідомлення помічника начальника Харківського губернського жандармського управління: «Після об'їзду Ізюмського повіту я переконався, що настрої робітників вкрай напружений, всі робітники... войовничо настроєні проти уряду і чекають лише вказівки розпочати відкритий революційний рух... Між навколишніми селянами і робітниками заводів повне єднання. Робітники за проханням селян приводять до них ораторів. Ролі під час повстання розподілені... — робітники захоплюють в свої руки всю лінію залізниці, селяни псують телеграфні проводи і громлять поміщиків... Захоплення залізниці для пересування по ній робітників і селян на мітинги відбуваються кожного свята. Робітники на заводах і на станціях залізниць виганяють поліцію...»². Тільки в Ізюмському повіті влітку 1906 р. в страйках брало участь до 4 тис. чол.³

Застосування селянами пролетарських форм боротьби, участь в цій боротьбі робітників свідчать про значний вплив пролетарського революційного руху на характер і розвиток селянських заворушень в Харківській губернії та живий зв'язок між ними.

Робітники залучали селян до збору коштів на озброєння. Під впливом більшовицької агітації і внаслідок значної організаційної допомоги робітничого класу на Харківщині весною і влітку 1906 р. відбулося до 400 виступів селян⁴. Ці виступи носили особливо масовий і наполегливий характер в Ізюмському, Старобільському, Лебединському та Волчанському повітах.

Під впливом більшовицької агітації і за участю революційних робітників в 1906 р. продовжувались виступи харківського студентства. Студенти університету віддали свої аудиторії у розпорядження робітників і разом з ними проводили революційні сходки і мітинги. Харківські більшовики, керуючись вказівками Центрального Комітету РСДРП про використання вищих учбових закладів з метою агітації і пропаганди, перетворили їх в центри масових політичних мітингів. В директивному листі, який був присланий з ЦК РСДРП в Харків, підкреслювалось, що «в момент загального піднесення університети відіграють свою роль»⁵.

12 вересня 1906 р. в Харківському університеті відбулись багатолюдні збори за участю близько 2 тис. чол., серед яких було багато робітників. Присутні ухвалили резолюцію, запропоновану соціал-демократами. В резолюції записана вимога відкрити університет і віддати його аудиторії для проведення політичної агітації⁶. Такі збори неодноразово повторювалися протягом 1906 р. і першої половини 1907 р.⁷

В 1906 р. серед студентства широко розгорнулася кампанія проти реакційної професури. Студенти Харківського університету вирішили бойкотувати професорів—членів «руського собрания»—Остроумова, Буткевича, Дежнова та ін.⁸ Учні реального училища, наслідуючи приклад студентства, оголосили бойкот викладачу Каткову, який заявив, що «робітничий клас — це нарив на здоровому тілі російського народу»⁹.

¹ «Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів», стор. 415.

² Там же, стор. 385—386.

³ ДАХО, (підраховано нами.— Ц. М.) за повідомленнями ХГЖУ.

⁴ Підраховано за фондами ХГЖУ і ХОВ за 1906 р.

⁵ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 136-а, 1906, арк. 112.

⁶ Там же, спр. 136, арк. 92.

⁷ Там же, арк. 246.

⁸ Там же, арк. 92.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 3, ч. 39, 1906, арк. 23—24.

Хвилювання харківських студентів продовжувались і в 1907 р. В справах департаменту поліції за 1907 р. є багато повідомлень з Харкова про масові сходки і мітинги студентів університету і технологічного інституту¹. Царський уряд, занепокоєний масштабами студентського руху в Харкові, вимагав посилення репресій і вжиття заходів для припинення революційної агітації в Харківському університеті. Місцева влада посилила переслідування студентів: проводила часті обшуки в учбових закладах, арештовувала учасників сходок, засилала студентів-активістів, домагалась закриття університету². Репресії по відношенню до студентів зростали разом з посиленням політичної реакції в країні, разом з придушенням революційного руху робітників і селян.

Таким чином, в 1906—1907 рр. в Харкові і губернії робітничий клас під керівництвом більшовиків не тільки сам продовжував революційну боротьбу, а й очолював і спрямовував боротьбу селян і студентства, домагаючись об'єднання всіх демократичних сил проти самодержавства та реакції, яка перейшла в наступ.

Уже на кінець 1906 р. більшовикам стало ясно, що в найближчі роки домогтися нового піднесення революції не вдасться. Тому більшовики, керуючись вказівками В. І. Леніна, орієнтували пролетаріат на використання всіх форм боротьби для збереження революційних сил і згуртування робітників і трудящих для майбутнього революційного піднесення. В статті «За що боротися?» В. І. Ленін вказував, що «...боротися за цілі, поставлені 1905 роком, ...треба тепер в інших формах, в силу змінених умов, в силу іншої обстановки даного історичного моменту...»³. В. І. Ленін роз'яснював, що в нових умовах необхідно уміло поєднувати легальні та нелегальні форми боротьби, щоб зберегти зв'язок з масами і виховати революційну армію. Враховуючи нове становище, більшовики вирішили взяти участь у виборах до II Державної думи, використовуючи її як трибуну в інтересах революції.

Всупереч орієнтації меншовиків на блок з кадетами, більшовики йшли на вибори II Державної думи з метою викриття в ній контрреволюційної політики буржуазно-поміщицьких партій і для боротьби проти них. Харківські більшовики під час виборів роз'яснювали робітникам і трудящим необхідність зміни тактики більшовиків щодо Державної думи в зв'язку із змінами, які відбулися в умовах розвитку революції. Більшовики Харкова підкреслювали, що і в сучасний момент (осінь 1906 р.) головним є боротьба проти самодержавства, що форми боротьби змінилися лише тимчасово, зміст же її залишився старим. «Перш за все нас чекає серйозна і складна боротьба проти самодержавства», — писали більшовики в своїх прокламаціях⁴. В Харкові видавалися листівки і прокламації з приводу виборів до II Державної думи⁵.

Уникаючи переслідування, харківські більшовики друкували агітаційну літературу і поза Харковом. Так, в Конотопі було надруковано для Харкова 20 тис. екземплярів звернення «К избирателям»⁶. В цьому документі, поряд з роз'ясненням нової тактики, широко висвітлювалась виборча платформа більшовиків. В ній підкреслювалась необхідність продовжувати боротьбу за землю, волю, за політичні права, бо «дума сама по собі нічого не може вдіяти». Була накреслена докладна програма боротьби, яку висунула і відстоювала соціал-демократична партія під час

¹ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 83, ч. 5, 1907, арк. 1—4, 14.

² Там же.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 145.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 232, арк. 12.

⁵ ЦДІА СРСР, спр. 5, ч. 67, 1907, листівки № 6008, 6010

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 176, 1907, арк. 41.

цієї виборчої кампанії. Звернення закінчувалось закликком до всіх робітників і трудящих голосувати за кандидатів соціал-демократичної партії¹.

Харківський комітет РСДРП в одній із прокламацій підкреслював, що «партія пролетаріату, РСДРП, закликає товаришів робітників, громадян об'єднати свої сили і віддати свої голоси тим, хто заявляє про свою готовність не складати зброї, поки повна свобода і влада народу не стануть на місце самовладних тиранів»².

Харківський комітет РСДРП провів велику роботу серед робітників і трудящих міста, щоб залучити всіх виборців до участі у виборах. В його друкарні були надруковані запрошення «К рабочим и гражданам» з закликом «записуватись у виборчі списки і скористуватись виборчим правом». На запрошення була печатка Харківського комітету РСДРП³.

Внаслідок значної роботи, яку провели більшовики Харкова під час виборів, та агітації за кандидатів демократичних партій кількість депутатів правих партій і кадетів з Харкова зменшилась: було обрано лише 2 депутати замість 7, як це було під час виборів у I Державну думу, а кількість депутатів з лівих партій збільшилась більш ніж вдвоє—обрано 9 депутатів замість 4.

Поряд з участю у виборчій кампанії і посиленням роботи в легальних організаціях робітничий клас Харкова продовжував революційну боротьбу у формі страйків, мітингів, поширення нелегальної літератури в театрах, книжкових магазинах і безпосередньо на заводах⁴. Особливо посилювався страйковий рух в Харкові в жовтні 1906 р. 14 жовтня, в день роковин похорону жертв жовтневих днів 1905 р., в Харкові був оголошений загальний політичний страйк. Припинили роботу робітники більшості підприємств міста.

Про цей страйк місцева влада повідомляла департамент поліції: «Більшість міських робітників не вийшла на роботу, виражаючи цим співчуття до загиблих»⁵. З ініціативи робітників ХПЗ великий страйк відбувся в Харкові 12 грудня 1906 р., в день роковин грудневого збройного повстання⁶.

Незважаючи на наступ реакції, робітники Харкова провели ряд страйків. На початку 1907 р., в день другої роковини «Кривавої неділі», в Харкові застрайкували робітники ХПЗ, чотирьох друкарень і кількох заводів. 14 лютого робітники залізничних майстерень станції Харків-Південний припинили роботу і висунули ряд вимог. Організатори страйку були заарештовані і вислані з Харкова. Весною і літом того ж року страйкували заготовельники, булочники, робітники млинів, слюсарних майстерень, службовців магазинів. Для створення фонду допомоги страйкарям були організовані платні спектаклі і збір грошей серед робітників⁷. В губернії страйкували робітники кам'яновугільних шахт, Куп'янського повіту⁸. 1 травня 1907 р. робітники Харкова відзначили страйком на ХПЗ, заводах Гельферіх-Саде, Берменгейма та ін. і майовкою за містом⁹.

Не припинялись масові сходки в університеті, технологічному інституті. Тільки за першу половину 1907 р. в справах департаменту поліції

¹ ЦДІА СРСР, ф. ДО, № 5, ч. 67, 1907, листівка 6008.

² ЦДІА СРСР, ф. ДО, № 25, ч. 70, 1906, арк. 151.

³ ЦДІА УРСР, ф. 834, спр. 136-А, 1906, арк. 2.

⁴ ДАХО, ф. ХОВ, спр. 137-6, 1906, арк. 118—127, 132; спр. 136-а, 1906, арк. 160.

⁵ Там же, спр. 136, 1906, арк. 216.

⁶ Там же, спр. 137-а, 1906, арк. 187.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 83, ч. 2, 1907, арк. 7, 8.

⁸ Там же, арк. 13—14.

⁹ Там же, ч. 5, 1907, арк. 1, 3, 4.

є повідомлення про кілька студентських сходок, які відбулися з приводу побиття політичних в'язнів у тюрмі та відкриття II Державної думи, а зв'язку з оголошенням бойкоту реакційній професурі¹. В 1907 р. продовжувались селянські хвилювання².

Робітничий клас Харкова під керівництвом більшовиків готувався до V з'їзду РСДРП. На зборах робітників обговорювались ленінські проекти рішень та порядок дня з'їзду. Більшовики Харкова викривали перед робітниками меншовицьку тактику блоку з кадетами і ідею «робітничого з'їзду»³.

Керуючись вказівками В. І. Леніна і рішеннями V з'їзду партії, більшовики Харкова перенесли центр ваги своєї роботи в легальні організації (в професійні спілки, у вищі учбові заклади та ін.)⁴. Їм довелося здійснювати керівництво революційним пролетаріатом, переборюючи опір меншовиків, що розцінювали поразку збройного повстання і спад революції як поразку ідеї революції взагалі.

Незважаючи на жорстоке переслідування більшовиків, багатьом з яких довелося тимчасово залишити місто, незважаючи на деяку чисельну перевагу меншовиків у Харкові, останнім не вдалося завоювати підтримку робітничого класу. Навпаки, робітники Харкова відкрито виявляли незадоволення меншовиками і вороже ставилися до їх поглядів і тактики. Так, в листі з Харкова в Петербург від 13 березня 1907 р. повідомлялося: «...Незадоволення меншовиками серед робітників зростає. В одному районі, де працюють тільки меншовики..., багато робітників після доповіді меншовика урочисто відхрестилися від меншовиків... загальний настрій — ворожий меншовикам»⁵.

Більшовицька організація Харкова в тяжких умовах реакції продовжувала як підпільну, так і масово-політичну діяльність. Про життєвість революційної соціал-демократії в кінці 1906 р. і на початку 1907 р., а також про її різнобічну за характером форми роботу говорять, зокрема, грошові звіти Харківського комітету РСДРП. За час з грудня 1906 р. до травня 1907 р. до партійної каси надійшло 1 757 крб. 50 коп. Ці кошти, головним чином, були витрачені на видання друкованих агітаційних матеріалів, на роз'їзди за завданням організації, на придбання літератури, на подання допомоги страйкуючим, на утримання революціонерів-професіоналів та ін.⁶

Робітники Харкова і після третчервневого контрреволюційного перевороту, в дні чорної реакції, під керівництвом більшовиків вели боротьбу за збереження завоювань, які були досягнуті в роки революції. Об'єднаний комітет РСДРП після третчервневого контрреволюційного перевороту видав прокламацію «Граждане», в якій викривав суть перевороту і вимагав скликати установчі збори⁷. Були видані прокламації «Какая Дума нужна Столыпину и какая народу?», «Роспуск Думы и задачи социал-демократии», «Деятели социал-демократической фракции во II думе» та ін.⁸

Харківські робітники висловили своє обурення в зв'язку з судом над соціал-демократичною фракцією II Державної думи, який був влаштований царським урядом. 27 жовтня 1907 р. в університеті відбулася сходка, де з цього приводу обговорювався лист ЦК РСДРП. Робітники Хар-

¹ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 83, ч. 5, 1907, арк. 1, 3, 4.

² Там же, спр. 83, ч. 1, 1907, арк. 3, 14.

³ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 236, 1907, арк. 181.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 83, ч. 5, 1907, арк. 14.

⁵ Там же, спр. 5, ч. 67, 1907, арк. 159.

⁶ Харківський історичний музей, інв. № 6657.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 83, ч. 1, 1907.

⁸ Там же, спр. 216.

кова ухвалили зібрати підписи під протестом і надіслати його на засідання суду, висловивши свою солідарність з переконаннями підсудних. Харківський комітет РСДРП видав листок «За что судят депутатов социал-демократической фракции»¹.

Наведені дані свідчать, що в 1906 р., навіть в 1907 р., до революційної боротьби на Харківщині залучалися нові й нові верстви робітничого класу — робітники невеликих підприємств, ремісничих майстерень, робітники периферії, службовці. Більшовицькі організації Харкова очолювали революційну боротьбу і керували нею, допомагаючи робітникам застосовувати нову тактику, яка відповідала періоду спаду революції. Під впливом робітничого руху більш масовим і наступальним став селянський та студентський рух. Гегемоном революційного, загальнодемократичного руху на Харківщині, як і по всій Росії, був робітничий клас. В умовах жорстокої реакції, яка наступила, робітничий клас Харкова під керівництвом більшовиків продовжував боротися і гартувати свої сили для майбутнього революційного піднесення.

Г. І. КОВАЛЬЧАК

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У ПРОМИСЛОВОСТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ ХІХ і НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Капіталізм як певна система виробничих відносин характеризується тим, що у суспільному виробництві стоять один проти одного два великі класи — буржуазія і пролетаріат. Основою виробничих відносин при капіталізмі є приватна капіталістична власність на засоби виробництва при відсутності власності на працівників виробництва — найманих робітників, — які, будучи позбавленими засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу капіталістові і нести ярмо експлуатації.

Капіталістичні виробничі відносини не відразу охоплюють всю сферу суспільного виробництва, а поступово, в міру розвитку продуктивних сил, які є найбільш рухомим і революційним елементом виробництва.

Безперервне удосконалення знарядь виробництва веде до того, що дрібне виробництво все більше витісняється великим. Дрібні самостійні товаровиробники — селяни, кустарі, ремісники — все більше перетворюються у пролетарів. На одному полюсі росте армія пролетаріату, а на другому — багатство, капітал, який зосереджується в руках невеликої купки капіталістів.

В. І. Ленін в 1889 р. в статті «Наша програма» писав, що теорія Маркса «дає лише загальні провідні положення, які застосовуються, зокрема до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії»².

Завдання істориків полягає в тому, щоб, керуючись основними положеннями марксизму-ленінізму, вивчати специфіку, особливості розвитку різних країн, досліджувати вплив різних факторів, що обумовили ці особливості. Лише такий підхід до вивчення розвитку капіталістичних відносин дасть можливість правильно висвітлити всю складність цього процесу на українських землях, що перебували в різних умовах.

¹ ЦДА СРСР, ф. 102, оп. 99, спр. 83, ч. 1, арк. 245.

² В. І. Л е н і н, Твори, т. 4, стор. 185—186.

Особливо складним був процес розвитку капіталістичних відносин на західноукраїнських землях, які порівняно лізно стали на шлях капіталістичного розвитку. Зупинимося на деяких питаннях розвитку капіталізму в Східній Галичині.

Кріпосне право в Галичині, як і в усій Австрії, було скасоване в 1848 р. До того часу, за незначними винятками, ні в сільському господарстві, ні в промисловості (поза цеховим ремеслом) наймана робоча сила не застосовувалася¹.

В результаті скасування панщини селяни стали «самостійними» виробниками, а деяка їх частина — пролетарями. Поміщицькі фільварки і промислові заклади відтоді могли працювати тільки на основі найманої робочої сили. Скасування панщини, а пізніше і цехової регламентації ремесла створило відповідні умови розвитку капіталізму.

«У питанні про розвиток капіталізму, — вказував В. І. Ленін, — мабуть чи не найбільше значення має ступінь поширення найманої праці»². Саме зростання питомої ваги найманої праці характеризує розвиток капіталізму в тій чи іншій сфері суспільного виробництва.

Про поширення найманої праці в промисловості в Східній Галичині та інших місцях колишньої Австро-Угорщини є відомості в переписах населення³.

1870—1910 роки в таких розвинутих у промисловому відношенні краях монархії, як Нижня Австрія, Богемія, Моравія і Сілезія, характеризуються дуже швидким зростанням промислового населення. За 1870—1900 рр. число зайнятих у промисловості осіб зросло: в Нижній Австрії на 51,3%; в Богемії — на 30,6; в Моравії і Сілезії — на 33,7%. Ще швидше зростало воно в 1900—1910 рр. За це десятиріччя воно зросло проти 1870 р. в Нижній Австрії на 33,8%; в Богемії — на 26,8; в Моравії і Сілезії — на 26,6%.

Зовсім іншу картину ми бачимо у Східній Галичині. За даними тих же переписів населення, кількість зайнятих у промисловості осіб за 1870—1900 рр. зросла всього на 5,8 тис. чоловік, або на 4,9%. Це тоді, коли все населення краю зросло з 3,5 млн. до 4,9 млн. чоловік, або на 38,8%. Тільки за 1900—1910 рр. картина трохи змінилася. Число зайнятих у промисловому виробництві осіб збільшилось на 59,9 тис. чоловік, або на 54,9% проти 1870 р. і 47,8% проти 1900.

З наведених даних виходить, що у Східній Галичині в 1870—1900 рр. відбулися різкі зміни соціальної структури зайнятих у промисловості, до того ж за характером цілком протилежні, ніж в західних краях монархії. Так, якщо в 1870—1900 рр. у Нижній Австрії, Богемії, Моравії і Сілезії від 80,8 до 97,7% приросту зайнятого в промисловості населення припадало на найману робочу силу і лише 2—20% на самостійних виробників (в Нижній Австрії—19,2%, в Богемії—10,9%, в Моравії і Сілезії—2,4%), то у Східній Галичині число осіб, що працювали по найму, зменшилося на 3,5 тис. чоловік, а число самостійних виробників зросло на 9,3 тис., або на 22,5%. Приріст зайнятих у промисловому виробництві відбувався тут, таким чином, виключно за рахунок зростання кількості самостійних виробників і при деякому зменшенні

¹ Див. W. Sa g u s z - Z a l e s k i, Dzieje przemysłu [w] b. [Galicji, 1804—1929, Kraków, 1930, стор. 41.

² В. І. Л е н і н, Твори, т. 3, стор. 500.

³ «Österreichische Statistik», Bd. 66, H. 11, Wien, 1904, стор. 7—24, 79—89, 118, 160; «Österreichische Statistik, Neue Folge», Bd. 3, H. 1, Wien, 1916, стор. 142—143, 39; «Beröckerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und dñnder dann der Militärgränze nach der Zählung vom 31 December 1869», H. 2, Wien, 1871, стор. 130—137.

найманой робочої сили. В результаті цього питома вага найманой робочої сили у промисловому виробництві Східної Галичини зменшилася за 30 років з 65,4 до 59,6%.

Тим більше це звертає на себе увагу, коли зважити, що одночасно зростала фабрично-заводська промисловість. Кількість робітників на тих підприємствах обробної промисловості, що мали понад 20 робітників, зросла з 6 тис. чоловік в 1870 р.¹ до 13—15 тис. в 1890 р.² і 30 тис. в 1902 р.³

Цікаву картину матимемо, коли простежимо зміни окремо за 1870—1890 рр. і 1890—1900 рр., за які є порівняльні дані. Між цими періодами є досить важлива різниця. В 1870—1890 рр. число зайнятих у промисловому виробництві зросло на 11,7 тис. чоловік, або 10%, причому увесь ріст відбувався виключно за рахунок самостійних виробників при майже незмінній кількості найманой робочої сили. В 1890—1900 рр. кількість зайнятих у промисловому виробництві зменшилась на 5,9 тис. чоловік, або 4,5%, причому зменшення це відбулося приблизно порівну за рахунок зменшення самостійних виробників і найманой робочої сили.

Таким чином, коли говорити про спад питомої ваги найманой робочої сили, то він мав місце лише в 1870—1890 рр. і то виключно в результаті зростання самостійних виробників. В 1890—1900 рр. помітних змін в соціалній структурі зайнятих у промисловому виробництві вже не відбувалося. Спостерігалось загальне, хоч і незначне скорочення кількості осіб, зайнятих у виробництві.

Тільки в 1900—1910 рр. становище остаточно змінилося. Зросла уже не тільки кількість зайнятого в промисловості населення. Зростання кількості зайнятих у промисловому виробництві осіб відбувалося в основному за рахунок найманой робочої сили. Серед 59,9 тис. чоловік, що влилися в промисловість в 1900—1910 рр., 76,1% становила наймана робоча сила. В цьому відношенні Східна Галичина уже не відрізнялася так помітно від західних районів монархії. Характерно, що в ці роки число робітників на підприємствах, які мали понад 20 осіб, зросло всього на 6—8 чоловік⁴. Отже, інтенсивне зростання найманой робочої сили відбувалося за рахунок дрібних підприємств, які мали усього по кілька робітників.

Але і це не змінило докорінно становища. Коли взяти в цілому все 40-річчя (1870—1910 рр.), за яке є порівняльні дані, то процент зайнятих у промисловому виробництві майже не змінився. Промислове населення в 1910 р., як і в 1870 р., становило лише 5—6% усього працюючого населення. Ступінь поширення найманой праці в промисловості лишався дуже низьким, а за 1870—1910 рр. зменшився з 65,4% до 64,9%. Це відбувалося в той час, коли процент зайнятого в промисловості населення зріс в Нижній Австрії з 34,6 до 37,5%, в Богемії—з 31,6 до 36,7%, в Моравії—з 25,8 до 30,1%, в Сілезії—з 32,0 до 39,4%⁵, коли ступінь поширення найманой праці в промисловості в них помітно

¹ «Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg ...», 1866—1870, Lemberg, 1873, стор. 268—533; «Bericht der Handels und Gewerbekammer in Brody», Brody, 1873, стор. 15—37.

² «Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr», Bd. 54/1, Wien, 1894, стор. 86—320.

³ «Österreichische Statistik», Bd. 75, H. 11, Wien, 1908, стор. 2—7.

⁴ «Österreichische Statistik», Bd. 75, H. 11, стор. 2—7; A. Szczepański, Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicji w roku 1910, Lwów, 1912, стор. 2—3.

⁵ «Österreichische Statistik», Bd. 33, H. 1, Wien, 1894, стор. VIII; «Österreichische Statistik, Neue Folge», Bd. 3, H. 1, стор. 40.

підвищувався і в 1910 р. становив уже в Нижній Австрії 84,7, в Богемії—84,9, в Моравії і Сілезії—86,3%.

Таким чином, розвиток фабричної промисловості, який мав місце в другій половині XIX ст., не привів ні до значного зростання промислового населення, ні до крутої ломки соціальних відносин.

В чому ж причина такого безпрецедентного в історії капіталістичних країн шляху розвитку? Це було викликано рядом причин. Однією з них слід вважати те, що скасування панщини і цехів у Галичині відбулося тоді, коли тут ще не було основної передумови для розвитку капіталізму—розвиненого товарного господарства, яке виникає на основі розкладу натурального господарства. Товарне господарство в Галичині в середині XIX ст. було розвинене ще дуже слабо. Як вказувалося вище, більше 90% працюючого населення було зайнято в сільському господарстві. А село жило тоді своїм самотнім життям і задовольняло майже усі свої потреби в межах села¹.

Не склалися на той час, а були тільки в зародку і такі елементи капіталістичного виробництва, як клас промислової буржуазії та клас промислового пролетаріату, які звичайно складаються в процесі зародження капіталізму ще в самій феодално-кріпосницькій системі. Промисловцями тут були поміщики, яким належало в 40-х роках понад 100 (з усіх 183) більш-менш значних підприємств заводського типу². Але і вони після скасування панщини не тільки не розвивалися, а навіть занепадали. Залишившись без безкоштовної робочої сили, яку вони використовували у своїх закладах, поміщики не могли утримати навіть старих підприємств і закривали їх або продавали, а одержані гроші вкладали у фільварки. Так занепадали фаянсові заводи, текстильна мануфактура в Красичині, сірникові і цукрові заводи та паперові фабрики, спиртне виробництво та ін. Лише деякі галузі виробництва показували ледве помітний розвиток³. Якщо порівняти дані за 1856 і 1870 рр., то побачимо, що загальна кількість робітників у більш-менш значних підприємствах лишилась без змін і становила всього 6—7 тис. чоловік. До того ж це були підприємства, в яких застосовувалось усього кілька десятків дрібних парових двигунів (потужністю 1,6 тис. к. с. в 1870 р.).

Сприятливі умови для розвитку фабричної промисловості не склались і в пізніші десятиріччя. Розвиток її гальмувався різними причинами, як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Йї доводилось робити перші кроки тоді, коли в західних районах Австро-Угорщини—Нижній Австрії, Богемії, Моравії, Сілезії та ін.—фабрична промисловість була вже високо розвинутою. Фабрична промисловість західних країв монархії засипала своїми товарами Галичину і придушувала місцеву промисловість. В результаті цієї згубної конкуренції в Галичині протягом усієї другої половини XIX ст. так і не розвинулись ні легка, ні харчова, ні важка промисловості. Єдиними галузями фабрично-заводської промисловості, які розвивалися в Східній Галичині, була мукомольна, лісопильна і нафтова. На лісопильну і мукомольну галузі припадало в 1890 р. дві третини потужності наявних у промисловості парових двигунів⁴. Видобуток нафти за 1870—1890 рр. зріс у 4,5 раза. В 1900 р. він перевищував рівень 1870 р. більше ніж у 16 разів⁵.

¹ «Die Hausindustrie Österreichs», Wien, 1893, стор. 107—109.

² «Tafeln zur Statistik Österreichischen Monarchie», Wien, 1844, Taf. 41.

³ «Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg ...», за відповідні роки.

⁴ «Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr», Bd. 54/I, Wien, 1894, стор. 86—320.

⁵ «Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg ...», 1866—1870, стор. 338; «Statistisches Jahrbuch des K. K. Ackerbau—Ministeriums», H. 3, L. 2, Wien.

Переважна більшість підприємств у цих галузях виникла на основі вкладень іноземного капіталу. Прибутки, одержані в краю іноземним капіталом, не вкладалися в розвиток місцевої промисловості, а переважно вивозились на захід.

Імпорт фабричних виробів із заходу придушував не тільки галицьку фабричну промисловість, а й ремесло. Ремесло Східної Галичини ще більше, ніж велика промисловість, відчувало згубний вплив безперешкодного імпорту фабричних виробів із заходу. Воно занепадало з року в рік. Занепадання ремесла відбувалось не тільки шляхом повного розорення ремісничих майстерень, а й шляхом їх роздроблення. Після скасування в 1859 р. цехового права значна частина колишніх ремісничих челядників, які працювали у великих ремісничих майстернях, під тиском обставин залишала їх і, не маючи можливості знайти роботу на фабриках, закладала власні невеликі майстерні, перетворюючись з найманих робітників у «самостійних» виробників. В результаті на місці колись економічно сильних великих ремісничих закладів виникало кілька дрібніших, в яких працювали лише їх власники¹.

Занепад ремесла був настільки очевидним, що про це майже щороку згадував у своїх звітах промисловий інспектор Галичини і Буковини.

В таких умовах не могло відбутися переростання окремих ремісничих майстерень у великі мануфактурні підприємства і фабрики, які поглинали б розорених ремісників, як це було в інших країнах на заході. Як зазначали тогочасні галицькі економісти, в Галичині зустрічалося дуже мало випадків переростання дрібних ремісничих майстерень у великі фабрики і заводи².

Таким чином, у Східній Галичині розорялось ремесло, але на його місці не виростала мануфактурна і фабрична промисловість, яка і повинна була зробити круту ломку суспільних відносин. Вона сама ледве животіла під тиском конкуренції розвинutoї фабричної промисловості західних районів монархії. Цей ненормальний у звичайних умовах процес застою в зростанні промислового населення і зменшення питомої ваги найманої праці в промисловості був викликаний, головним чином, занепадом ремесла при дуже слабому розвитку фабрично-заводської промисловості — факторами, які не залежали від внутрішніх сил.

Правда, внутрішні сили могли багато зробити для пом'якшення цього становища, зокрема для послаблення згубного впливу іноземної конкуренції на галицьке ремесло і фабричну промисловість. Органи галицького крайового самоврядування, маючи значні правові і фінансові можливості, могли подавати велику допомогу місцевій промисловості, полегшуючи їй конкурентну боротьбу з фабричною промисловістю західних країв монархії. Проте, якщо вони і робили дещо, то лише для охорони ремесла, а не для розвитку фабричної промисловості. Бачачи економічний занепад, вони хапалися за відживаючі форми промисловості, які не можна було вже утримати ніякими заходами, і зовсім не займалися справами подання допомоги фабричній промисловості. Перший галицький промисловий з'їзд у Кракові в 1910 р. змушений був відзначити в резолюції, що «крайова автономія не використала для промислового розвитку Галичини ні своєї законодавчої і адміністративної компетенції, ні можливих матеріальних засобів»³.

¹ «Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg ...», 1866—1870, стор. 265.

² А. S z c z e p a ń s k i, *Rozwój przemysłu w Galicji*, Lwów, 1916, стор. 23.

³ «Österreichische Statistik», Bd. 33; Н. 1, стор. LXXI; «Österreichische Statistik, Neue Folge», Bd. 3, Н. 1, стор. 39.

Наведені факти, однак, не заперечують основного положення марксизму-ленінізму про тенденцію розвитку дрібного виробництва при капіталізмі до укрупнення і, на основі цього, неминучого зростання пролетаріату, його участі в суспільному виробництві. Вони лише показують місцеві специфічні особливості розвитку капіталістичних відносин у промисловості Східної Галичини, який відбувся саме на основі діяння економічних законів розвитку капіталізму, відкритих К. Марксом.

По-перше, коли взяти весь господарський організм, до якого належала Східна Галичина, тобто всю монархію, то побачимо, що в цілому в промисловості відбувалося зростання числа і питомої ваги найманої робочої сили. За 1870—1900 рр. кількість зайнятих у промисловості осіб зросла на 745,5 тис. чоловік, з яких лише 15,9% становили самостійні виробники. Питома вага найманої робочої сили в промисловості зросла з 81,9% до 82,4%. Зростання питомої ваги найманої робочої сили в масштабі монархії відбувалося саме за рахунок розвитку великої фабричної промисловості. Але вона розвивалась не в усіх краях монархії, а лише в деяких. Такими краями були національні австрійські і чеські провінції. Розорюючи ремесло у всіх краях монархії, західних і східних, велика австрійська і чеська промисловість одночасно придушувала на обширних просторах монархії, в тому числі в Східній Галичині, фабрично-заводську промисловість, перетворюючи ці області на ринки збуту своїх товарів, на свої колоніальні придатки. Інтересам фабричної промисловості західних районів монархії всіляко сприяв і уряд монархії, який допомагав закріплювати колоніальний характер економіки Галичини.

По-друге, навіть у промисловому виробництві Східної Галичини відбувався процес пролетаризації виробників, хоча кількість і ступінь поширення формально найманої робочої сили зменшувались. Дрібні самостійні виробники, розорюючись, не завжди відразу перетворювались у найманих робітників. Для такого перетворення потрібні були відповідні умови, зокрема можливість дістати роботу по найму. Такі умови створювались з розвитком великої фабрично-заводської промисловості. У Східній Галичині фабрично-заводська промисловість могла взяти лише незначну кількість робочої сили, та й то переважно некваліфікованої, а не колишніх ремісників. Парові лісопильні, цегельні заводи, будівельні організації і нафтова промисловість—єдині галузі великої промисловості, в яких помічалось помітне зростання кількості робітників. Вони поповнювались, головним чином, за рахунок напливу людей з сіл, які погоджувались працювати на будь-якій роботі і в найстрахітливіших умовах. Тому ремісники, як і значна частина челядників розорених майстерень, мимоволі повинні були самостійно заробляти собі на прожиття, що природно штовхало їх до утримання всіма можливими засобами власних майстерень.

Але в умовах жорстокої конкуренції завізних фабричних виробів вони ніяк не могли самостійно, без фінансово-кредитної допомоги ззовні утримуватись на поверхні економічного життя. Це створювало сприятливі умови для облутування їх торгово-лихварським капіталом.

Так з кожним роком все більша частина як давніх, так і особливо нових самостійних виробників втрачала свою фактичну самостійність і потрапляла в таку економічну залежність від капіталу, яка нерідко межувала з справжньою кабалою. Саме там, де не міг діяти промисловий капіталіст, його місце займав торговець, скупщик і експлуатував цих самостійних виробників, не перетворюючи їх формально у найманих робітників. Фактична «самостійність» цих дрібних виробників ставала все більш ілюзорною, більшість їх з часом перетворювалась фактично

у найманих робітників скупщика, розпорошених по окремих майстернях або навіть власних домівках. Але зовні, формально вони лишалися самостійними виробниками.

Про глибину опанування торгово-лихварським капіталом дрібного виробництва у Східній Галичині немає докладних відомостей. Офіційна статистика розрізняла самостійних виробників тільки за зовнішньою, формальною ознакою—наявністю окремої майстерні—і не вникала у соціальну природу цих «самостійних» виробників. Тому в групу «самостійних», як у переписах населення, так і в різних промислових переписах, потрапляли фактично дві різні, протилежні соціальні категорії виробників—справді самостійні виробники і напівпролетарі, наймані робітники на дому, напівпролетарське або й повністю пролетарське обличчя яких лише прикривалось ілюзорною самостійністю.

Проте, як твердили окремі дослідники, процес опанування торговим капіталом ремесла у Східній Галичині в кінці XIX ст. набрав широкого розмаху. Галицький економіст І. Герасимович відзначав, що у середині 80-х років на Прикарпатті ремісники майже повністю були в руках торговців¹. Аналогічне становище було і в інших районах краю. Так, наприклад, за даними галицьких економістів Т. Рutowського і К. Пайгерта, «в руках торговців» перебувало все шевське ремесло, яке було особливо поширене у центральних і східних районах краю². Окремі торговці тримали у повній залежності навіть по 30 ремісників-одинаків³. Вони працювали на сировині, одержаній у торговців на кабальні позики, і віддавали їм усю продукцію по наперед продиктованих цінах.

Основна частина «самостійних» ремісників у кінці XIX ст. і становила ту соціальну категорію, що була десь між справді самостійними виробниками і найманими робітниками або була таки найманими робітниками, пролетарське обличчя яких лише формально прикривалось покровом самостійності. Число їх постійно зростало, але формальне і остаточне перетворення їх у пролетарів не відбувалось. Такі ремісники-одинаки не менш експлуатувалися капіталістами, ніж наймані робітники, і жили, як свідчать навіть офіційні дані, в жахливих умовах—набагато гірших, ніж наймані робітники в багатьох галузях фабричної промисловості⁴. Однак зовні вони залишалися самостійними виробниками.

Саме цей спотворений, прихований процес пролетаризації дрібних самостійних виробників у промисловості Східної Галичини, не відображений переписами населення й іншими статистичними даними, і становить одну із форм розвитку соціальних відносин у промисловості Східної Галичини в другій половині XIX і на початку XX ст.

Питання розвитку капіталістичних відносин у Східній Галичині ще вимагають докладного і всебічного дослідження. Глибоке вивчення розвитку соціально-економічних відносин у період капіталізму дасть можливість підійти до вирішення багатьох інших, можливо ще більш складних питань політичної й ідеологічної боротьби на західноукраїнських землях в цей період.

¹ Газ. «Діло», № 95 за 1886 р.

² «Rocznik Statystyki przemysłu i handlu krajowego», XIII/I, Lwów, 1889, стор. 7.

³ С. P a u g e r t, Die sociale und wirtshafftliche Lage der galizischen Schuhmacher, Leipzig, 1891, стор. 55.

⁴ «Wohnungsund Gesundheitsverhältnisse der Schuhmacher», Wien, 1906, стор. 137—140 та ін.

І. С. ЛОБОДА

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ
ТА СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Селянський рух на Чернігівщині 70—80-х років минулого століття та його економічні передумови майже зовсім не висвітлені в літературі. Дана стаття і має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

На Чернігівщині в усій гостроті позначився болісний для селянства прусський тип розвитку капіталізму в сільському господарстві й набрало надзвичайної гостроти аграрне питання. Селяни терпіли насамперед від малоземелля та безземелля, яке ще до реформи стало наслідком безроздільного панування на Лівобережжі відробіткової ренти, або панщини.

Розвиток товарно-грошових відносин вів до посилення панщинної експлуатації, до збільшення панської риллі за рахунок селянських наділів. Напередодні реформи наділи поміщицьких селян на Чернігівщині були значно меншими, ніж у XVIII ст.,— 24% кріпаків зовсім не мали риллі¹.

В матеріалах редакційних комісій говорилось, що в Чернігівській губернії не було «майже ні одного маєтку, де б усі селяни мали земельні наділи, зате було багато маєтків з дворовими людьми без наділів, були й такі, в яких усі кріпаки не мали землі або мали її мізерну кількість»².

Ще більше посилилось малоземелля селян внаслідок пограбування поміщиками селянських наділів під час реформи шляхом так званих «відрізків». На Чернігівщині до реформи поміщики володіли 2 148 443 дес. землі, з них в користуванні селян-кріпаків було 954,9 тис. дес.³ В ході реформи селяни втратили 207,8 тис. дес., або 22% своїх дореформених наділів⁴, причому на «відрізки» пішла краща земля.

Відрізання селянської землі поміщиками оформлялось «уставними» грамотами. Ознайомлення з цими документами допомагає відтворити чітку картину пограбування селян під час «звільнення». Так, наприклад, із статутної грамоти по маєтку поміщиці Астафієвої (с. Бахмач, Конотопського повіту) відомо, що від селянських наділів на користь поміщиці відрізано близько 480 дес.; по маєтку поміщика Забіли (с. Кукшин, Ніжинського повіту) селяни втратили 102 дес.; по маєтку поміщика Петровського (Ніжинський повіт) — 106 дес. і т. д.⁵

Звичайно, селяни намагались всіляко протидіяти пограбуванню. В багатьох селах вони рішуче відмовлялися приймати статутні грамоти, про що свідчать, наприклад, поліцейські протоколи. Так, з протоколу, доданого до статутної грамоти по маєтку поміщика Шрамчен-

¹ И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Изд-во «Мысль», Л., 1925, стор. 231.

² «Первое издание материалов редакционных комиссий», т. III, СПб, 1860, стор. 6.

³ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 144, спр. 132, 1861, арк. 4.

⁴ «Великая реформа», т. VI, М., 1911, стор. 93.

⁵ ДАЧО, ф. 143, спр. 113, 139, 140, 1861, арк. 2.

ка (Сосницький повіт), видно, що селяни не погодились на «відрізки», вимагаючи більш справедливого наділу. За це найактивніші з них були заарештовані й ув'язнені¹.

Неодноразово питання про відмову селян приймати статутні грамоти обговорювалось на засіданнях «Губернського у селянських справах присутствія», якому доручено було здійснювати «звільнення селян». На засіданні «присутствія» 9 жовтня 1861 р. («Журнал засідання» № 49)² обговорювалось питання про те, що селяни с. Заметнева, Сосницького повіту, відмовились приймати статутну грамоту, бо їм виділялись малородючі землі. З других повітів губернії також надходили відомості про «впертий опір селян введенню статутних грамот» («Журнал» № 63, № 78 та ін.). Своїми рішеннями «присутствіє» зобов'язало мирових посередників та поліцію вживати всіх заходів, щоб прискорювати складання статутних грамот і переконувати селян у тому, що їх надії на «нову», «кращу волю» — марні. У багатьох селах це «переконування» проводилось з допомогою військових частин. Відомо, що Чернігівщина стала центром селянського руху на Лівобережній Україні під час реформи. Особливо активно виступали селяни с. Безуглівки, Ніжинського повіту, і Кам'янської слободи, Новгород-Сіверського повіту.

Внаслідок запровадження нових правил про уставні грамоти введення їх до осені 1862 р. значно просунулось уперед, хоч опір селян не припинявся. На засіданні «присутствія» 21 червня 1863 р. («Журнал» № 193) розглядалась заява поміщика Євреїнова (Городнянський повіт) про те, що колишні його кріпаки не дозволили зробити межу, яка відрізала в селян 248 дес. землі, повикидали межові стовпи, зарали всю землю, «вриваються в його лісові дачі і погрожують смертю кожному, хто буде їм перешкоджати».

В той же час в «присутствіє» надходило багато скарг від селян на поміщиків «за неповний наділ», «за незаконне включення в статутну грамоту власних селянських земель», «за захват поміщиками селянських садів та городів», «за виділення зовсім неродючих земель», «за примус підписати умову на виплату надмірно високої викупної суми» та ін.³ Це свідчить про те, що «звільнення» проходило в умовах рішучого опору селян Чернігівщини. Тільки об'єднаними зусиллями поміщиків та царського уряду з допомогою військ і поліції вдалося зламати опір селян і примусити їх прийняти «волю». В руках поміщиків залишилось понад 1400 тис. дес., або понад третина всього земельного масиву губернії.

Після реформи в середньому по губернії земельний наділ на чоловічу душу становив 3,1 дес., а в південних повітах — Ніжинському, Борзнянському, Конотопському, Остерському — лише 1,7—2 дес. За даними офіційної статистики на 1878 р., в Чернігівській губернії селян, що мали земельний наділ нижче встановленої норми, було 78,3%, тобто ступінь забезпеченості землею, враховуючи низьку врожайність ґрунтів північних повітів, була виключно низькою⁴.

Поряд з колишніми поміщицькими селянами гостре малоземелля відчували козаки та державні селяни. Гострота малоземелля багатьох

¹ ДАЧО, ф. 143, спр. 199, 1861, арк. 9.

² Витяги з «Журналів засідання губернського по селянських справах присутствія» публікувались в доповненнях до газети «Черниговские губернские ведомости» за 1861—1863 рр.

³ ДАЧО, ф. 143, оп. 1, спр. 257, 338, 344, 351.

⁴ «Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России», СПб, 1894, стор. 155.

тисяч селян посилювалась череззсмужним розмежуванням селянських і поміщицьких земель. Зростання кількості сільського населення та зосередження землі у заможного селянства призводили ще до більшого малоземелля. «Така тіснота, що з стріхи на чуже капає»,— говорили селяни південних повітів про свої садиби. Земський ліберальний діяч Міклашевський писав, що «в селі Липовому Розі, Ніжинського повіту, зустрічались козацькі польові ділянки розміром в 60 квадратних сажнів, щождо ділянок колишніх поміщицьких селян, то вони були ще дрібніші»¹. Зрозуміло, що така кількість землі не забезпечувала навіть злиденного існування селян. Вони були приречені на кабальну залежність від поміщиків та куркулів.

Аграрні відносини на Чернігівщині після реформи характеризувались наявністю значних пережитків кріпосництва. Переважаючою системою в поміщицьких господарствах була відробітна система. На Чернігівщині відробітки здавна мали різноманітні назви: «басаринки», «тринкалі», «отбучі» та ін. Абсолютна більшість поміщиків, по суті, не вела свого господарства, а роздавала землю на обробіток селянам за частину врожаю, за ліс, за луки, за борги і т. ін. За тих умов це був найвигідніший для поміщиків спосіб одержання доходу від маєтків. Чернігівський губернатор в додаткові до «всепідданішого звіту» за 1877 р. писав, що «зростаючий з кожним роком, при відсутності фабричних заробітків і допоміжних промислів, попит на землю створив таке становище, за якого половина для власників дає вигоди більше, ніж будь-яка інша система; селянська ж праця оплачується дешевше від найманої»².

Необхідним супутником відробіткової системи— цього прямого пережитку панщини— була кабала. «Для відробіткового поміщицького господарства,— писав В. І. Ленін,— є необхідний наділений землею селянин, який має хоч найгірший живий і мертвий реманент; необхідно також, щоб селянин був придушений нуждою і йшов у кабалу»³.

Відробітки зумовлювали відсталість техніки сільського господарства і застій усіх суспільно-економічних відносин на селі. Найбільш поширеними знаряддями в сільському господарстві були соха, рало, серп і ціп. Наприклад, в с. Кашівці, Чернігівського повіту, за обстеженням 1876 р., на 100 дес. оранки припадало інвентаря: кіс і серпів— 57, сох— 6, робочої худоби— 5 голів. Вартість сільськогосподарського інвентаря на десятину землі становила 61 коп.⁴, тобто була меншою в 10—15 разів, ніж у передових господарствах того часу. Удосконалені сільськогосподарські знаряддя зустрічались тільки в куркульських господарствах та поміщицьких економіях.

Статистичні обстеження сіл Чернігівщини в 70-х роках XIX ст. показували, що поширення відробіткової системи супроводжувалось погіршенням умов для селян та посиленням кабали. Так, з с. Слобідці, Чернігівського повіту, на запитання в статистичному листку: «Як змінялись умови оренди в 1861 р.?» селяни відповідали: «Раніше було легше. Сіно косили з половини, тепер за третину. Орали: $\frac{1}{4}$ — за землю, а $\frac{3}{4}$ — собі, орачу. Потім перейшли до половини та ще й відробляти». Із села Рябці повідомляли: «Землю беруть в Рабкіна, який орен-

¹ «Земский сборник Черниговской губернии», 1878, № 7—8, стор. 20.

² ДАЧО, Обзор губернии за 1877 г., стор. 7.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 64.

⁴ «Труды статистического отделения Черниговской земской управы», вып. 1, Чернигов, 1877, стор. 82.

ду маєток поміщика Товстоліса. Платять Рабкіну більше, ніж поміщику. Наприклад, сіно поміщика косили з половини, а тепер $\frac{3}{4}$ орендареві і $\frac{1}{4}$ — собі. Крім того, привезти хазяїнові дров за 30 верст. За взяті з половини 3 десятини обробить цілком 1 десятину Рабкіну та ще й дасть гостинець: курку, 10 яєць, ковбасу»¹.

Навіть за земськими підрахунками, праця селянина-половинщика оплачувалась значно нижче, ніж праця по вільному найму.

Користуючись виключно скрутним становищем селян, поміщики змушували їх відробляти за збирання грибів, жолудів, ягід в лісі, за те, що селянська скотина ступала на панську землю тощо. Поміщик Барковський з с. Бобровиці, Чернігівського повіту, захопив селянський вигін і обкопав його неглибоким ровом, через який легко переступала корова. «Як тільки ступне корова, поміщик накладає штраф. Буває так, що на день двічі заплатиш»², — розповідали селяни. «Гриби, горіхи, ягоди в поміщицькому лісі збирають з половини, а як хто попадеться, то пан примусить відробляти цілий тиждень»³, — читаємо в іншому документі.

Наведені приклади свідчать про те, що після реформи на Чернігівщині були дуже живучі кріпосницькі відносини і звичаї, кріпосницький гніт і кабала з їх основою — поміщицьким землеволодінням та відробітками.

Становище селян ще більше ускладнювалося непосильними податками та викупними платежами. Щоб стягнути ці платежі, органи царської влади вживали жорстоких заходів: продаж майна, примусове віддання недоїмщика або членів його сім'ї на заробітки для виплати податкової суми, відбирання земельного наділу і навіть тілесні покарання. Та, незважаючи на це, недоїмка по викупних і інших платежах з кожним роком зростала. Згідно з донесенням Чернігівської казенної палати, за 9 місяців 1889 р. було стягнуто тільки 10%, а по окремих повітах — тільки 3—4% недоплат за попередні роки⁴.

Казенна палата просила губернатора вжити через поліцію суворих заходів до боржників. Проте значну частину недоплат доводилося «списувати» «за неспроможністю платників» або «за відсутністю таких». Наприклад, у 1891 р. поліцейські управи Городнянського та Кролевецького повітів доносили губернаторові, що багато селян-неплатників залишили свої села і пішли шукати заробітків. Вжиті з боку поліції заходи, щоб відшукати цих селян і стягнути з них заборгованість, виявились марними⁵.

Становище селянських господарств було таким тяжким, що губернатор змушений був відзначати це у своїх звітах, річних оглядах губернії та інших офіціальних матеріалах. Так, в одному з оглядів писалось: «Незважаючи на прагнення селян добросовісно і своєчасно вносити платежі, недостатність і недоброякісність наділів зробили неможливим сплачення податків»⁶.

В одному земському статистичному матеріалі було підраховано, що прибутки з землі середнього селянського господарства (Новознібківський повіт) становили на рік 64 крб. 60 коп., а найнеобхідніші витрати — 135 крб. Нестачу треба було поповнювати сторонніми заробітками, а коли таких не знаходилося, то селянин ніяк не міг звести

¹ ДАЧО, ф. 154, спр. 209, 234, 1877, арк. 6.

² Там же, спр. 107, 1877, арк. 6.

³ Там же, спр. 235, 1877, арк. 6.

⁴ ДАЧО, ф. 127, оп. 15, спр. 16 472, 1889, арк. 17.

⁵ Там же, спр. 16608, 1891, арк. 18.

⁶ ДАЧО, Обзор губернии за 1882 г., стор. 3.

кінці з кінцями¹. Сумну картину малюють матеріали земського обстеження повітів у 70—80-х роках. Ось що, наприклад, писали земські працівники про становище селян в Суразькому повіті: «Селянам вистає свого хліба до пилипівки, до різдва, зрідка до ранньої весни. До того ж слід сказати, що половина повіту рідко бачить чистий хліб,— костир, сивець, метлюг та інші бур'яни... входять як необхідний складовий елемент в хліб суразького селянина... Але й такого хліба невистає. Недарма суразці кажуть про себе: «живем... живцем в ямку не полізеш»².

На підставі матеріалів земського обстеження Чернігівщини відомий український економіст Подолінський зробив висновок про те, що становище більшості селян «конче пегарне. Хати тісні і нерідко наполовину порозвалювані. В теплій одежі і чоботях велика недостача, харч бідна і груба, і нарешті, що показує на велику бідність, чимало людей присилувано відходити на далекі заробітки»³.

Статистичні дослідження становища селянського господарства Чернігівщини 70—80 років XIX ст. приводили до висновків про абсолютне та відносне зубожіння трудящого селянства. Саме такий висновок зробив земський статистик А. Шлікевич, аналізуючи дані про забезпечення землею та іншими засобами сільськогосподарського виробництва селян Кролевецького повіту на початку 80-х років XIX ст. та зіставляючи їх з даними ревізії 1765—1769 рр.⁴ За даними подвірного перепису деяких повітів губернії, проведеного Чернігівським земством в 1881—1883 рр., близько двох третин селянських дворів фактично не мали змоги вести самостійне господарство. Поряд з малоземеллям одна третина селянських господарів зовсім не мала робочої худоби, друга третина мала по одній коняці. Тільки третина господарів була забезпечена робочою худобою і могла обробляти свою землю, а також землю безкінної бідноти, яка змушена була віддавати в оренду такої мізерні ділянки й переходити на заробітки «ціпом та кошою». Аналізуючи становище селянського господарства Чернігівщини 80-х років XIX ст., ліберальний земський діяч Міклашевський писав, що на селі «все більше виділяються два типових представники малоросійського народу. Це «богатир» — куркуль і безземельний пролетарій, що не має свого кутка й блукає від одного хазяїна до іншого»⁵. Таким чином, більшість селянства розорилась, убожіла, створювала кадри сільських пролетарів, батраків з наділами, тоді як меншість багатіла, концентрувала в своїх руках землю та інші засоби сільськогосподарського виробництва й експлуатувала бідноту.

Капіталістична експлуатація селян Чернігівщини доповнювалась кріпосницькою кабалою. Про це свідчать писані договори по найму та інші документи того часу. В одному з кабальних договорів записано: «1870 р., червня 10 дня, ми, що нижче підписалися, селяни с. Андріївки склали з економією Рігельмана цей договір і одержали від економії гроші на виплату податків з тим, щоб відробити їх під час жнив. Економія дає нам гроші на таких умовах: Андрію Лавренку — 6 крб., за які відробить 27 днів, Івану Кириченку — 4 крб., за які відробить 18 днів, Якову Ткачу — 3 крб., за які відробить 13,5 днів» і т. д., усього 25 чоловік. Далі в договорі було сказано: «Зобов'язуюсь за день на-

¹ «Земский сборник Черниговской губернии», 1881, № 8, стор. 40.

² «Материалы для оценки земельных угодий», т. IX, Чернигов, 1883, стор. 44.

³ С. Подолінський, Ремесла і фабрики на Україні, Женева, 1880, стор. 23.

⁴ «Земский сборник Черниговской губернии», 1890, № 11—12, стор. 163.

⁵ «Земский сборник Черниговской губернии», 1887, № 7—8, стор. 22.

жинати жита не менше копи і ярого хліба — півтори копи, щоб сніп жита був не менше, як п'ять четвертей в перевеслі й туго зв'язаний, а ярого хліба — скільки вистачить перевесла». В договорі також було сказано, і це особливо підкреслює його кабальний характер, що за кожний невідроблений до 15 серпня день селянин повинен віддати економії грошей в два рази більше, ніж одержав¹.

Рігельманівська економія не була винятком. Такі ж кабальні договори практикували й інші економії, куркульські господарства, а також промислові підприємства. Ось яку характеристику дає договорам по найму робітників на цукрові заводи чернігівський статистик Червінський: «Писані вони в різних місцях, підписали їх різні особи, але відчувається в них один дух. Зобов'язуючи тих, що наймались, незаперечно підкоряють заводському начальству, передбачаючи різні штрафи за розпорядженням пана директора «за псування майна», «за грубість» та інше, обумовлюючи стягнення завдатку з майна померлого, договори по суті ні до чого не зобов'язували адміністрацію заводу»².

На кабальних умовах вербувалися селяни на роботи по сплаву лісу вниз по Дніпру — осначі. Агенти лісопромисловців спочатку брали в сільських та волосних старост відомості про нужденних з бувалих осначів, а потім уже вели з ними переговори. В назначений час ті, що вербувались, заходили до волості й «гуртом» укладали договір. Агент видавав осначам завдаток по 10—15 крб. (близько половини заробітку), який тут же передавався в руки збирачів податей. В писаних договорах дуже докладно обумовлювалися інтереси хазяїна, наймача, причому часто в них записано було зовсім не те, що читалось селянам. Адже договори складались волосним писарем, підкупленим агентом. Селяни ж були неписьменними й не мали змоги перевірити зміст договору. Робота по сплаву продовжувалась з ранньої весни до пізньої осені. «Ходять на воду од льоду до льоду», — говорили селяни про осначів. Працювати осначам доводилося в непогоду, під дощем і вітром, день і ніч без відпочинку. Довівши плоти до назначеного місця, осначі повертались додому, звичайно, пішки, терплячи в дорозі велику нужду, а іноді навіть жебракуючи, бо заробітки їх, незважаючи на важкі й небезпечні умови роботи, були мізерними³. Про ці заробітки селяни говорили: «Осначі принесли мало грошей та багато вошей».

Розвиток капіталізму в сільському господарстві, при наявності величезних пережитків кріпосництва, вів до створення надлишку сільського населення, до гострого аграрного перенаселення.

Чернігівщина була однією з найбільш перенаселених губерній. Аграрне перенаселення (малоземелля), нестерпні злидні зумовили широкий розмах руху переселенців на «вільні землі» та відходництва. Щорічно десятки тисяч бідняків ішли на сотні верст на південь та південний схід шукати заробітків. «... Пішки, з торбою за плечима й злидним запасом харчів, зібравшись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, ночуючи де попало та харчуючись чим бог послав, і все це без упевненості про те, що найдуть підходну роботу», — писав Червінський⁴.

¹ ДАЧО, ф. 256, спр. 14, 1870, арк. 18.

² Журн. «Отечественные записки», 1880, № 250, стор. 455—456.

³ «Труды статистического отделения Черниговской земской управы», вып. I, Чернигов, 1877, стор. 46—47.

⁴ П. Червинский, Экономические скитания, журн. «Отечественные записки», 1880, № 250, стор. 417.

Зростання руху відходників з Чернігівщини яскраво показують дані про кількість виданих паспортів в пореформені десятиліття. Якщо з 1861 по 1870 р. паспортів було видано 194,8 тис., то з 1871 по 1880 р.— 651,6 тис., а з 1881 по 1890 р.—1027,9 тис.¹, тобто за два десятиліття пересування населення зросло більше ніж в п'ять разів. У 80-х роках число відходників щорічно становило понад 50 тис. чоловік, а в 90-х роках—від 100 до 150 тис. чоловік². Але й ця кількість відходників далеко не поглинала всієї зайвої робочої сили в сільському господарстві Чернігівщини, що свідчило про високу ступінь відносного перенаселення та зuboжіння села. Такі важкі економічні умови природньо посилювали боротьбу селян за землю, за знищення кріпосницьких пережитків і, перш за все, поміщицького землеволодіння, за корінне розв'язання аграрного питання.

70—80 роки XIX ст. характеризувались піднесенням боротьби селян за землю, що знайшло свій вияв у багатьох селянських заворушеннях. В 70-х роках на Україні селянські заворушення відбулися більш як в 60 селах. Це спростовує твердження деяких буржуазних істориків про затишшя на селі в пореформені десятиліття.

Активним загоном у боротьбі проти поміщиків показало себе селянство Чернігівщини. Форми цієї боротьби були різноманітні: «крамольні» виступи на сільських сходах, поширення народницької пропаганди, самовільні порубки поміщицького лісу і скошування сіна, підпали поміщицьких садиб та ін. Про це яскраво розповідають друковані джерела та архівні документи.

В січні 1872 р. на сільському сході с. Старого Білоуса, Чернігівського повіту, селяни рішуче відмовились прийняти постанову «про поліпшення побуту духовенства», яку пропонував губернський комітет. Козак П. Яценко, що виступив на сході, відверто закликав селян не приймати цієї «грабницької постанови... бо поміщики й так розорили своїх селян та виссали з них останню кров». За такої «крамольний» виступ Яценка було заарештовано і посаджено до в'язниці³.

Подібні виступи проти духівництва, а разом з тим і проти засилля поміщиків мали місце в Козелецькому й інших повітах⁴. Це були симптоми більш серйозних та дійових виступів селян, що розгорнулись на Чернігівщині в кінці 70-х і в 80-х роках. Земські статистики, обстеживши ряд повітів Чернігівщини в 1876 р., писали: «Нерідко клуні з поміщицьким хлібом підпалюють. Це вид розправи селян із землевласниками за високі орендні ціни, за грубість, за штрафи, якими поміщики допікають селян»⁵.

Чернігівський статистик Варзер писав про масові підпали садиб орендарів-посередників, які за гроші орендували поміщицькі маєтки і потім невеличкими ділянками здавали землю селянам за відробітки на умовах, значно гірших для селян, ніж відробітки в поміщиків. Користуючись безвихідним становищем селян та вдаючись до найбезцеремоннішого шантажу, ці земельні маклери по-хижацьки грабували селян і доводили їх до цілковитого розорення. Обурення селян дією орендарів виявлялося в «пуканні червоного півня». «За останній час,—писав Варзер в 1878 р.,—підпали стали звичайним явищем нашого сільського

¹ «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии», ч. 1, СПб, 1903, стор. 226.

² А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. II, Чернигов, 1899, стор. 259.

³ ДАЧО, ф. 270, оп. 2, спр. 105, 1872, арк. 12.

⁴ ДАЧО, ф. 127, оп. 15, спр. 15805, 1873.

⁵ «Труды статистического отделения Черниговской земской управы», Чернигов, 1877, стор. 136.

життя. Часто бувають вони у землевласників, але в орендарів це немиче лихо... По всій території Чернігівського повіту зрідка побачиш садибу, не зачеплену вогнем...»¹.

Незважаючи на неорганізованість та стихійність, селянська боротьба була прогресивною, бо об'єктивно селяни боролись за ліквідацію кріпосницьких пережитків, за створення умов для широкого й вільного розвитку капіталізму в сільському господарстві. Здійснення вимог селянства означало б радикальне розв'язання аграрного питання й прискорило б розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Ідеологами селянства, виразниками його антикріпосницької боротьби були революційні народники. Ідея селянського соціалізму народників, хоча й була ненауковою, утопічною, все ж сприяла пробудженню свідомості селянства і піднесенню його боротьби проти поміщицько-кріпосницької кабали й експлуатації. Значення народницьких теорій, писав В. І. Ленін, полягало в тому, що вони відбивали «більш-менш вірно погляди селян на їх боротьбу за землю», тобто виражали «винищувальну боротьбу проти кріпосницьких латифундій»². Народницька пропаганда велась і серед селян Чернігівщини.

З осені 1873 р. по липень 1874 р. в селах Конотопського повіту діяв гурток відомих народників—братів Жебуньових. На початку серпня 1874 р. Жебуньови були заарештовані за доносом зрадника Трудницького, сина поміщика. У своєму листі конотопському справнику від 29 липня 1874 р. Трудницький писав: «Розглядаючи економічне становище Росії та порівнюючи його з економічним становищем західноєвропейських держав, гурток прийшов до висновку, що Росія, як країна переважно землеробська, де майже всі селяни мають землю, в своєму внутрішньому розвитку повинна йти шляхом, відмінним від західноєвропейських країн»³. Далі в листі викладалась історія гуртка Жебуньових. У 1872 р. Жебуньови були за кордоном «з метою вивчення способів ведення сільського господарства, щоб піднести культуру в Росії». Але, повернувшись восени 1873 р. з-за кордону, Сергій Жебуньов у розмові з Трудницьким заявив, що «вивчення господарства є ідеалізація, що необхідна тільки революція, революція». Виходячи з цього, Жебуньови створили гурток для проведення революційної пропаганди серед селян, яких народники помилково вважали головною революційною силою. Володимир Жебуньов з дружиною Марією оселилися в с. Дептівці, а Сергій Жебуньов — в с. Кожарах, Конотопського повіту, почали вчителювати в сільських школах і вели пропаганду серед селян. Їм вдалося, як вказував у своєму доносі Трудницький, «обернути в свою віру Якіма Мотку, Шепелюка та ін. жителів». Дальша діяльність гуртка була перервана арештом його організаторів.

Народницька пропаганда велась також в Борзнянському повіті, про що свідчить лист повітового справника чернігівському губернатору від 17 серпня 1874 р. та прикладена до нього постанова на арешт вчителя фастівецької школи Андрія Панасовича Франжолі, якого обвинувачували «в антиурядовій пропаганді серед народу». В постанові про арешт Франжолі записано: «Сільський вчитель Андрій Франжолі на підставі розпорядження Чернігівського губернського жандармського управління обвинувачується в тому: а) що в грудні місяці 1873 р. брав участь у нараді, яка відбулась між Жебуньовим, Стефановичем, Трудни-

¹ В. В а р з е р, Еврей-арендаторы в Черниговской губернии, журн. «Отечественные записки», 1878, № 240, стор. 198—203.

² В. І. Л е н і н, Твори, т. 13, стор. 206.

³ «Записки Чернігівського наукового товариства», Чернігів, 1931, стор. 133—134.

цьким та іншими з питань розповсюдження в народі антиурядової пропаганди; б) що в травні місяці ц. р. він їздив в с. Кожари з метою радитись по цьому питанню з Сергієм Жебуньовим і нарешті в тому, що, перебуваючи у Фастівцях, він намагався пропагувати революційні ідеї серед селян цього села»¹.

З цього можна зробити висновок, що народники на Чернігівщині мали конспіративну пропагандистську організацію, яка користувалася деяким впливом серед селян. Чернігівські народники — Жебуньови, Франжолі, Божко-Божинський, Трезвинський та інші на «процесі 193-х» в 1877—1878 рр. були засуджені «за участь в протизаконному співтоваристві, що мало метою повалення і зміну порядку державного устрою».

У 1876—1878 рр. народницька пропаганда на Чернігівщині була зв'язана з діяльністю статистичного відділення при губернській земській управі, зокрема з діяльністю статистиків — Червінського, Варзера, Русова. В цей період статистичне відділення було ніби центром культурно-освітньої роботи в Чернігові. За його ініціативою, незважаючи на протидію губернатора, в місті було створено публічну бібліотеку, яка поширювала серед місцевої інтелігенції передову, демократичну й народницьку літературу. Видний публіцист-народник — статистик Червінський був знайомий з ученням Маркса. Він намагався застосувати матеріалістичну теорію, щоб обґрунтувати в дусі народництва особливий шлях розвитку Росії. На підставі матеріалів статистичного обстеження становища селян Чернігівщини 70-х років Червінський написав у журнал «Отечественные записки» велику статтю — «Экономические скитания», в якій яскравими фарбами намалював поневіряння багатьох тисяч відходників, що їх безпросвітні злидні гнали на далекі заробітки. Стаття Червінського справила велике враження на передові кола тодішньої громадськості, особливо на народницькі кола, і дала початок докладному висвітленню питання про відходництво в народницькій літературі. Матеріали статті використовували народники в своїй пропаганді.

Відомий статистик-економіст Варзер деякий час був активним співробітником революційного журналу «Вперед», який проповідував ідеї народницького, селянського соціалізму. В своїй книжці «Хитра механіка» Варзер дотепно викривав податкову політику царського уряду. Цією книжкою широко користувались народники у своїй антиурядовій пропаганді серед селян. За період роботи в Чернігівському земстві Варзер, поряд з обстеженням сільського господарства, зробив докладний аналіз стану селянських промислів. На його працю посилається В. І. Ленін, характеризуючи розшарування серед дрібних виробників-кустарів².

Під впливом народницьких ідей був і статистик О. Русов, автор багатьох статистичних та літературних праць, прогресивний діяч того часу. В 1878 р. О. Русов з дружиною Софією оселився на хуторі в Борзнянському повіті й придбав невеличке селянське господарство, «щоб стати ближче до народу». Тут Русови встановили зв'язки з народниками — Леонідом Жебуньовим, Маковеем, Лапкіне та ін., проводили з ними наради по питанню пропаганди серед селян. В цей період будиночок Русових був місцем тимчасового перебування народницьких діячів, про що пише Софія Русова в своїх «Воспоминаниях»³. Правда, спроба вести пропаганду серед селян успіху не мала, — ви-

¹ «Записки Чернігівського наукового товариства», Чернігів, 1931, стор. 136—137.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 227.

³ 36. «За сто літ», кн. 3, К., 1928.

знає С. Русова. Селяни з недовір'ям ставились до «панів», що одягалися в селянську одягу, й мало прислухались до їх пропаганди.

Слід відзначити, що народницька пропаганда на Чернігівщині все ж мала деякий успіх. Так, у червні 1879 р. на бурякових плантаціях поміщика Тарновського в Борзнянському повіті відбувся страйк поденних робітників з селян, які вимагали підвищення плати. Організаторами цього страйку були селяни Майстренко та вчителі Єрченко (с. Мартинівка) й Чудновський (с. Фастівці), що перебували під впливом народників¹.

Особливо неспокійними для губернських властей були 80-ті роки, коли селяни Чернігівщини виступали проти розмежування поміщицьких та селянських земель, що проводилось в інтересах поміщиків. Про це свідчить ряд архівних документів. У «всепідданішому звіті» за 1882 р. чернігівський губернатор писав, що «для попередження й припинення безпорядків серед селян доводилось викликати додаткові війська»². Ще виразніше губернатор висловився в донесенні міністру внутрішніх справ від 6 вересня 1884 р. «...Протягом літа цього року в деяких повітах Чернігівської губернії селяни зробили спроби насильно заволодіти поміщицькими пасовиськами та сінокосами... Причинами цих виступів селян, говорилось у листі губернатора, було те, що «селяни мають взагалі злиденні наділи й опинилися в дуже скрутному, а іноді навіть у безвихідному становищі». Проте, визнаючи серйозність причин для селянських заворушень, губернатор повідомляв, що придушені вони були з допомогою військової сили³. У 1885 р. відбувся ряд сутичок селян з військами. Таким чином, селянські заворушення в губернії в 80-х роках набрали грізного характеру. В звітах губернатора та оглядах губернії неодноразово відмічалось про «переповненість тюрем селянами, ув'язненими за участь в безпорядках»⁴.

Найбільш стійкими були селянські виступи в селах, розташованих поблизу цукрових заводів та інших підприємств, де на селян впливали робітники. Тому адміністрація заводів всіляко намагалась утруднити спілкування робітників із селянами. Найом робітників провадився переважно у віддалених від заводу селах, а самі робітники добирались так, щоб серед них було якнайменше односельчан, бо вважалось, що односельчанам легше організуватись для виступу проти заводських порядків⁵.

У 80-х роках відбувся ряд виступів робітників цукрових заводів, а також страйків сільськогосподарських робітників-поденщиків у поміщицьких економіях. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати та поліпшення нестерпних побутових умов.

Втягнення селян у промислове виробництво сприяло об'єднанню в боротьбі проти поміщиків. Важливе значення мав постійний контакт селян з робітниками близьких промислових підприємств. Про це переконливо свідчить опір селян сіл Петрунівки й Туркенівки, Борзнянського повіту, при проведенні розмежування між поміщицькими землями і селянськими наділами. Селяни рішуче відмовлялись обміняти свою землю на гіршу, поміщицьку. В рапорті землеміра Тугаровського на ім'я губернатора, очевидно, з метою з'ясування причин такої по-

¹ Зб. «За сто літ», кн. 1, К., 1927.

² ДАЧО, Обзор губернии за 1882, стор. 4.

³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 53, спр. 10, 1884, арк. 1—7.

⁴ ДАЧО, Обзоры губернии за 1884, 1885, 1886 гг.

⁵ «Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии», Чернигов, 1884, стор. 27—28.

ведінки селян говорилося, що «всі селяни сіл Туркенівки, Качанівки, Петрунівки раніш становили одну економію поміщика Тарновського й виховання одержали при Парафіївському заводі, який давно існує». Далі в рапорті говорилося, що кілька років тому, деє на початку 90-х років, жителі с. Туркенівки «вчинили опір властям, який був придушений за участю військ»¹. Таким чином, указуючи на серйозність виступів селян згаданих сіл, землемір підкреслював революціонізуючий вплив на селян заводського життя, постійного контакту з робітничим колективом. Безперечно, що так воно й було. Значний вплив на селянську боротьбу робили відходники, яких поєднувало з робітничим класом становище найманих робітників; воно виховувало відходників у дусі необхідності організованої боротьби проти експлуататорів.

В кінці XIX ст. боротьба за революційне розв'язання аграрного питання, за корінну ломку середньовічного землеволодіння все більше загострювалась. Розорене й пригнічене селянство в союзі з робітничим класом і під його керівництвом піднімалося на боротьбу за землю, за ліквідацію пережитків кріпосництва в аграрних відносинах.

¹ ДАЧО, ф. 127, оп. 18, спр. 810, 1898.

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ПРО СТВОРЕННЯ «ВСТУПУ ДО ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»¹

За роки Радянської влади історична наука в нашій країні досягла величезних успіхів. Це є свідченням того, що тільки на основі єдиного наукового марксистсько-ленінського вчення можна розв'язувати такі проблеми історії, які були і залишаються нерозв'язними для буржуазної історіографії. Досягнення історичної науки в соціалістичних країнах є також свідченням незрівнянних переваг нового ладу, результатом тієї уваги, яка тут приділяється розвитку науки в цілому. Вищий ступінь розвитку суспільства вимагає і сприяє підняттю на вищий рівень суспільних наук, а серед них історичної.

Історична наука, яка хоч і займається питаннями минулого, в нових, соціалістичних умовах виконує важливу суспільну функцію. Вона розкриває об'єктивну закономірність розвитку людського суспільства, виникнення соціалістичного ладу, його остаточної перемоги в усьому світі. Суть історичних явищ пізнається в процесі порівняння. В цьому відношенні історики виконують важливу справу, бо, досліджуючи минуле, допомагають краще зрозуміти сучасне. Вони показують, як сучасне виросло з минулого.

Радянський історик не тільки розповідає про діла давно минулі, не тільки є простим реєстратором фактів і подій, а й узагальнює історичний досвід і цим самим вносить свій вклад в розуміння подій сучасних. Піднімаючи і висвітлюючи факти минулого, історики не тільки самі вчать, вони допомагають іншим вірно розуміти життя народу, класів, партій, показують, які з них могли вести і ведуть суспільство вперед.

Народ — справжній творець історії — зайняв центральне місце в марксистсько-ленінській історіографії. Роль народних мас з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих з пут капіталу, стали на шлях активних і свідомих творців історії. Активні будівники соціалізму не байдужі до історичного досвіду. Це явище цілком закономірне і зрозуміле, бо не може бути в нас людей, байдужих до долі своєї вітчизни, що пройшла славний шлях боротьби та перемог і під керівництвом Комуністичної партії успішно будує комунізм. Саме тому досягнення історичної науки в нашій країні стають не тільки надбанням вузького кола істориків-професіоналів, а мільйонів людей — творців, які потягнулися до знання. Таким чином, історики вносять і свій вклад в справу ствердження такого глибокого почуття, яким є радянський патріотизм.

Радянські люди ніколи не були байдужими до славних традицій всіх народів світу, до того, як вони боролися і продовжують боротися за прогрес, за своє краще майбутнє. Це є проявом всеперемагаючої сили міжнародної солідарності трудящих. І в цю велику справу історики Радян-

¹ Повідомлення друкується в порядку постановки питання.

ського Союзу, зарубіжних соціалістичних країн та прогресивні історики капіталістичних країн вносять і свій вклад.

Великі і почесні завдання поставлено перед істориками в наш час. Щоб успішно справитися з ними, необхідно свою діяльність ще більше пов'язувати з життям, творчо підходити до вирішення важливих проблем, постійно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень, звертати увагу на удосконалення і покращання методів наукової роботи.

Відомо, що історичний матеріалізм, який є наукою про закони розвитку суспільства, не виключає, а виходить із стану і досягнень інших галузей науки, в тому числі історичної. Що ж стосується історичної науки, то в її завдання входить вивчення всіх сторін суспільного життя в хронологічній послідовності на конкретному матеріалі країн, народів, епох і проблем. Крім того, історична наука має ряд інших своїх специфічних рис. Сукупність цього всього дає підставу говорити про історичну науку, як окрему і спеціальну галузь людського знання. Покінчено з усякими спробами, що мали місце раніше, принизити історичну науку або ліквідувати її зовсім.

Завдяки постійній увазі і піклуванню Комуністичної партії та Уряду історична наука в Радянському Союзі піднялась на ще небувало високий рівень. Зараз немає галузі історичного знання, яка б не розроблялась в радянській історичній науці. В полі зору її вивчення знаходяться не окремі періоди, країни, народи і проблеми, а весь багатогранний процес історичного розвитку людства. Розв'язання цих завдань під силу великому, кваліфікованому, озброєному передовою теорією колективної радянських істориків. Їх діяльність, яка цілком і повністю направлена на служіння народові, ґрунтується на великому досвіді науки, набутому за роки Радянської влади, пов'язана з використанням кращих надбань минулого не тільки вітчизняної, а й світової історичної науки. Історики України становлять значний заїгн, що працює в тісному контакті з істориками всього Радянського Союзу.

Заспокоєння на успіхах не характерне для діячів радянської науки, в тому числі історичної. «Нема нічого пошлішого за самовдоволеній оптимізм, — писав більше як 50 років тому В. І. Ленін. — Нема нічого законнішого вказівок на постійну, безумовну необхідність поглиблення і розширення, розширення і поглиблення нашого впливу на маси, нашої строго-марксистської пропаганди і агітації, нашого зближення з економічною боротьбою робітничого класу і т. д.»¹

Історична наука може виконувати свою роль лише тоді, коли вона не відстає від життя, коли піднімає маси до активної участі в подіях. Успіхи радянської історичної науки відомі, але можна і необхідно ще багато зробити в ближчий час, щоб підняти рівень наукових праць, засвоєння історичних знань масами, а також справу підготовки кадрів до самостійної роботи.

На історичних факультетах вищої школи зараз читаються курси з різних галузей історії. Згідно з програмою в кожному курсі є вступна лекція, в якій подається його зміст і завдання, говориться про основні джерела, стан розробки питань в історичній літературі. В деяких програмах є відповідні пояснювальні записки, що містять у собі методичні поради і зауваження². Все це вірно і необхідно. Але вступні лекції до кожного курсу переслідують конкретну, вузько-практичну мету.

Студент або читач, який цікавиться питаннями історії, стикається

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 406.

² Маються на увазі програми з історії КПРС, історії СРСР, історії України, історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової і новітньої історії, історії південних і західних слов'ян, історії країн Сходу та ін.

з різними її галузями, періодами, народами, країнами та спеціальними предметами. Але при цьому всьому єдиного, цільного поняття про історію ще немає. Хоч поділ історичної науки на галузі, курси, дисципліни є позитивним результатом її розвитку, але недоліком є те, що за цим конкретним губиться загальне поняття про історичну науку як таку. Необхідно, щоб у людей, які присвятили себе вивченню історії, цікавляться нею, було розуміння про загальне і конкретне, ціле і частину. Це завдання кожної науки. Єдність історичного процесу мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив: «Розвиток усіх людських суспільств протягом тисячоліть в усіх без винятку країнах показує нам загальну закономірність, правильність, послідовність цього розвитку...»¹.

На зауваження, що загальними законами розвитку людства займається історичний матеріалізм, можна відповісти: історична наука має певне коло своїх завдань, які визначаються її специфікою і місцем серед суспільних наук. Крім того, є багато інших питань, які стосуються історичної науки і вимагають їх розв'язання.

Може аналогія буває деколи і зайвою, але вона в багатьох випадках допомагає. Відомо, що в суміжних з історією науках, як, наприклад, в літературознавстві, існують спеціальні дисципліни — «Загальне літературознавство», а в науці про мову ряд важливих питань розглядається у «Вступі до мовознавства». Вважаємо, що такий курс необхідний і в історичній науці. Можна його називати «Вступом до історичної науки», може він мати й іншу назву. Та справа кінець-кінцем не в назві, а в суті.

Дискутувати про назву можна окремо. Зараз же назву «Вступ до історичної науки» вживаємо, як умовну, але зміст його має бути конкретний і відповідати на ряд питань у певному порядку.

Не можемо сказати, що пропонуємо щось дуже нове. І раніше в літературі піднімалося це питання та робилися спроби створити відповідні праці. В різний час вийшли книги під різними назвами, в яких ставився ряд питань вступного характеру до розуміння історії. Більше того, різні автори, не однаково розуміючи це завдання, вкладали в нього і різний зміст².

Безумовним є те, що такий «Вступ» має будуватися на методологічній основі марксизму-ленінізму, з використанням великого досвіду історичної науки в Радянському Союзі, в зарубіжних соціалістичних краї-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 423.

² Для прикладу назвемо деякі праці. В буржуазній історіографії про це писали: Ш. В. Лангва и Ш. Сеньобос, Введение в изучение истории, СПб, 1899; Э. Бернгейм, Введение в историческую науку, СПб, 1908; вийшла в трьох частинах робота А. С. Лаппо-Данилевського під назвою «Методология истории»; Д. И. Багалей, Об элементарной методике истории (Сб. истор.-филол. общества, Харьков, т. VI), а також ряд інших праць. Не будемо зараз детально зупинятися на їх змістові, тільки відмітимо, що буржуазним вченим, які можуть «давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики, не можна вірити ні в єдиному слові, раз мова заходить про філософію» (В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 314—315). Стосується ця оцінка і питань, які піднімалися в згаданих працях буржуазними істориками. Вони зібрали ряд фактів, зробили відповідні спостереження, але їх систематизація та оцінка порочні. За роки Радянської влади теж вийшло ряд книг, в яких піднімалися важливі питання. Для прикладу слід назвати деякі з них: В. И. Пичета, Введение в русскую историю (Источники и историография), М., 1922; А. Шестаков, Методика исторического исследования, Воронеж, 1929; Г. П. Саар, Источники и методы исторического исследования, Баку, 1930; С. Н. Быковскій, Методика исторического исследования, Л., 1931 (тут є короткий огляд відповідної літератури), а також інші праці, головним чином, статті. Радянськими істориками зроблено значний крок вперед, але в деяких, як в названих, так і в інших працях ще відчутний вплив буржуазної історіографії або вплив «школи» М. М. Покровського з його положенням: «Історія—це політика, повернута в минуле».

нах, з врахуванням надбання прогресивної історіографії капіталістичних країн.

Книга або серія книг «Вступу» має відкриватися таким важливим і одним із основних питань, як значення і завдання історичної науки. Без в'яснення цього не може бути і мови про історію як науку, що займається певними проблемами розвитку людства. Історична наука завжди мала і має велике практичне значення для сучасності. Про зв'язок історичної науки з сучасністю говорив великий російський мислитель О. І. Герцен: «Повніше усвідомлюючи минуле, ми в'ясняємо сучасне; заглиблюючись в суть минулого, розкриваємо суть майбутнього; дивлячись назад, крокуємо вперед»¹. Це питання має розглядатися широко і на основі конкретних фактів.

При створенні цієї частини «Вступу» доведеться подолати ряд труднощів. Справа в тому, що до цього часу в нашій історіографії значну кількість питань тільки поставлено, але не розроблено теоретично на основі марксистсько-ленінського вчення. В той же час представниками різних шкіл і напрямків буржуазної історіографії в працях з «філософії історії», «методології історії» це питання так заплутано, що фактично історія як суспільна наука перестала нею бути. Історія в буржуазному суспільстві стала одним із засобів виправдання існуючого ладу, побудованого на експлуатації людини людиною. К. Маркс в своїй праці «Капітал» писав, що «безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутічками найманих писака, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою»².

Відомий сучасний прогресивний англійський вчений Дж. Бернал відзначає, що «історія суспільних наук досить ясно свідчить, що дійсні причини, які гальмували розвиток суспільних наук, були серйозними і позитивними, обумовлювались тими, хто управляв суспільством і одержував переважну вигоду із його організації. Протягом всієї писаної історії людства, а також, очевидно, величезного періоду неписаної історії було вкрай небезпечно дуже уважно вдивлятися в механіку діяння свого власного суспільства. Правлячий клас завжди був зацікавлений в загальній вірі як членів панівного класу, так і членів підкорених їм класів в те, що суспільний лад, який забезпечує панівному класові його привілеї, на віки вічні встановлений богом»³. Ждати безпристрасної науки в капіталістичному суспільстві, за висловом В. І. Леніна, є «дурнеюкою наївністю».

В умовах капіталізму до якого б табору не належав історик, його діяльність, навіть прикрита буржуазною «об'єктивністю», є тісно пов'язана з причинними необхідностями певних класів суспільства як реакційних, так і прогресивних. Прогресивні течії в історіографії в умовах антагоністичних суспільств теж виконують важливу функцію, направлену на розвінчання існуючого ладу, на ослаблення його моці, доводять необхідність знищення його. Нове завжди народжується і розвивається в боротьбі з старим і віджилим.

Тільки в умовах соціалізму наука звільняється від пут капіталу і служить не експлуаторським одиницям, а розвивається в інтересах народу, робить все можливе, щоб життя трудящих було більш легким. Ні один науковець, ні один історик, коли він з народом, не може займати якесь «нейтральне» становище, не може бути спостерігачем, а має стати

¹ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. III, стор. 177.

² К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 13.

³ Дж. Бернал, Наука в истории общества, Перевод с английского, Изд-во иностранной литературы, М., 1956, стор. 532.

активним бійцем. Сила науки при соціалізмі — в її партійності, в колективізмі, в її суспільному змісті.

Партійність історичної науки — це її зв'язок з життям, з дійсністю. Останнє зовсім не означає лише розробку тематики, дуже близької до сучасності. Зв'язок з сучасністю для історичної науки специфічний. Це — вміння ув'язати навіть давно минуле з сучасністю. Історик, який би він період не досліджував, завжди звертатиме особливу увагу на ті сили, ті класи, що стоять в центрі епохи, визначають її основний зміст, напрямок, головні особливості історичної обстановки і є носіями прогресу. А раз історик за прогрес, він не може стояти осторонь, «доброму і злу внимая рівнодушно». Історик має підтримувати те, що розвивається, чому належить майбутнє.

Історик-марксист, активний член суспільства, не може не стати на бік певного прогресивного класу, не може не радіти його успіхам, осуджувати тих, хто затримує рух суспільства вперед. Послідовна і сувора партійність — це прояв високої класової свідомості того, хто займається вивченням історії. Так звана «об'єктивність» і «безпартійність» в науці є лише прикриттям для ворожих теорій. Ще М. Г. Чернишевський відзначав, що «реакціонери називають історика безпартійним тоді, коли він доводить, що старий порядок речей був хорошим»¹. Сила радянської історичної науки є в тому, що в ній об'єднується сувора і справжня науковість з партійністю.

В першій частині «Вступу» мають розглядатися також інші питання, як, наприклад, єдність історичного процесу, роль бази і надбудови, значення класової боротьби, факти і теорія та їх взаємозв'язок, загальне і конкретне, роль народних мас, класів, партій і особи в історії, історичний взаємозв'язок і взаємовплив різних народів, а також ряд інших проблем. Виходить, що в цій частині «Вступу» прийдеться торкатися ряду питань, які розглядаються в історичному матеріалізмі. Але ці питання необхідно подавати, виходячи із конкретних завдань історичної науки. Зважаючи на те, що одним із найбільш істотних завдань є підвищення теоретичного рівня історичних праць, введення такого розділу до «Вступу» вкрай необхідне.

Приділення теоретичним питанням значної уваги матиме ще одне значення. Нехтування теорією в історичній науці є однією із причин того, що існує обивательсько-спрошене ставлення до історії. Не перевелися люди, які думають, що досить знати факти, уміти їх зв'язати і можна стати істориком. «Вступ» не переслідуватиме мети когось залякати труднощами або відбити охоту займатися історією. Навпаки, звертаючи увагу на складність дослідження, допомагатиме її подолати.

В другій важливій за своїм змістом частині чи розділі «Вступу» має трактуватися питання відношення історичної науки до інших галузей суспільних наук. Взаємозв'язок і взаємовплив між ними завжди існував, незважаючи на специфіку кожної з них. Адже об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях, різносторонніх проявах. Найявніше же різних галузей суспільних наук є одним із проявів розвитку науки про суспільство взагалі, і такий поділ дає можливість глибше дослідити окремі специфічні сторони людського життя. В результаті розвитку цих наук виникли і їх конкретні завдання, предмет і методика дослідження.

Але як не можна розірвати на частини єдине людське життя, так не можуть бути ізольованими між собою і різні галузі суспільних наук.

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. V, Госиздат художественной литературы, М., 1950, стор. 650.

Удосконалення цих наук — явище взаємообумовлене. До того ж існує ряд стиків, в яких всі суспільні науки сходяться з історією. Так, наприклад, існує історія філософії, права, літератури, економіки і економічної думки, мови і т. ін. Особливе значення, наприклад, для історика і економіста має вивчення розвитку техніки, засобів виробництва, хоч цією справою займаються, головним чином, представники різних технічних наук. Пояснюється це все не тим, що історія є наукою наук, а тим, що без історії любої галузі науки не може бути і її сучасної теорії.

Не вимагає особливого доказу те, що розвиток історичної науки в значній мірі залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Не можна було б з достатньою глибиною висвітлити історію першого-ліпшого народу, країни, не спираючись на дані та результати, які здобуто економістами, філософами, мовознавцями, літераторами та іншими дослідниками життя і розвитку людського суспільства. Одночасно з цим всі згадані галузі науки не зможуть нормально розвиватися, коли при цьому не будуть використовувати факти і висновки, до яких прийшли історики.

Історія не може замінити ні одну іншу галузь науки, але історик повинен обов'язково використати цю близькість, яка існує між ними. Слід відзначити, що ще немає постійного творчого контакту істориків з дослідниками інших галузей гуманітарних наук. Зовсім мало історики ознайомлені з наслідками роботи і проблемами, які стоять перед іншими галузями науки, а ще менше використовуються досягнення в цих галузях в історичних працях. Може, «Вступ до історичної науки» зверне на це увагу істориків, і будуть намічені шляхи творчого контакту, який був би дуже корисним для розвитку суспільних наук в цілому.

Вже відзначалося, що історія ділиться на ряд галузей. Є історія громадянська (назва «цивільна історія», здається, більш відповідає суті), історія партії, воєнна історія і т. д. Є історія окремих країн, народів, загальна історія. Кожна з них ще ділиться на періоди. Існує ряд спеціальних курсів і т. д. У «Вступі» доведеться говорити про це не взагалі, а показати взаємозв'язок між окремими галузями науки. Необхідно буде звернути увагу на те, що історія однієї країни або народу тісно переплітається з історією інших країн і народів, більше підкреслити історичну зв'язність між окремими курсами (наприклад, історії стародавнього світу з історією середніх віків і т. д.).

В ході розвитку історичної науки виник ряд «допоміжних» історичних дисциплін. Назву «допоміжні» беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике. Від їх розробки в значній мірі залежить якість наукової продукції, краще пізнання фактів, розуміння першоджерел.

Серед цих дисциплін, можна сказати, перше місце займає історіографія — історія історичної науки. Як уже відзначалося, без історії предмета немає самої теорії науки. Про важливість цієї дисципліни свідчить те, що вона за своїм значенням і методикою дослідження останнім часом починає перетворюватися в окрему галузь історичного знання.

Без фактів не може йти мова про якусь історичне дослідження. Факти ж історик черпає з джерел. Ці джерела і їх значення в історичному дослідженні бувають різними. В зв'язку з цим виникла спеціальна історична дисципліна — джерелознавство¹. З джерелознавством тіс-

¹ Див., напр., М. Н. Т и х о м и р о в, Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Курс источниковедения истории СССР, т. I, Соцэкгиз, М., 1940; С. А. Н и к и т и н, Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х годов); Курс источниковедения истории СССР, т. II, Соцэкгиз, М., 1940.

но зв'язані такі дисципліни, як архівістика — знання архівів, що в свою чергу діляться на кілька підрозділів, дипломатика, яка займається вивченням історичних документів, їх автентичності. Важливу роль в розумінні документа відіграє палеографія — дисципліна про письмена¹. В справі розуміння історичного джерела багато допомагають такі предмети, як сфрагістика, геральдика, генеалогія. Перша вивчає печатки, друга — герби, третя — історію родів.

Тісно зв'язані з джерелознавством археографія, яка займається публікацією документів і виробленням відповідних для цього правил, а також історична бібліографія, без якої важко налагодити систематичну розробку багатьох проблем.

Історичні події відбуваються в просторі і часі. І тут на допомогу історичній географії, назва якої говорить сама за себе, а також топоніміка, яка виникла порівняно недавно і займається вивченням походження географічних назв. Спеціальна дисципліна — хронологія відіграє важливу роль у встановленні історичних дат². Історик, який займається питанням вивчення матеріального світу, не може обійтися без відомостей про міри довжини, поверхні, об'єму, ваги. Ці дані вивчаються спеціальним предметом — метрологією³. До метрології примикає нумізMATика, що вивчає монети і медалі як історичні пам'ятки.

В процесі розвитку археологія із допоміжної історичної дисципліни перетворилася в окрему важливу галузь історичної науки. Особливе значення у вивченні матеріальної культури і виробничих відносин відіграє археологія для тих періодів історії, про які не збереглося письмових джерел. В процесі виділення в окрему галузь історії перебуває етнографія, значення якої важко переоцінити при вивченні життя і діяльності народних мас.

Часто «допоміжні» дисципліни називають історичними науками. Від цього слід відмовитися, бо історична наука як така — єдина і може ділитися на ряд галузей і предметів-дисциплін. Самі по собі можливості історичних дисциплін обмежені, але в поєднанні з іншими історичними даними вони дають дуже цінні результати.

Більшість згаданих історичних дисциплін, за виключенням археографії, поки що в своєму змісті не виходить за рамки дорадянського періоду, що, безумовно, обмежує їх застосування до новішого періоду. Велика увага, яка приділяється вивченню історії соціалістичної епохи, в свою чергу вимагає посилення розробки «допоміжних» історичних дисциплін. Доводиться визнати, що розробка «допоміжних» історичних дисциплін перебуває в запусченому стані.

Дехто може подумати, що «допоміжні» історичні дисципліни мають становити зміст «Вступу до історичної науки». З цим важко погодитися. Хіба можна побудувати «Вступ», обійшовши вже згадані питання, або хоч без короткого викладу історичних поглядів, як вони формувалися протягом віків.

Якось так повелося, що курси з історіографії, які читаються у вузах, переслідують вузьку мету, рідко виходять за національні рамки. І це в той час, коли відомо, що ідеї мало рахуються з кордонами, як про це яскраво свідчить розповсюдження марксизму-ленінізму у всьому світові. Навіть в сиву давнину ідеї знаходили шляхи свого по-

¹ Палеографія знайшла своє висвітлення в багатьох спеціальних працях. На особливу увагу заслуговує праця Л. В. Черепнина, Русская палеография, Госполитиздат, М., 1956.

² Див. Л. В. Черепнин, Русская хронология, М., 1944.

³ Див. Л. В. Черепнин, Русская метрология, М., 1944.

ширення, а то й виникали аналогічні, коли для цього був відповідний ґрунт і потреба. Це зовсім не значить, що не було національної самобутності в розвиткові історичних ідей. Та історика в однаковій мірі має цікавити не тільки конкретне, а й загальне в людському суспільстві.

Ідейно-теоретичною основою розвитку і розквіту нашої історичної науки є вчення марксизму-ленінізму. Це вчення виникло не осторонь того шляху, яким ішов розвиток людської думки. Все, що було створено людським суспільством, марксизм критично переробив і перевіряв на історичному досвіді. Він дав відповідь на питання, які вже до нього поставила передова думка людства¹.

Марксизм-ленінізм осуджує нїгілістичне ставлення до спадщини, вчить, що до неї треба підходити критично, використовувати надбання попередніх поколінь. Праці істориків, які творили в минулому, — це не кладовище, куди навідуємось для того, щоб почитати надмогильні написи та згадати того чи іншого попередника «незлим тихим словом». Хотілось би, щоб ці звернення до минулого нагадували нам про складний шлях розвитку і боротьби в історичній науці, тоді ми ще краще оцінимо досягнення і роль марксистсько-ленінського вчення. Це завдання в значній мірі має виконувати «Вступ до історичної науки».

Історична наука в своєму розвиткові пройшла великий і складний шлях, починаючи від збору фактів і примітивних спроб їх систематизувати та пояснити і закінчуючи широкими науковими узагальненнями на основі марксистської теорії.

Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку людського суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»². Історія стала наукою, що спирається на об'єктивні закони розвитку людського суспільства. Немає такої історичної проблеми, якої не можна було б розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення.

У «Вступі» необхідно буде показати, що будь-які теоретичні погляди перевіряються життям. В цьому відношенні марксизм-ленінізм — єдине вчення, яке витримало всі випробування, зміцніло і розвинулося, спираючись на реальні факти. Вже забуто імена тих багатьох апологетів капіталізму, які говорили в свій час про «крах» марксистсько-ленінської теорії та її неспроможність вирішувати проблеми в нових умовах. Незважаючи на ці пророкування, марксистсько-ленінське вчення залишилось непохитним, воно розвивалося і збагачувалося новими положеннями, міцніло в боротьбі з ворожими і антинауковими поглядами на суспільство. Кращим підтвердженням сили і життєвості цього вчення є те, що більше третини людства зараз іде шляхом соціалізму під прапором марксизму-ленінізму.

Радянські історики горді з того, що вони творять, озброєні самою передовою, єдиною науковою теорією, що працюють в ім'я справедливості та перемоги найбагатродніших ідей і стремлень всього прогресивного людства, що стоять в перших лавах борців за нове суспільство і несуть в маси істину і віру в їх боротьбу за велику справу.

Прямим завданням «Вступу» є те, щоб на конкретних прикладах показати розвиток та успіхи історичної науки в країнах соціалізму і ту

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 3—4.

² Там же, стор. 4—5.

глибоку кризу і занепад, що їх переживає зараз історіографія в капіталістичному світі.

Не можна обійти у «Вступі» боротьбу проти сучасних різних спроб ревізувати марксизм-ленінізм. Відживаючи свій вік, реакційні класи з великим страхом дивляться на залізну ходу історії, творцем якої є народні маси. Ці класи і їх приспівники ненавидять все прогресивне. Ототожнюючи себе з суспільством, вони раніше галасували і зараз галасують на всі лади, що наступає загибель цивілізації, і роблять все, щоб опорочити революційну марксистсько-ленінську теорію, часто використовуючи підступні шляхи «підправлення» марксизму, «доповнення» його. В дійсності все це зводиться, як показав досвід, до того, щоб поєднати марксизм з буржуазною ідеологією, позбавити його революційної і наукової суті.

Творчий розвиток марксистсько-ленінської історичної науки свідчить, наскільки демагогічними є заяви різних ревізіоністів про те, що начебто марксизм-ленінізм не враховує всієї складності історичного процесу, що відкриття основних законів «стало» на перепоні дальшим дослідженням, що начебто відкриттям об'єктивних законів заперечується творча роль людей в історичному процесі. Всі ці та інші твердження є не тільки свідченням нерозуміння суті марксизму-ленінізму, а й прикладом безпардонного наклепу. Адже тільки політичні сліпці не можуть бачити того, що лише марксистсько-ленінська історіографія вперше широко і справедливо показала вирішальну роль народних мас в історії.

Велике місце у «Вступі» має зайняти розділ про методіку наукової роботи та дослідження, в яких виявляється уміння історика пов'язати теорію з практикою. Досвід показав, що «молоді» дослідники, а часто вже і досвідчені, доходять до багатьох «істин», набувають навички самостійної роботи кустарно, витрачають на це багато часу і енергії. До того ж те, що ними «самостійно» відкрито, не завжди є кроком уперед. В цій справі ще багато самопливу і стихійності. Від такого стану речей багато втрачає і якість наукових праць.

Настав час звести великий позитивний досвід воедино, ефективно його використати. Не можна при цьому не зупинитися на показові досвіду передових діячів історичної науки. Адже передовий колективний досвід складається з досвіду окремих індивідів, перевіреного в масовій практиці.

Вже раніше з'являлися роботи про організацію праці наукового робітника. Серед них, на нашу думку, кращою є праця покійного академіка К. Г. Воблого¹. І хоч в організації роботи історика є багато спільного з працівниками інших галузей суспільних наук, але, зважаючи на ряд специфічних рис, необхідність підказує приділити окрему увагу цьому питанню.

Справу потрібно починати з вибору теми, розкрити виробничий процес і кінчати підготовкою рукопису до друку. Не хотілось би, щоб ця частина «Вступу» була зведена лише до методично-технічних порад. Для прикладу взяти хоч би питання вибору теми для дослідження.

Кожний автор, вибираючи тему для дослідження, стикається з питанням, чи актуальна вона. В багатьох випадках відповідь на це шукають в ступені розробки проблеми або теми в історичній літературі, в необхідності переглянути застарілі твердження з нових позицій на основі нових фактів, матеріалів. При виборі теми обов'язкова нова постановка

¹ К. Г. Воблого, Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка), Вид-во АН УРСР, К., 1947.

питання і нові висновки. Аджеж не секрет, що є історики, які навіть при наявності нових матеріалів стараються «обминати переживанням безспірних істин суть спірного питання»¹. В даному випадкові багато залежить від індивідуальності автора і, головним чином, від його теоретичного рівня.

Актуальними темами є теми, поставлені самим життям, теми, які розширюють наше пізнання світу, відкривають в ньому все нові сторони, показують їх різноманітність і взаємообумовленість, сприяють рухові суспільства вперед. Про вибір теми дослідження можна ще багато дечого сказати, а тому у «Вступі» і цій справі необхідно приділити значну увагу.

Вже в літературі наводилися приклади про те, що значна кількість праць з історії не викликає особливого зацікавлення в широких читацьких колах. «Секрет» цієї невдачі розкритий. Причиною цього вважається те, що події подаються схематично, в загальному плані, не розкривається їх особливість на конкретних фактах. Нідє правди діти, багато праць справді грішать цим. Та слід відзначити, що є автори, які вважають достатнім зібрати факти, набити на них словесний обруч,— і робота готова. Але це далеко не так. Радянська історіографія відрізняється від буржуазної і в цьому відношенні. В буржуазній історіографії вже так заведено, що чим пухліший твір, чим більше він начинений фактами, чим менше пояснень, чому саме відбувалися ці події, тим більше такий історик вважався «людиною науки». Тим, що історик подавав тільки факти, і вимірювалась його «об'єктивність». В таких випадках факти водять історика за собою.

Безумовно, що уникнути однієї або другої крайності історик зможе лише в результаті глибокого оволодіння марксистсько-ленінською теорією, в результаті знання фактів і подій, уміння аналізувати і зіставляти факти так, щоб вони подавалися в історичному розвитку. І звернути на це увагу історика має «Вступ».

Крім згаданого, в цьому розділі «Вступу» не можуть бути обійдені інші питання, при висвітленні яких неможливо обмежуватися лише практичними порадами, не даючи теоретичного обґрунтування.

Багато в науковій розробці історії залежить від організації праці. Коли оглянемося назад, то побачимо, що і в цій справі за останні двадцять років відбулися великі зрушення. Особливо вони яскраво виступають в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В організації наукових досліджень в Радянському Союзі, як і в усіх країнах соціалістичного табору, сталися корінні зміни. Все це сприяє розвитку історичної науки. У «Вступі» необхідно про це говорити не лише в плані фіксації фактів, а й, що дуже важливо, в напрямку вдосконалення цієї організації. Здається нам, що тут є над чим поміркувати, а особливо над такими питаннями, як координація, контакт, планування наукової роботи, видавнича справа тощо.

Цікавитиме істориків і організація наукової роботи в зарубіжних соціалістичних, а також в інших країнах. Не можуть бути обійденими зв'язки істориків між різними країнами, існуючі міжнародні організації, конгреси і т. ін.

Поза рамками «Вступу» не може бути залишена і система викладання історії в середній і вищій школі. В цьому відношенні багато нового і позитивного вже зроблено за роки Радянської влади. Але потрібно і далі працювати над тим, щоб майбутнього історика більше привчати до самостійної роботи, викладання історії більше пов'язувати з практикою, з життям.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 13, стор. 5.

«Вступ до історичної науки» має стати однією з історичних дисциплін і зайняти серед них відповідне місце.

В цьому невеликому за розміром повідомленні і не ставилося завдання вирішити всі питання. Напевно, не вдалося і переконати всіх у необхідності «Вступу до історичної науки». Питання ставиться, і то в дуже загальному плані, а його вирішення може наступити лише в результаті зусиль колективу істориків. Можливо, на перших порах можна було б обмежитися виданням спеціальних збірників статей, проведенням відповідних семінарів і т. п. Знаємо, що на все потрібна затрата енергії, часу, але взятися за цю справу необхідно і чим раніше, тим краще.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НУМІЗМАТИКИ

(Грошова термінологія XVII—XVIII ст.)

Грошові одиниці та їх назви здавна цікавили істориків, археологів та філологів як речові докази історичного розвитку народу, його економічного життя та матеріальної культури. Монета — дуже змістовна, цікава і складна історична пам'ятка. Вивченням її займається допоміжна історична дисципліна — нумізматика (від лат. numisma — монета).

На жаль, спеціальної літератури з української нумізматки дуже мало, піднімалися лише окремі питання, а за останній час зовсім ці питання не розроблялися. А тимчасом питання про стару українську грошову систему є дуже складним, і вивчення його становить певний науковий інтерес.

Грошові одиниці, як і їх назви, безпосередньо пов'язані з розвитком торгівлі. Київська Русь — найбільша і наймогутніша держава в середньовічній Європі — була зв'язана торговельними та культурними відносинами з багатьма країнами Заходу і Сходу.

У древній Русі існувала власна грошова система. Спочатку грішми була худоба, потім — куни з цінного хутра. Наприкінці X століття почали користуватися сріблом, з якого робили злитки і називали їх гривнами. Дрібнішими грошовими одиницями були ногати, куни (в пам'ятках XI—XII ст. вони означали металчні гроші), резани, вевериці. В кінці X — на початку XI ст. в Київській Русі стали карбувати монету.

В XII—XIV ст., незважаючи на посилення феодальної роздробленості, між окремими частинами Київської Русі продовжують зберігатися економічні, політичні й культурні зв'язки, далі розвивається внутрішня й зовнішня торгівля, підтримуються торговельні зв'язки з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею, Литвою.

Історичні пам'ятки давньоруської та давньоукраїнської мови дуже часто згадують грошові одиниці різних найменувань, проте вартість або цінність їх не пояснюється. В цих пам'ятках засвідчені такі основні грошові назви давньоруського періоду: куни, гривни, вевериці, резани, ногати (вони, між іншим, становлять об'єкт окремого дослідження автора даної статті).

На українських землях, які перебували в складі Литви і Польщі, незважаючи на іноземний гніт, розвивалась торгівля, поступово роз-

¹ «Наукові записки Запорізького педагогічного інституту», т. IV, 1957, стор. 146.

ширювався внутрішній ринок, збільшувалась кількість торгів та ярмарків, посилювались економічні зв'язки між окремими містами та землями. Поряд з внутрішньою торгівлею розвивалась торгівля з іншими країнами. Зростали торговельні зв'язки українських земель з російськими. Українські міста підтримували торгівлю з білоруськими, польськими, литовськими і молдавськими землями, а також відігравали роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом. Друга половина XVII ст. характеризується розширенням економічних зв'язків між окремими землями, складанням всеросійського ринку, до якого включалася і Україна. Поширюються економічні зв'язки з іншими державами.

Як свідчать дослідники грошової системи, на Україні в XVII ст. в грошовому обігу було особливо багато різних монет. В. Шугаевський з цього приводу писав, що численні й не раз дуже великі розміром клади всіх цих монет на території України кількістю, мабуть, перевищують сукупність кладів усіх інших монет різних часів і народів на тій же самій території, — а це яскравий доказ того, що грошовий обіг у зазначений період був особливо інтенсивний¹.

Вивчення монетних кладів, а також письмових пам'яток та етнографічних матеріалів приводить до висновків, що в першій половині XVII ст. на українських землях була в обігу переважно та ж сама монета, що і в корінних польських землях, тобто монета польська, західноєвропейська (це пояснюється політико-економічними умовами України цього періоду) і невелика кількість російської монети. Польська та західноєвропейська монета була надзвичайно різноманітна за своїм видом і вартістю.

В другій половині XVII ст. ходила польська та західноєвропейська монета, карбована в першій половині XVII ст. й раніше, а також значно поширився обіг російської монети, вплив якої все збільшувався. Це було результатом посилення економічних зв'язків України з Росією після воз'єднання. Як свідчать історичні дані, воз'єднання України з Росією було тим важливим фактором, який викликав на Україні перевагу російської монети над польською, але остання ще довго впливала на грошову систему України. Реорганізація монетної справи при Петрі I (грошова реформа 1704 р.), а також широкі російсько-українські торговельні зв'язки привели до перемоги російської грошової системи над польською. В скарбах мідних монет цього періоду, наприклад Чернігівської губернії, зустрічається тільки російська монета, в скарбах срібних — лише зрідка зустрічаються талери. Дуже часто знаходять на Україні скарби російських монет XVII ст.²

Важливим історичним джерелом про грошовий обіг на Україні на початку XVIII століття є літопис Самійла Величка. В ньому дається перелік монети, що оберталася на Україні. Український літописець XVIII ст. також робить своє зауваження про важливе значення грошової та монетної реформи Петра I: «После баталии полтавской со шведом, монету старовечную польскую со всеи Малой России, то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шобстаки, шлагги, чехи, осмаки і лядскии со всеи Малой России, вивел и вигубил; тилко талярки да червоних памятка осталася, а натемень своею медною і сребною дробною и твердою, красным кунштом изданною, наполнил Малую Россию монетою»³.

¹ В. Шугаевский, Краткий обзор монетных находок, Чернигов, 1915, стор. 7—8.

² «Чернігів і Північне Лівобережжя», Державне видавництво України, К., 1928, стор. 319.

³ «Летопись Самойла Величко», т. II, стор. 516.

Питання про те, чи існувала на Україні власна монета в XVII ст., вимагає спеціального дослідження. Правда, даній проблемі присвячено кілька праць українських та російських дослідників. Одні (В. Шугаєвський¹, М. Петровський²) заперечують існування окремої української монети в XVII ст., хоч переконливих доказів цього не наводять.

Інші (М. Слабченко³, І. Крип'якевич⁴, І. Спасський⁵) підтверджують історичними документами думку про те, що в XVII ст. на Україні виробляли окрему монету — так звані севські чехи. На цій монеті позначалось місто карбування — м. Севськ, а довгий напис — титули та імена Івана і Петра Олексійовичів — був переданий латинськими початковими літерами всіх слів⁶. Правда, ці севські «чехи» карбувалися недовго.

Як же називалися гроші, що ходили на Україні в XVII — XVIII ст.? Перш за все, важливо підкреслити, що при загальній назві «гроші», «пінязі» майже вся монета, що була в обігові на Україні, в залежності від вартості, мала свої окремі назви, частково змінені польські, частково — місцеві, українські. Проте в лінгвістичному аспекті назви грошей майже не були об'єктом спеціального дослідження як в дожовтневому, так і в радянському мовознавстві, зокрема в українському. Між тим, у грошовій термінології особливо помітний зв'язок розвитку лексики з історією народу, його економікою та матеріальною культурою; в ній простежується факт мовної спадкоємності. Пізніші ж іншомовні нашарування в цій групі лексики допомагають розкрити економічні, зокрема торговельні, зв'язки з іншими народами.

Одночасно з обігом тих чи інших монет на українських землях з'являлися й назви для них. В пам'ятках давньої та сучасної української мови засвідчені такі основні грошові назви XVII—XVIII ст.: т а л я р, г р і ш, з л о т и й, ч е х, т и м ф и, л я д с ь к а, е ф і м к и.

Т а л я р — назва монети, яка була широко розповсюджена, особливо в XVII ст., як у Польщі, так і на Україні; ця монета була поширена і в інших країнах Європи. Не випадково описові терміну «таляр», як назви грошової одиниці, українські, російські, а також іноземні історики і нумізмати приділяють значну увагу. Слово «таляр» веде свою назву від срібної монети, яка вперше була випущена графами Шлик в Іоакімсталі (Німеччина). Українські писані пам'ятки XVII—XVIII ст. засвідчують це слово у значенні конкретної грошової одиниці. («Пане городовой Ператинский... продал за три т а л е р ы гуменце...») ⁷. Слово «таляр» на українському ґрунті виступало також в значенні рахункової одиниці. В багатьох випадках лід таляром треба розуміти неокреслену величину. На таляри лічилися всякі інші гроші (копійки, чехи, шостаки тощо). Напр., «найшли они... закопанных в хате грошей талярами битими, чвертками и шостаками т а л я р и й сто...» ⁸. Нарешті, таляр як ок-

¹ «Науковий збірник, Записки Українського Наукового товариства у Києві», 1924, т. XIX, Держвидав України, 1925, стор. 56—57.

² М. Петровський, Чи існувала на Україні власна монета за часів Б. Хмельницького (Окремий відбиток), 1929, стор. 120—123.

³ М. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельничныны до мировой войны, т. III, Госиздат Украины, 1923.

⁴ І. П. Крип'якевич, Нові праці, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 144—145.

⁵ І. Г. Спасський, Русская монетная система, Госучпедиздат Министерства просвещения РСФСР, М., 1957, стор. 69.

⁶ Там же.

⁷ «Архив Стороженко», т. VI, стор. 32.

⁸ «Актовая книга Стародубского городского уряда, 1693», подред. В. Л. Модзалевского, Чернигов, 1914, стор. 94.

рема реальна монета в актах відзначався постійним епітетом «битий», тобто чеканений.

Крім того, таляри в українських та російських документах згадуються під назвою «л е в к и», або «л е в и». Вони одержали свою назву від зображення на них лева, що стоїть на задніх лапах. Наприклад: XVII ст.— «Року 1674 гетьман Самойлович надіслав полковникові Новицькому на лікування сорок л е в і в»¹. XVIII ст.— «...взяв денег 104 л е в а, шапку в 2 л е в и...»².

Відносно вартості самої монети, що називалась «левом», або «левками», серед дослідників грошової системи єдиної думки немає. Переважна більшість з них — В. Шугаєвський, Є. Онацький та ін. — твердить, що леви (левки) — це була якась велика монета, напевне, голландські левен-галери. Історик А. Ершов в окремому дослідженні про леви, заперечуючи таке твердження, наводить ряд документів, які дають йому підставу зробити висновки, що на Україні в XVII—XVIII ст. під назвою левів (левків) розуміли турецькі піястри, що потрапляли на Україну переважно через Крим. Курс, яким ходили леви, не був сталий, він дорівнював у XVII ст. переважно 50 коп., у XVIII—60 копійкам³.

Питання про вартість та описання левів вимагає додаткового вивчення.

Гріш — даним словом позначалася на Україні польська монета грош. Вважаємо, що сама назва запозичена через польську мову й пов'язана з лат. *grossus* — товстий, великий. Гріш є давньою польською і литовською монетою; гроші були різних родів: гріш широкий золотий, гріш широкий срібний та гріш празький.

Писані пам'ятки української мови показують, що слово «гріш» в давньоукраїнській та сучасній українській мові набрало широкого розповсюдження, цим словом позначалась дрібна металічна монета. «Отмкнула комору, и выневши с коробки жменьо грошей...», — говориться в одному з документів XVII ст.⁴ А в «Енеїді» Котляревського (XVIII ст.) читаємо: «...я Нептуну півкопи грошей в руку суну...»⁵.

Злотий, злот — назва срібної монети, яка з XVII ст. широко побутовувала на українських землях, відігравши чималу роль у торгових відносинах України з Польщею, що й зумовило вживання даної назви в писаних пам'ятках української мови. Слово «злотий» (*Złoty*) етимологічно пов'язане з назвою металу, з якого карбувалася ця монета.

В актах міста Борисполя XVII ст. є запис: «Тимошъ Олешневичъ продал дом свой власный... за суму певную, за сто з л о т и х ъ»⁶.

Словом «чехи» в XVII—XVIII ст. називалася срібна або золота монета — польський півторак (*połtągак*). Сама назва «чех» виникла, напевно, так: у XIV ст. вперше були вибиті польські гроші — це наслідок вживання празьким грошам короля Людовіка XI; по зразку турських грошей чеканилися празькі гроші, чи інакше чеські, а вже за чеським

¹ «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией», т. V, СПб, 1848, стор. 134.

² А. А. Андреевский, Материалы для истории Южно-русского края в XVII ст., изд. имп. Одесским об-вом истории и древностей, Одесса, 1886, стор. 217.

³ А. Ершов, До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. (Окремий відбиток), 1929, стор. 102—109.

⁴ «Актовая книга Стародубского годового уряда, 1693», стор. 8.

⁵ І. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1952.

⁶ «Местечко Борисполе. Акты Майдебурского уряда, 1612—1699», К., 1892, стор. 52.

зразком пішли й польські гроші — чехи. Ця назва була поширена на Україні в XVII і XVIII ст. «Ти, каже, в нас купил быка за чех... так дешево быка купил»¹.

Другим доказом поширення назви «чех» на Україні є той факт, що в 1675 р. український гетьман Самойлович, розпочавши справу відносно карбування для України окремої монети, висловив побажання, щоб за новою монетою зберегти назву «чех».

Історико-археологічні дані теж свідчать про те, що реальна монета під назвою «чех» вживалася аж до середини XIX століття. Так, в Мглинському повіті, Чернігівської губернії, зберігся звичай при похороні вмерлих кидати в кутки могили по старій монеті, причому, ці монети народ називав чехами. Таким чином, назва «чех» збереглась подекуди ще й в середині XIX ст. Вартість монети, що називалася «чехом», в XVII ст. дорівнювала на Україні 1½ польським грошам або 1 копійці.

Польський орт, орта (18-ти грошовик) на Україні звали уртом або вуртом («...уртув и шостакув нових золотих 10...»)². Н. Горбачевський в своєму словнику говорить, що орт — це польська і литовська монета, яку розпочали карбувати в 1658 р., вартістю спочатку в 16, а потім у 18 сучасних грошей... Орта у 18 грошей дорівнювала 47 сучасним російським копійкам³. Назва «орт» не була поширена серед українського населення. Проте монета, що так називалась, оскільки вона дорівнювала 8 грошам, позначалася синонімічним словом «о сь м а к».

«Тимфом», або «тинфом», називалась на Україні польська срібна монета, яка з'явилася вперше в Польщі при Яні Казімірі (1662 р.) і дорівнювала 30 грошам, або 18 копійкам. Проте відзначимо, що вартість даної монети в різні століття була неоднаковою. Свою назву «тимф» вона одержала від імені Андрія Тимфа, інтенданта, або керуючого монетними справами, який запропонував выбивати монету в 30 грошей.

Серед грошових знаків, що мали обіг на території України, зокрема на Поділлі в XVIII ст., зустрічається назва — брацлавці, або брацлавська монета, або брацлавські тинфи. Так, у судовій справі (1762 р.) в м. Вінниці занотовано, що під час бійки в одного з потерпілих пропала торбина з грішми, а в ній між іншими було 35 брацлавських тинфів. Історик П. Неселовський, присвятивши даному питанню окрему статтю⁴, вказує, що сама назва «брацлавські» є назвою народною, навіть виключно подільською. В місцевих діалектах слово це вимовляється в роцлав, бреслау, роцлавські; назва тинфів брацлавських походить від назви міста Броцлавль, де ці тинфи карбувалися. До висновку про існування такої монети автор прийшов на основі вивчення великої кількості судових справ, а також інших документів як друкованих, так і рукописних. Такої назви тинфів (брацлавських.— Є. Ч.), крім документів подільських, він ніде не знаходив.

Лядская (ляцька) — в пам'ятках XVII—XVIII ст. спорадично вживається це слово на означення конкретної грошової одиниці або

¹ «Местечко Борисполе», стор. 90.

² «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века», вып. I, Чернигов, 1915, стор. 32, 56.

³ Н. Горбачевский, Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского, Вильно, 1874, стор. 242.

⁴ П. Неселовский, Так звана брацлавська монета (Окремий відбиток), 1925, стор. 66.

«взагалі грошей». Засвідчено лише один приклад, що відноситься до XVII ст., — в універсалі гетьмана Мазепи від 1698 р., де він встановлював ніжинському магістрові брати «померное»: «с осмачки хлѣба лядская»¹. В джерелах XVIII ст. ця назва зустрічається частіше. На нашу думку, назва «лядская» пов'язана з омонімічними словами лядський, лядський, що означають польський. А. Єршов на основі аналізу історичних пам'яток XVII—XVIII ст. вважає, що «лядская» — це реальна грошова одиниця. Те, що С. Величко помістив їх у самому кінці переліку монет, давало підставу гадати, що це була найдрібніша з перелічених монет. Вартість «лядської» дорівнювала польському півгрошовику, або $\frac{1}{3}$ копійки².

Возз'єднання України з Росією мало величезне значення для розвитку та впорядкування грошової системи на Україні. З XVII ст. сюди постійно надходила російська монета. Про поширення на Україні російських грошей, поряд з польськими чехами, свідчать історичні пам'ятки. Так, в 1699 р. у двох учнів школи при Успенській церкві м. Полтави було вкрадено значну суму грошей. Коли ці гроші знайшли й перелічили, то виявилось, що чехами було в хустці «сто золотих й тридцять талярей» і копійок теж було «сто золотих і тридцять талярей», а всього грошей було 380 золотих³.

Серед крупної російської монети, що мала обіг на Україні в XVII—XVIII ст., укажемо на «ефимки с признаками» (офіційна російська назва) — це талари з двома клеймами. Назва «ефимки» пов'язана з ім'ям Іоахіма (в народній етимології Ефим, Ефимка), що зображувався на одній стороні цієї монети (Іоахімова долина, де добувалася срібна руда).

Українські пам'ятки донесли до нас цю назву в кількох фонетичних варіантах: ефімка, яфімка, евфімка.

Ефімки переробляли на російську монету — копійки, яких на 1 карбованець сріблом йшло 100.

Знайомство з грошовою термінологією української мови дає можливість переконатися в деяких особливостях зв'язку між історією українського народу і розвитком словникового складу мови. Характерно, що майже вся монета, яка оберталася на Україні, мала свої особливі назви, частково змінені польські, частково місцеві, українські (гріш, чех, тинфи, вурти, лядський).

Грошова термінологія, будучи безпосередньо зв'язаною з економічними, зокрема торговими, умовами розвитку країни, зазнавала певних змін як у семантиці, так і у вживанні. Внаслідок конкретних історичних умов старі монети, а також їх назви поступово замінювались новими. Напр., широко відомі грошові одиниці XIX — початку XX ст. — злоті, леви, чехи можна зустріти як назви лише в діалектах сучасної української мови.

Розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що вивчення пам'яток грошового обігу на Україні допомагає глибше ознайомитися з економічним життям та культурним розвитком українського народу в XVII—XVIII ст.

Є. І. ЧЕРНОВ

¹ «Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка 1729—1730». Изд. редакции «Земского сборника Черниговской губернии». Чернігів, 1901, стор. 93—94.

² А. Єршов, назв. праця, стор. 64—65.

³ Проф. В. Біднов, «З історії грошових знаків на Україні (Окремий відбиток)», 1927, стор. 86—87.

ПИТАННЯ ДИПЛОМАТИКИ В ПРАЦЯХ В. О. КЛЮЧЕВСЬКОГО

Акти урядових установ або приватних осіб є чи не найбільш вірогідним першоджерелом для побудови історичного процесу. Вони є безпосереднім свідченням про історичний акт, подію і дату, в той час як усі види оповідних першоджерел — літописи, хронографи, мемуари, доповідні записки та інші лише посередньо відбивають історичні факти, події і дати. Отже, акти для історичного дослідження більш вірогідні і точні, ніж усі види оповідних джерел.

Дворянська історіографія від В. М. Татищева до М. М. Карамзіна включно базувала свої дослідження майже виключно на оповідних джерелах. Лише буржуазна історіографія у працях С. М. Соловйова і його школи почала ширше вивчати актовий матеріал урядових установ, мало використовуючи акти приватних осіб. Тимчасом приватні акти є масовим першоджерелом, що подає факти про життя творця історії — трудящого народу. Заперечуючи активну роль трудящих мас в історичному процесі, буржуазні історики ігнорували актовий матеріал як історичне джерело, особливо приватні акти.

Деяка зміна ставлення до приватних актів з боку буржуазних істориків починається в зв'язку з підготовкою до селянської реформи у 50-х роках XIX ст., під час проведення реформи і після неї. В умовах кризи феодално-кріпосницького режиму, коли основна суперечність епохи — класовий антагонізм між закріпаченим селянством і поміщицьким класом — загрожувала крахом поміщицько-самодержавній державі, у буржуазних істориків почав пробуджуватись інтерес до історії селян. З другої половини XIX ст. Петербурзька, Київська та Віленська археографічні комісії, вчені товариства і окремі історики почали публікації збірників актового матеріалу, головним чином приватних актів про селянство.

Численні публікації документів і поява монографічних праць по історії російського селянства після реформи 1861 р. викликали вивчення різних урядових і приватних актів з точки зору дипломатики. З'явилися дослідження Горбунова, Мейчика, Колачева, Лебедева, Ундольського, присвячені окремим різновидностям грамот і актів про селян. Але всі роботи цих авторів будуються на принципах буржуазної, формальної дипломатики, що повністю ігнорує класовий зміст актового матеріалу, і відзначаються буржуазним об'єктивізмом.

З буржуазних дослідників другої половини XIX ст. залишаються невідомими погляди В. О. Ключевського на вивчення актів як історичного джерела. В. О. Ключевський, як і багато інших істориків, вивчив велику кількість актового матеріалу з історії селян і холопів XV—XVII ст. і надрукував два капітальні дослідження: «Происхождение крепостного права в России»¹ і «Подушная подать и отмена холопства в России»².

В. О. Ключевський повністю заперечує участь державної влади у закріпаченні селян і вважає, що закріпачення пояснюється тільки економічними умовами розорення і кризи в другій половині XVI ст., необхідністю для селян брати позику у поміщика, яку вони не могли повернути, що й призводило до селянської кабали. У свій час це була

¹ В. О. Ключевський, *Опыты и исследования. Первый сборник статей*, Петроград, 1919, стор. 184—267.

² Там же, стор. 268—357.

нова постановка питання, яка звернула увагу дослідників на необхідність вивчення реальних життєвих відносин, в умовах яких відбувалося закріпачення селян.

Наукова дискусія прихильників і противників теорії В. О. Ключевського про походження кріпосного права і холопства, що тривала дуже довго, сприяла багато в чому глибокому і всебічному вивченню історії російського селянства. Працями радянських істориків ця дискусія в основному розв'язана і закінчена. Тепер стало ясно, що спроба економічного пояснення В. О. Ключевським селянського закріпачення ґрунтувалася на економічних формах закабалення трудящих сучасного йому буржуазного суспільства. В. О. Ключевський підміняє позаекономічну систему закріпачення, властиву феодальному суспільству, економічними формами закабалення, характерними для капіталістичного суспільства. Він не бачив у кріпосному ладі соціально-економічну систему відносин з кріпосною залежністю як системою правових відносин і ототожнював соціальні відносини з правовими, юридичними нормами, зводячи економічні причини до правового акту.

Помилкова в своїй основі система розуміння В. О. Ключевським історії закріпачення селянства та історії холопства виходить з його розуміння актового матеріалу як історичного першоджерела, на якому будуються всі узагальнення.

В. О. Ключевський у жодній з своїх праць не відбив власного розуміння актів. Але є можливість до деякої міри відновити джерелознавські погляди В. О. Ключевського за авторськими конспектами курсів лекцій з джерелознавства, які він читав студентам Московського університету в 1888—1895 рр.

У відділі рукописів бібліотеки Інституту історії Академії наук СРСР збереглося кілька конспектів авторського рукопису лекцій з джерелознавства¹.

Перший конспект — лекції курсу осені 1888 р., автограф в основному написаний олівцем, частково чорнилами, вицвілими від часу. Текст названий «Источники по русской истории»; перша частина є повним викладом, друга — стислий конспект з авторськими приписками і поправками, датований 12 лютого 1891 р.

Другий конспект лекцій з джерелознавства датований 1890 р. Автограф В. О. Ключевського написаний олівцем. За своїм змістом складається з уривчастих текстів:

1) «Московская летопись» — конспект лекції про московське літописання. 2) Про появу на Русі різних видів джерел. 3) Літописні зведення на півночі. 4) «Повесть Временных лет». 5) Пам'ятки права і управління. 6) Волинський літопис. Нерозуміння. Зауваження про Іпатіївський літопис. 7) Судебник. Витяг з Судебника. 8) Зауваження про судову реформу кн. Володимира. 9) Філософія історії. Початок конспекту лекції. Тут же зауваження з палеографії.

Третій конспект — лекції курсу, прочитаного в 1891 р. Перші два аркуші — автограф В. О. Ключевського, а далі до 122 — в основному студентський запис лекцій, звірений самим В. О. Ключевським до 108 аркушу включно. Вступна лекція відсутня. У тексті багато посилок на джерела дано коротко, з наведенням лише їх назви, є пропуски тексту пам'яток.

Четвертий конспект — «Историография смутного времени». Автограф В. О. Ключевського написаний олівцем. Тут же не зв'язані з тек-

¹ Відділ рукописів бібліотеки Інституту історії Академії наук СРСР, Збірник рукописів В. О. Ключевського (далі — «конспект»), № 7372.

стом афоризми і гострі слівця, на які був великий майстер В. О. Ключевський.

Отже, всі чотири конспекти лекції В. О. Ключевського з джерелознавства не становлять систематично викладеного тексту, а є особистими чорновими начерками професора і лише частково являють собою студентський запис, виправлений професором. Рукописи всіх конспектів акуратно зшиті в зошити розміром у чверть аркуша, списані з обох боків аркушів дрібним, скупим почерком В. О. Ключевського.

Розглянемо спочатку загальні, настановчого характеру думки В. О. Ключевського, розкидані в уривках, чернетках вступних лекцій за 1888—1891 рр. Вступна лекція курсу читалася по-різному, у В. О. Ключевського не виробилось єдиної схеми її побудови і єдиного стилістичного оформлення.

Вступна лекція курсу 1888 р. будувалася за такою схемою: «Джерела російської історії і ступінь їх наукової розробки. Поняття і види історичної критики. Залежність завдань і прийомів історичної критики від властивостей історичного джерела і стан їх розробки. Особливі завдання російської історичної критики (порівняно з західноєвропейською.— А. В.). Перспектива російських історичних джерел»¹.

В наступні роки ця схема вступної лекції залишається, але ускладнюється тим, що сам В. О. Ключевський називав «філософією історії».

У курсах лекцій 1888 і 1889 років є елементи переоцінки західноєвропейської історичної науки і недооцінка російської. «На Заході історична критика тривалими зусиллями з'ясувала і поставила собі точно визначені завдання і виробила до педантизму тверді прийоми»,— писав В. О. Ключевський. Підсумки досягнень західноєвропейської критики зводяться до такого: «Реставрація і інтерпретація стародавнього тексту, відновлення справжнього вигляду і тлумачення та визначення погляду автора, економічних відносин і літературних тенденцій, внутрішнього змісту історичного факту, виділення і добір рис античного побуту — ось три завдання, в розв'язанні яких історична критика набула такий майстерний навик, працюючи над творами класичної літератури». На думку В. О. Ключевського, російські оповідні джерела — літописи, хронографи, сказання та історичні повісті мають невиразний характер, в той час як західноєвропейські пам'ятки авторизовані. Другу особливість російських джерел В. О. Ключевський бачив у мові пам'яток. Якщо у античних авторів — «у кожного свій стиль, своя літературна манера, у деяких дуже вишукана»,— то мова російських пам'яток особлива: «Штучний розвиток нашої літературної мови: її общипаність і втрата великого лексичного запасу народної мови, з одного боку, швидко переходить слова від одного смислу до іншого, гра синонімами». В іншій лекції В. О. Ключевський розкриває свої погляди на російську літературну мову. Він говорить: «Наша сучасна літературна мова складалася досить штучно: її елементи добиралися і комбінувалися досить випадково і примхливо...».

Критичний аналіз кожного історичного документа починається з філологічної критики, тобто з аналізу мови документа. В. О. Ключевський невірно уявляв собі розвиток мови у відриві від виробничої та інших сфер діяльності людей. Не вторгнення чужих понять, чужих ідей збагачувало місцеві і бідні мови, а, як вказував Й. В. Сталін, «дальший розвиток виробництва, поява класів, поява писемності, зародження держави, яка потребувала для управління більш-менш упорядкованого

¹ «Конспект», арк. 1—1 зв.

листування, розвиток торгівлі, яка ще більше потребувала упорядкованого листування, поява друкарського верстата, розвиток літератури — все це внесло великі зміни у розвиток мови»¹.

Якщо при перших читаннях курсу В. О. Ключевський переоцінює зрілість західноєвропейської історичної критики і неправильно уявляє собі розвиток російської мови в оповідних пам'ятках, то в наступних курсах лекцій, у 1894—1895 рр., він уже приходиться до висновку про необхідність філософсько-богословського теологічного вивчення першоджерел з російської історії. У цій філософсько-богословській теології і полягає та «філософія історії», якою В. О. Ключевський ускладнює свої лекційні курси.

Вступну лекцію 1894—1895 рр. В. О. Ключевський розпочинає з констатації, що він входить до аудиторії, де сидить 26-е покоління, яке він навчає, відзначає, що є два завдання в його лекційному курсі: завдання пізнавальні — питання розуму і питання навчання, виховання. Пізнавальна сторона курсу полягає у вивченні конкретних даних, основне питання — як все живе і рухається, метод науки — позитивний реалізм знання, завдання науки — механіка світобудови. Виховний бік лекційного курсу полягає у вивченні відношення причин і наслідків життя до мети буття. Основне питання — для чого все це, до чого йде те, що живе і рухається, який сенс усього життя і руху. Метод — самодостатність розуміння, завдання — телеологія буття. Ця телеологія буття освоюється «методологічною благонадійністю і гносеологічною потребою філософсько-богословського телеологічного вивчення». Поза таким вивченням «наука — пароплав з гвинтом, але без керма і маршруту». «Мета не дане, а мислиме, не факт, а ідея, не вимога життя, а потреба думки».

Звідси ясно, що «філософія історії» В. О. Ключевського на 1895 рік дістала своє зріле завершення як цілком реакційний ідеалістичний світогляд ліберала, що став пізніше, на початку ХХ ст., кадетом, для якого без «боженьки» «наука — пароплав з гвинтом, але без керма і маршруту». З'ясування теоретичних підвалин історичного світогляду В. О. Ключевського відбиває кризу буржуазної історіографії, яку вона переживала в пореформену епоху.

У В. О. Ключевського позначається і агностицизм, такий характерний для періоду занепаду буржуазної історіографії, агностицизм щодо вивчення російської історії. В. О. Ключевський говорить у своїй лекції: «Майже до половини минулого століття ми не вивчали своєї історії, а просто запам'ятовували своє минуле. Але пам'ятати минуле і знати історію — не одне і те ж. Пам'ятати минуле — значить знати, що було, і по тому, що було, знати, чи не повториться в майбутньому щось подібне. Знати свою історію — значить розуміти, чому так було і до чого неминуче спричиниться те, що було. Ось чому знавець минулого не завжди історик. Для першого минулі події — випадковості, майбутні явища — несподіваності, які іноді лише нагадують собою щось таке, що бувало раніше. Для другого все минуле — тільки елементи тієї суми, яку ми називаємо сучасним, а майбутнє — лише ряд неминучих наслідків сучасного. Перший не йде далі читання і запам'ятовування рядків стародавніх хартиї і документів, другий намагається читати й між рядками, прагнучи вгадати, про що вони промовчали»².

Вчений-історик у розумінні В. О. Ключевського лише «намагається

¹ Й. В. Сталін, *Марксизм і питання мовознавства*, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 25.

² «Конспект», арк. I—I зв.

читати між рядками» джерела і є відгадчиком того, про що джерела мовчать, тобто історик приречений на безсилля, на незнання. Отже, буржуазний агностицизм виявлений В. О. Ключевським досить ясно і виразно.

Після з'ясування суті ідеалістичного світогляду найвидатнішого представника буржуазної історіографії В. О. Ключевського перейдемо до аналізу його поглядів на актовий матеріал як історичне джерело з точки зору дипломатики. Основна увага в курсі лекцій приділена оповідним джерелам, які опрацьовані досить докладно. Літописи, хронографи, життя святих, сказання, історичні повісті, пам'ятки епохи Петра I і Катерини II — все це знайшло своє висвітлення у Ключевського. Питанням же аналізу актового матеріалу відведена всього лише одна лекція та кілька розкиданих у різних частинах курсу зауважень.

Під історичним джерелом В. О. Ключевський розуміє «письмові або речові пам'ятки, в яких відбилосся минуле, угасле життя окремих осіб і цілих товариств». Ці історичні джерела «передають життєве явище (подію, думку, почуття) словом, а не наочним знаком або художньо». «Невірне відбиття дійсності в такій пам'ятці відбувається з двох причин: або зіпсований текст його і тому невірно передає думку його автора, або сама думка автора навмисно або ненавмисно невірно передає дійсність». Можливість зустрічі історика з такого роду перекручуючим дійсність джерелом і викликає необхідність історичної критики, що є «попереднім очищенням історичного джерела від домішок, що псують його, з метою зробити його придатним до наукового вживання»¹.

Читанням свого курсу В. О. Ключевський переслідував мету «викликати самостійну роботу над історичними питаннями»: наука вивчається двома шляхами — «вивченням джерел і засвоєнням зробленого по-науковому їх опрацювання». Для лекційного курсу треба добирати джерела «настільки важливі, щоб викликати науковий інтерес і дати серйозну роботу думці, але не настільки складні, щоб розуміння їх було неможливе при стислому терміновому вивченні». Для студентських занять слід добирати «джерела не надто важкі для вивчення», а посібники — найбільш капітальні твори історичної літератури. «Важке само по собі і мало опрацьоване або мало приступне джерело вимагатиме від початківця багато зайвої роботи, а дрібні або невдалі посібники, мало допомагаючи розумінню справи, не викличуть достатнього інтересу і не дадуть хороших зразків успішної вченої роботи. А мета наукового читання не книжне клювання (начитаності), подвійна: 1) засвоєння тим, хто вивчає, наукового предмета, вивчення реального історичного змісту, 2) засвоєння найкращих прийомів вченої роботи, набуття навичок до методичного наукового мислення. Точіння ножа не кожним каменем. Звідси для початківців особлива користь ознайомлення з кращими творами з галузей знання, що вивчаються». Усі ці методичні міркування В. О. Ключевський вважав характерними для університетського лекційного читання і доводив, що додержування цих прийомів забезпечить «принадність розуміння» для студентів². В. О. Ключевський систематизує актовий матеріал в заключній лекції курсу, начерк тексту якої зберігся в чернетках конспекту лекції 90-х років XIX ст. Акти «з'являються з кінця XIII, інші з XIV ст. і то потроху, але на кінець XV ст. вони досягають вже дуже значного запасу, який можна поставити поруч з літописами, проте вони малюють життя зовсім з іншого боку; це акти, урядові розпорядження або приватні угоди, або політичні дого-

¹ «Конспект», арк. 4—4 зв.

² Там же, арк. 40—41.

вори, наприклад, Новгороду з князями, найдавніший з яких належить до 60-х років XIII ст., і князів один з одним, що з'являються з XIV ст., як такі, що мають політичний характер, духовні грамоти князів. Далі з'являються численні акти про окремі випадки з юридичної практики. Їх можна поділити на два розряди: урядові розпорядження, що встановлюють певні права і відносини, та акти, які відновлюють і закріплюють порушені права і відносини. Першого роду акти — жалувані грамоти князів XIV і XV ст., ними затверджувались різні майнові права, пільги податкові, судові та ін. Другого роду акти — судні грамоти. Вони також дуже різноманітні: судові списки, слідчі протоколи, доповідні списки, правові грамоти, безсудні грамоти, тобто рішення на користь певної сторони без суду, на підставі нез'явлення противної сторони (їх не слід змішувати з несудними грамотами, які належать до числа пільгових, що звільняли від підсудності певну особу або установу). Більшість цих і подібних грамот все в більшій кількості в міру наближення до кінця XV ст. (значна частина охоплює XIV ст.) в найбільшій своїй частині не видані. Всі вони відбивають певні приватні випадки, закріплюють певні приватні відносини, певну поточну юридичну хвилину — тільки. Коли вивчите їх у достатньому запасі, то побачите, що кожна з них встановлює яесь юридичне приватне відношення»¹. В. О. Ключевський правильно вважає, що актовий матеріал є першоджерелом значної вірогідності: «Акти — всі риси, готові для побутової картини: не вибирай і не очищай, а бери цілим у чистому вигляді»². Але в той же час є ряд небезпек під час дослідницької роботи з актами: це, по-перше, — відсталість форм юридичних, по-друге, винятковість угод і розпоряджень при невстановленості відносин — забігають вперед. По-третє, — різноманітність місцевих відносин, по-четверте, — «трудність скласти і перевірити загальне враження, вловити рівень життя по актах при безкольоровості або неговірковості» та «нестачі спостережливості і окоміру життєвого»³.

Актові матеріали, як і оповідні пам'ятки, підлягають «нижчій» і «вищій» критиці. «Нижча» критика актів зводиться до обробки тексту, до його відновлення та використання. У «нижчій» критиці головну роль відіграє філологічна критика, вміння палеографічно орієнтуватися, правильно розуміння мови і стилю акта. Акт доходить до нас, зіпсований невмінням правильно його прочитати стародавнім переписувачем, якщо акт дійшов у стародавній копії, іноді акт неправильно прочитується і пізніше вченими, які видають їх. За «нижчою» критикою йде дальша операція — «вища» критика правильно прочитаного тексту актів — визначення авторської точки зору, редакційної техніки його складання і осмислення його внутрішнього змісту із з'ясуванням суті громадського, економічного значення юридичної угоди або урядового розпорядження»⁴.

У спеціальній лекції, присвяченій актовому матеріалу, В. О. Ключевський докладніше висвітлює роботу дослідника над актовим матеріалом. Тут розглядаються пам'ятки як урядової діяльності, так і приватні юридичні угоди. Відзначається як безперечно позитивна та обставина, що «в цих актах не можуть зустрінутись ніякі труднощі, якщо, читаючи літописи, ми повинні, так би мовити, по крупичцях збирати натики на побут певного часу, на щоденні життєві відносини, то в актах повинні зустріти лише готові побутові риси, за якими можна намалю-

¹ «Конспект», арк. 56—57.

² Там же, арк. 8.

³ Там же, арк. 8—9.

⁴ Там же, арк. 7—8.

вати повну картину життєвих відносин, які панували в певні часи; тут нема потреби вибирати і очищати дрібні розірвані риси, а лишається тільки брати цілком увесь ьміст в актах»¹.

Але в той же час «акти являють собою кілька небезпек для того, хто вивчає по них побут певного часу»². Перша трудність, якої зазнає дослідник при вивченні актів, полягає в тому, що в актах ми зустрічаємо звичайні, завчені формули юридичних відносин. «Акти писалися, як пишуться і тепер, за певними прийнятими формулами», що відзначаються відсталістю. «Формули в актах створюються з перших приватних випадків, які вдалося узагальнити в канцеляріях. Утворившись раз, формули встановлювались в актах певного роду і через деякий консерватизм канцелярій, кажучи простіше, через їх неповороткість, живуть цілі століття. Тимчасом відносини змінюються, життєва практика тому все більше віддаляється від завчених формул, і акти перестають бути відбиттям дійсності, стають анахронізмом. Так, приймаючи формули певного часу за відносини дійсності, дуже часто можна помилитися на багато часу, на кілька поколінь». Цю тезу про консерватизм формулярів, актів, що відстають від реальних, життєвих відносин, В. О. Ключевський розкриває на таких конкретно історичних фактах, як кабальне холопство і договори про взаємовідносини удільних і великих князів.

Кабальне холопство як особливий інститут кріпосної залежності виникав спочатку без позички грошей. Але якщо укладено договір, то кабальний холоп позбавлявся права розірвати укріплену ним залежність не тільки через один рік, а й через кілька років. Залежність тривала до смерті пана, хоча б навіть при укладенні угоди і була зроблена позика. Якщо ж читати кабальні записи XVII ст. або навіть кінця XVI ст., коли вони вперше почали оформлятися письмовим документом, то по них не можна зробити правильного історико-юридичного визначення кабального холопства. Формули кабальних записів кінця XVI і XVII ст. — анахронізм. Цей анахронізм, однак, дозволяє дізнатися, як почало виникати холопство. Формули кабальних документів кінця XVI і XVII ст. були колись справжнім відбиттям відносин першої половини XVI ст., але від цього часу до нас не дійшло жодної кабальної купчої. Однак у духовних грамотах удільних князів і приватних осіб до нас дійшли розпорядження про кабальних холопів. З цих розпоряджень у духовних грамотах видно, що кабальна залежність завжди починалася позикою на певний час, по закінченні цього строку кабальний холоп міг розірвати залежність. А якщо він її не розривав до смерті пана, вона тривала і після смерті пана. Отже, минуло сто років з того часу, коли кабальне холопство тільки що складалося і коли воно було напівкріпосним, що розривалося з волі холопа. Адже кріпосна залежність є такою залежністю, яка не розривається з волі залежної людини.

Інший приклад ілюструється найважливішими для епохи феодальної роздрібненості першоджерелами, що так само відзначаються відсталістю формул. Це договірні грамоти князів XIV ст. У цих грамотах великий князь Московський укладає договір з своїми рідними або двоюрідними братами — князями Тверськими і Рязанськими. Вони домовляються як старші або молодші брати або рівня, насправді ж історики добре знають, що в XV ст. дійсні відносини князів уже вийшли за межі родинних і відбувалися на ґрунті матеріальної переваги сили. Але ці формули споріднених відносин між князями, які вже не пам'я-

¹ «Конспект», арк. 73.

² Там же, арк. 7—8.

тали або погано пам'ятали, в якому вони коліні родичі, живо вказують на той час, коли вперше встановлювались взаємини князів — нащадків Всеволода III, на XIII ст., хоч від цього століття до нас не дійшло жодної договірної грамоти¹.

Слід визнати, що ці міркування про небезпеку, яка чекає істориків при вивченні актів, через відсталість їх формул від життєвих відносин, що змінюються і розвиваються, не є цілком правильними. Справедливо, що консерватизм приказних канцелярій, які обюрократилися, дійсно робив вплив на збереження рутинних форм діловодства, але при всьому цьому твердити, що формулами актів не охоплювались нові, реальні відносини, як це робить В. О. Ключевський, не можна. Якщо ми візьмемо порядні записи про селянство XVI ст. і порівняємо їх з порядними записами XVII ст., то побачимо, що коротка редакція актів XVI ст. загальною і лаконічно фіксує порівняно невеликий обсяг селянських повинностей. В міру розвитку кріпосництва в XVII ст. відбувається значне збільшення селянських повинностей, майже повна заміна натуральних зобов'язань грошовими. Формули порядної XVII ст. точно відбивають усі ці зміни реальних, життєвих відносин. Порядна XVII ст. має вже поширену редакцію тексту з рядом нових формул. У ряді випадків народжуються і нові різновидності актів, що розвивалися з окремих формул акта XVI ст. З'являються самостійні акти: підможний запис, одиначний запис, поручний запис та ін. Отже, тезу В. О. Ключевського про безумовне відставання формул акта від життєвих відносин не можна вважати цілком вірною.

Та й під оболонкою традиційних канцелярських формулювань актів історик завжди може побачити новий зміст, який вноситься розвитком історичного процесу.

Іншу небезпеку, що ховається в актах для їх дослідника, В. О. Ключевський вбачає у винятковості відносин, які встановлюються в приватних угодах, в актах приватних осіб. Суть небезпеки для історика полягає в тому, що, «зустрічаючи такі акти, не можна не запитати, чи це дійсно виняткові відносини, або норми, тобто відносини, які вже узагальнилися. Якщо це норми, — то це факт, що характеризує дійсність певної хвилини, якщо ж виняткові відносини, то дуже часто це — пророцтво майбутньої норми, що потім набере чинності і стане правом»². Ця теза В. О. Ключевського розкривається ним на аналізі змісту актів приватних осіб XIII і особливо XIV ст. В. О. Ключевський зауважує, що «з цими актами чиста мука, що ні акт, то новина, факт, який не можна довести ніякими паралельними або однорідними явищами. Про юридичний і господарський побут удільних століть ми знаємо дуже мало з літопису — сухого і мовчазного. Який акт, особливо про поземельні відносини, не візьмеш, зустрінешся з трудністю визначити, що це — нормальні явища або примхи двох сусідів. Єдиний спосіб вибратись з цього утруднення — подивитись вперед і назад, особливо вперед»³.

Як приклад, що розкриває «винятковість» або «норму», В. О. Ключевський бере акти приватних осіб, що містять в собі угоди про маєтки і вотчини. Відомо, що вотчина підлягала всім видам відчуження, в той час як помістя за «юридичною своєю суттю» не можна було ні продавати, ні одержувати в спадщину, ні відчужувати будь-якими способами. Але фактично історики по актовому матеріалу бачать, що помістя передаються родичам прямим (низхідним) і боковим.

¹ «Конспект», арк. 76.

² Там же.

³ Там же.

Фактично помістя переходять з рук в руки через строкову або безстрокову оренду або через оренду кріпосну. Застаріла норма про невідчуження помістя була скасована указом 1684 р., який зміцнював право володіння помістям за дітьми і взагалі за низхідними родичами. Поміщики тлумачили цей указ ширше: почали посилено укладати угоди про відчуження помість. Через це виникла для малозабезпеченої групи поміщиків загроза обезземелення. Закон 1714 р. про єдиноусадковування і був викликаний бажанням протидіяти цьому добровільному обезземелюванню поміщиків, «які, користуючись законом 1684 р., присвоїли собі право розпорядження і під тиском багатих людей почали втрачати помістя, заставляючи їх і, прострочуючи закладні, продавати». Отже, цим угодам про нескінченну оренду та ін. треба надавати значення нормального явища, що було відступом від закону, який суперечив загальним законам про помістя, доки указ 1714 р. не поклав тому край, за царювання Анни уряд вирішив перетворити помістя у вотчини (П. С. З., № 5717). Указом 17 березня 1731 р. «всемилодивейше повелели, впредь с сего нашего указа, как поместья, так и вотчины именовать равно одно недвижимое имение, вотчина»¹.

Отже, В. О. Ключевський пропонує історикові при зустрічі з фактами, де їх зміст індивідуальний, «винятковий», де не можна зробити узагальнення, розглядати їх в розвитку, «дивитись назад і особливо вперед». У такому розгляді, знайшовши іншу законодавчу норму («указ 1684 р.», «указ 1714 р.»), можна, виходячи з законодавчого узагальнення, зрозуміти і зміст «виняткових» явищ у акті. Цей метод вивчення актів у їх історичному розвитку правильний, і слід зазначити, що серед російських дипломатистів В. О. Ключевський чи не перший сформулював необхідність застосування цього методу. У цьому заслуга В. О. Ключевського перед вітчизняною історичною наукою. Але слід зауважити, що коли В. О. Ключевський правильно розуміє появу законодавчої норми як узагальнення урядовою владою багатьох життєвих явищ, то разом з тим він через обмеженість свого буржуазного світогляду не помічає, що урядова влада, узагальнюючи реальні явища в законодавчій нормі, здійснює політичні цілі зміцнення позицій пануючого класу, інтереси якого відбиває уряд. По-друге, В. О. Ключевський не помічає, що, одного разу виникнувши, законодавча норма, яка сама є узагальненням результатом суми багатьох явищ, починає активно впливати на зміну форми і змісту актів; у наведеному В. О. Ключевським прикладі — форми і змісту угод про маєтки. Можна вважати, що В. О. Ключевський не усвідомлював всієї цінності обгрунтованого ним методу вивчення актів у їх історичному розвитку, що дозволяє виділити з індивідуальної різноманітності побутових деталей загальне і типове в розвитку соціально-супільних або економічних явищ. Можливо це пояснюється тим, що В. О. Ключевський, головним чином, цінував в актах саме індивідуальні деталі стародавнього побуту, що він його і відновлював на підставі актового матеріалу з великою майстерністю в своїх монографічних дослідженнях і загальних лекційних курсах.

Лекція, присвячена актам, не вивчає скільки-небудь докладно акти як історичне джерело з точки зору дипломатики. Лекція закінчується короткою вказівкою на два спеціальні завдання вивчення актів. По-перше, потрібні виявлення, розбирання і систематичне видання урядових і приватних актів за певним планом і системою.

В. О. Ключевський вперше в історичній науці поставив питання про необхідність видання за певним планом «у скільки-небудь система-

¹ «Конспект», арк. 78—79.

тичному порядку» всього нагромадженого в публікаціях актового матеріалу у вигляді дипломаторія актів. Історик не може знати актів, надрукованих у журналах, окремих творах, у працях вчених комісій у різних губерніях.

По-друге, В. О. Ключевський наполягав на необхідності розпочати вивчення актового матеріалу з точки зору дипломатики. В. О. Ключевський зауважує, що «різні роди актів мають свою побудову, свою техніку, свої умовні прийоми, тобто свої формули, як і свій спеціальний юридичний (господарський), економічний зміст. Тому другим спеціальним завданням нашої критики я вважаю вивчення техніки і спеціального значення різного роду актів, тобто вивчення того, якого роду матеріал можна витягти з тих чи інших актів»¹.

Правильно сформульовані В. О. Ключевським завдання вивчення актового матеріалу почали здійснюватись у буржуазній історіографії тільки в ХХ ст. Але дипломаторій актів, на якому наполягав після В. О. Ключевського акад. Н. П. Лихачов, так і не був складений, хоча спроби були зроблені Терещенком і акад. Куніком. Але їх дипломаторій актів застряв на коректорському екземплярі і в світ не вийшов.

Друге завдання, яке поставив В. О. Ключевський, в ХХ ст. розв'язувалось більш успішно С. Шумаковим і особливо акад. А. С. Лаппо-Данилевським та його школою. Остаточне розв'язання завдань всебічного вивчення актів з точки зору дипломатики на основі марксистсько-ленінської методології належить радянським історикам, таким як Л. В. Черепнін, М. М. Тихомиров, С. Н. Валка та ін.

Значення побіжного опрацювання питань дипломатики в працях В. О. Ключевського полягає в тому, що він одним з перших у розвитку буржуазної дипломатики запропонував по суті вірну методику вивчення актів в їх історичному розвитку, намагався викрити своєрідність структурного складу актів, відзначив труднощі вивчення структури актів і правильно сформулював завдання вивчення актового матеріалу, які стоять перед історичною наукою.

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ

СТАН І ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ

Дослідження сфрагістики на Україні розпочалося в перших десятиріччях ХІХ ст. в результаті зацікавлення історичною старовиною. Відбувалося це паралельно з розвитком допоміжних історичних дисциплін в Росії. В 1838 р. в Одесі була надрукована невелика робота тверського архієпископа Гавриїла «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре». В ній опубліковано рисунок печатки Самарської паланки Запорозького війська. Цю публікацію можна вважати першим паростком досліджень сфрагістики на Україні.

Публікацію запорозьких печаток продовжив А. Скальковський у своїй книжці «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Одеса, 1841 р., друге видання, 1846 р.), де репродуковано рисунком печатки Низового Запорозького війська та чотирьох його паланок, печатку кошового бушкарських козаків і печатки Чорноморського та Дунайського війська.

В «Памятниках, издаваемых Временною Комиссиею для разбора древних актов» (т. 2, Київ, 1846 р.) знаходимо знімки печаток геть-

¹ «Конспект», арк. 79—80.

манів Запорозького війська. Відомий дослідник старовини О. Лазаревський в «Черниговских губернских ведомостях» (1855 р., № 4; 1858 р., № 9) вмістив дві статті під назвою «Сфрагистическая заметка». В роботі Г. Милорадовича «Материалы для истории Южной Руси» (Чернів, 1858 р.) репродуковано 18 печаток Запорозького війська.

Питання української сфрагістики знайшли своє висвітлення також у статтях російських дослідників А. Уварова «Печать Войска Малороссийского» («Записки Археологического общества», т. 3, 1851 р.) та П. Іванова «Сборник снимков с древних печатей, приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском архиве Министерства юстиции» (Москва, 1858 р.).

Вивчення запорозьких печаток і в наступні десятиріччя залишалось головним предметом сфрагістичних досліджень на Україні. Описи або репродукції печаток зустрічаються в деяких археографічних публікаціях: в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» (т. 3 та 10), в «Реестрах Войска Запорожского» (1874 р.), в «Архиве Стороженков» та ін. В роботі А. Барсукова «Правительственныя печати в Малороссии от времени Стефана Батория до Екатерины II» («Киевская старина», 1887 р., кн. 9) описані печатки Малоросійської колегії, а в замітці О. Лазаревського—«Универсал гетмана Гавриила Крутевича 1603 года» («Киевская старина», 1898, кн. I) — одна з найдавніших запорозьких печаток. Дані про перші печатки Запорозького війська зібрав М. Грушевський в «Історії України — Русі», т. 7, 1909 р.

В 1912 р. вийшла в світ робота Марії Слабченко «Материалы по малорусской сфрагистике» (Одеса, 16 стор.), в якій дано стислий огляд літератури української сфрагістики та опис печаток козацьких старшин, гетьманських і запорозьких печаток. Недоліком публікації була відсутність ілюстрацій до тексту.

У статті В. Модзалевського та Г. Нарбути («Наше минуле», 1918 р., № 1) вміщено нові матеріали про запорозькі печатки XVII ст. В моїх роботах «З козацької сфрагістики» («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 123-124, 1918 р.) та «З пограничної українсько-російської переписки» (там же, т. 150, 1928 р.) дано опис і репродукції ряду печаток Запорозького війська та деяких козацьких старшин. В роботі Михайла Слабченка «Запорозькі печатки XVII в.» («Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», кн. 19, 1928 р.) описано 30 печаток січової старшини, на жаль, без репродукцій. Б. Барвінський дав сфрагістичне дослідження під назвою «Причинки до польсько-української геральдики та сфрагістики» («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 138—140, 1925 р.).

Українські дослідники пізно звернули увагу на печатки міст. Тільки в 1906 р. з'явилася стаття П. А. Китицина «Печати городов 3-х малороссийских казачьих полков» («Труды Полтавской архивной комиссии», т. 2). Широкий матеріал про київські міські та цехові печатки дали: Д. Щербаківський («Реліквії старого київського самоврядування», збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», 1926 р.), К. Антипович («Київська міська печатка», «Ювілейний збірник в пошану ак. Д. Багалія», Київ, 1927 р.), М. Корнилович («Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них», «Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевському», Київ, 1928 р.). Міська переяславська печатка опублікована в книжці «Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники», Київ, 1954 р. У публікації «Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства» (Львів, 1886 р.) репродуковано печатку цього ж братства з XVI ст. Печатки міста Львова та львівських цехів XIV — XVIII ст. описані й част-

ково опубліковані в роботах польських дослідників В. Лозінського, Л. Харевічової, К. Соханевича, а печатки інших західноукраїнських міст — в роботах В. Віттига, А. Хмеля та ін.¹

Майже не було досліджень про печатки адміністративних округів, і з робіт, що торкаються цієї теми, можна назвати лише статтю Л. «Земская печать» («Земский сборник Черниговской губернии», 1883 р.) та матеріали польського дослідника А. Хмеля².

В другій половині XIX ст. в Росії розвинулося дослідження печаток періоду стародавньої Русі. Основні матеріали було опубліковано у фундаментальних роботах Н. Кондакова «Русские клады», 1896 р., К. Толстого і Н. Кондакова «Русския древности в памятниках искусства», т. 5, 1897 р., в «Трудах» археологічних з'їздів та в окремих монографіях. Спеціальні сфрагістичні роботи дали А. Орешников—«Материалы по русской сфрагистике» (Москва, 1903 р.) та Н. Лихачов «Материалы для истории византийской и русской сфрагистики» (вип. 1—2, Ленінград, 1928 р.).

Історики України внесли свій вклад у розробку цього періоду. В «Трудах» третього археологічного з'їзду 1878 р. була надрукована стаття О. Люценка «О древней свинцовой печати с надписью «от Ратибора». К. Болсуновський опублікував матеріали «Сфрагистические и геральдические памятники Юго-западного края», вип. 1—3, Київ, 1899—1914 рр. та кілька статей і заміток з цього питання у різних журналах. Деякі матеріали вміщено в книзі Б. та В. Ханенків «Древности Приднепровья» (т. V, 1902 р.). Професор Петербурзького університету А. Лаппо-Данилевський дав широку монографію «Печати последних галичско-владимирских князей и их советников» у збірнику «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси» (СПБ, 1907 р.). Професор Київської духовної академії М. Петров зробив огляд «Южно-русския металлическия висляя печати дотатарского периода» («Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной Академии», вип. II, 1913 р.). Про сфрагістичні пам'ятки з археологічних розкопок в Галичині говориться в статтях М. Грушевського: «Молотовське срібло» («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 25), «Печатка з Ступниці під Самбором» (там же, т. 31—32), «Звенигород галицький» (там же), «Печатки з околиць Галича» (там же, т. 38). Декілька статей про печатки галицько-волинських князів та бояр дав Б. Барвінський у збірці «Історичні причинки» (вип. I, Жовква, 1908 р.) та в польських геральдичних публікаціях. Про сфрагістичні знахідки в західних областях УРСР за останній період інформує О. Ратич в своїй праці «Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР» (Київ, 1957 р.).

Багато літератури присвячено свинцевим пломбам із Дорогичина над Західним Бугом, колишнього міста Галицько-Волинського князівства. Дослідження цих інтересних пам'яток давньої торгівлі розпочав К. Тишкевич статтею «Свинцовые оттиски, найденные в реке Западном Буге близь г. Дрогичина» («Древности. Труды Московского археологического общества», т. I, 1865 р.). Далі було опубліковано роботи:

¹ L o z i ń s k i W I., Patrycjał i mieszczaństwo łwowskie w XVI i XVII wieku, 2 wyd., Lwów, 1892; Ch a r e w i c z o w a L., Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej, Lwów, 1929; S o c h a n i e w i c z K., Herb miasta Lwowa, Lwów, 1933; W i t t y g W., Pieczęcie miast dawnej Polski, 1—2, Warszawa, 1905, 1907; C h m i e l A., Materiały sfragistyczne, «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1909.

² C h m i e l A., Pieczęcie ziemskie i trybunału koronnego w Polsce, «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1897, 1902, 1904.

Н. П. Авенариуса, «Дрогичин надбужский и его древности» («Материалы по археологии России», вип. 4, 1890 р.); його ж «Несколько слов о дрогичинских пломбах» («Записки Русского археологического общества», т. 6, 1892 р.); його ж «Еще несколько слов о дрогичинских пломбах» («Труды 9 археологического съезда», 1895 р.); Н. А. Леопардова, «Набросок о дрогичинских пломбах» (Київ, 1890 р.); І. В. Лучицького, «По поводу дрогичинских древностей» («Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», т. 6, 1892 р.); К. В. Болсуновського, «Дрогичинския пломбы» (Київ, 1894 р.), його ж «Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников» (Москва, 1899 р.), а також його статті польською мовою. Про дорогичинські пластинки опублікували нові роботи польські дослідники К. Мусьянович та Т. Левіцький¹.

Як показує наш огляд, дослідження сфрагістичних пам'яток України розгорнулися досить широко і охопили ряд цікавих питань. Разом з тим слід підкреслити, що дотеперішні роботи не проводилися систематично.

Найкраще досліджена була Київська Русь і період роздрібнення завдяки співпраці російських і українських учених.

Більш-менш повну інвентаризацію свинцевих печаток цього періоду дали останні роботи Н. Лихачова. Але вони мали характер збірки матеріалів, в них було недосить узагальнень, сфрагістичні пам'ятки не були зв'язані з соціально-економічними відносинами того часу. Залишився невіршеним ряд окремих питань. Малу кількість печаток ідентифіковано і зв'язано з особами, відомими з історичних джерел: наприклад, до цього часу залишається нез'ясованою печатка з написом «Дьнеслово», варіанти якої зустрічаються в археологічних знахідках Києва, Переяслава, Галича, Белза, Дорогичина, Новгород. Ще потребує перевірки справа дорогичинських пломб. До цього часу не вирішено питання, котрі з княжих печаток мали характер офіційних печаток Київської держави.

Майже ніякого матеріалу немає з періоду входження українських земель до Литовського великого князівства, коли ще відчувались безпосередні традиції політичної та культурної спадщини Київської Русі.

В архівах збереглися багаті сфрагістичні матеріали XV—XVIII ст., але, на жаль, вони до цього часу майже не використані. Публікація печаток деяких міст і цехів показує, яке важливе значення мають ці пам'ятки для дослідження соціальних відносин міського населення, цехового виробництва, міського самоврядування та ін. До цього часу не виявлено печаток сіл, хоч вони існували (між іншим, в Галичині).

Необхідно дослідити печатки адміністративних та судових округів XV—XVIII ст.: воеводств і земель, гродських і земських судів та ін. Герби цих округів інколи свідчать про стародавнє їх походження.

Для історії культури значний інтерес мають печатки братств та монастирів, які інколи були осередками культурного життя. Заслугують уваги також печатки давніх шкіл.

Як уже вище відмічено, історики України приділяли особливу увагу сфрагістиці Запорозького війська. Але ці дослідження ще далеко не закінчені. Так, не виявлено першу печатку війська з кінця XVI ст. та ще не опубліковано «національну печатку» Кирила Розумовського,

¹ K. M u s i a n o w i c z, Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyne, «Wiadomości archeologiczne», t. 24, 1957; T. L e w i c k i, Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem i zagadkowe plomby ołowiane, «Kwartalnik kultury materialnej», t. 4, 1956.

що відзначається великими розмірами. Не розшукано печаток козацьких полків і сотень, мало опубліковано печаток січових паланок та печаток Дунайського — Чорноморського військ. Дослідження цих реліквій запорозького самоврядування може дати багатий матеріал для з'ясування соціально-політичної боротьби, яка проходила в козацтві.

Давні дворянські дослідники приділяли багато уваги печаткам аристократичних родів — бояр, шляхти, дворян. Сьогодні ця галузь сфрагістики має обмежене значення — для вияснення деяких окремих питань. Так, старі боярські та шляхетські печатки можуть дати матеріал для дослідження походження панівних класів. Печатки козацької старшини з «гербами», які видумували собі козаки-багатії, що шукали шляхетства, показують, як серед козацтва виростили «нові пани».

Сфрагістика займає важливе місце серед допоміжних дисциплін історії. Вона постачає матеріал для дипломатики, геральдики, генеалогії, палеографії.

Печатки мають окреме значення для історії ремесла: вони є залишками виробництва давніх ливарників, ювелірів, граверів. Зображення на печатках служать одним з джерел для вивчення історії культури та мистецтва. Часто вони відбивають характерні побутові риси різних епох, дають уявлення про давній одяг, зброю, архітектуру, предмети щоденного вжитку, ремісничий інструмент (на цехових печатках) та ін. Деякі печатки є справжніми творами мистецтва, що вийшли з рук видатних художників.

Сфрагістичні пам'ятки дають матеріал, головним чином, для досліджень періоду феодалізму. Але вони допомагають також дослідникам пізніших періодів — капіталізму та соціалізму. Для вивчення культурного руху в XIX і на початку XX ст. особливим джерелом є печатки бібліотек, освітніх товариств, клубів, книгарень, студентських об'єднань та ін. Печатка, відбита на книжці якоїсь бібліотеки, коли не лишилося ніяких інших слідів, буває єдиним свідком її існування. Великий інтерес мають печатки таких нелегальних, підпільних об'єднань, як робітничі товариства, прогресивні партії, революційні групи та багато ін. Дуже цікаво було б зібрати й дослідити печатки революційних об'єднань на Україні в дожовтневий період та в перші роки після Жовтневої революції, печатки різних місцевих груп КП України, КПЗУ та ін.

За останні два десятиріччя сфрагістика мало цікавила істориків, і перед майбутніми дослідниками цієї галузі історичних допоміжних дисциплін стоїть ще багато невирішених завдань. Необхідно скласти повну бібліографію сфрагістики, тобто списки всіх публікацій, в яких були вміщені або описані печатки. В архівах, рукописних відділах бібліотек та ін. потрібно провести систематичну інвентаризацію та фотографування печаток з найдавнішого часу до радянського періоду включно, а також підготувати сфрагістичні публікації з різних періодів та скласти план видання повного корпусу сфрагістичних пам'яток України, залучивши до цієї роботи не тільки істориків, а й діячів мистецтва.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

М. М. ЛИСЕНКО

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Комуністична партія поставила нині завдання — перебудувати систему навчання і виховання дітей у школі в дусі максимального наближення до життя, в дусі виховання у школярів поваги до фізичної праці. «Провідним началом вивчення основ наук у школі, що визначає зміст, організацію і методи викладання,— говориться в тезах «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні»,— повинен стати тісний зв'язок навчання з життям, з виробництвом, з практикою комуністичного будівництва»¹.

У промові на XIII з'їзді ВЛКСМ 18 квітня 1958 р. товариш М. С. Хрущов закликав комсомол виховувати з молоді активних і свідомих будівників комуністичного суспільства. Перед школою постали завдання більш ґрунтовної і цілеспрямованої підготовки всіх дітей без винятку до наполегливої суспільно-корисної продуктивної праці, до свідомої і активної участі у будівництві комуністичного суспільства. «Підготовка підростаючого покоління до життя, до корисної праці, виховання у молоді глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства,— говорить товариш М. С. Хрущов,— це завдання повинно стати головним завданням нашої школи»².

Наближення до життя у викладанні історії в школі за останній час ішло по лінії запровадження нових курсів, зокрема курсу новітньої історії і Конституції СРСР. Однак такими заходами ця проблема не вичерпується повністю. Книжне викладання курсів історії не розкриває учням багатьох конкретних місцевих історичних подій і явищ, які часто мають велике пізнавальне і виховне значення. Тому особливої ваги набуває систематичне, методично продумане використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії.

Щоб добре розумітись у важливих подіях сучасного життя і бачити величні перспективи дальшого розвитку нашої країни, дуже важливо знати не лише загальні закономірності історичного розвитку, а й конкретні події, які відбулися в рідному краї. Тільки той може бути справжнім будівником щасливого майбутнього, хто знає і глибоко розуміє велетенські перетворення у розвитку економіки і культури, здобуті не тільки всією країною, але й трудящими рідного міста, села, району, області за роки Радянської влади.

¹ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 15.

² М. С. Хрущов, Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства. Промова на XIII з'їзді ВЛКСМ 18 квітня 1958 р., «Молодь» К., 1958, стор. 15.

Визначну роль у розвитку шкільного краєзнавства в нашій країні відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі». У постанові було підкреслено необхідність включати місцевий краєзнавчий матеріал до навчальних програм з окремих предметів. «Визнати за необхідне,— говорилося у постанові,— в навчальні програми по суспільствознавству, літературі, мовах, географії і історії включити важливіші знання національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також і краєзнавства СРСР»¹. Постанова показала, що радянську школу ні в якій мірі не може задовольнити лише позакласна і позашкільна робота з краєзнавства, що краєзнавчий матеріал обов'язково повинен займати певне місце у всій навчально-виховній роботі в школі і, зокрема, в класі. Йдеться про те, що в курсі історії в школі учні повинні вивчати краєзнавчий матеріал так, щоб це, з одного боку, забезпечувало піднесення рівня основних знань предмета в цілому, а з другого боку, давало можливість учням здобути реальні знання з історії свого рідного краю.

Вся героїчна історія нашої Батьківщини складається з багатьох яскравих і повчальних конкретних явищ і подій, які відбувались в окремих містах, селах, районах, областях. «В містах наших знайшла своє яскраве і своєрідне виявлення багатовікова культура народу. Ми любимо сиві стіни Новгородода і Володимира, любимо стародавній Київ—матір міст руських, любимо Тулу—родове гніздо російських талановитих майстрів, любимо Ленінград—колиску пролетарської революції. Одне ім'я Москви, столиці нашої Батьківщини, хвилює наше серце. Знати своє місто, знати його історію...—почесний обов'язок громадянина»,— писала газета «Правда»². Творче вивчення героїчного минулого, сучасних трудових подвигів радянських людей відкриває широкі можливості для використання місцевого матеріалу на уроках історії в школі.

Добре організувати використання краєзнавчого матеріалу і виховання на ньому учнів у дусі радянського патріотизму і поваги до героїчного минулого зможе лише той учитель, який сам по-справжньому любить і вивчає історію свого рідного краю і уміє захопити нею своїх учнів.

Звичайно, кожному учителю-краєзнавцю доводиться зустрічатися з певними труднощами. Але ті, хто поставив своїм завданням серйозно і вперто вивчати історію рідного краю, можуть досягти мети. Про це свідчать численні факти добре організованої роботи багатьох міських і сільських шкіл республіки.

Творча краєзнавча робота найбільш яскраво виступає там, де добре організована збиральницька робота великого колективу учнів. Так, учитель історії Слободищанської семирічної школи, Бердичівського району, Житомирської області, Г. Т. Богун організував у 1953/54 навчальному році історичний гурток «Юний краєзнавець», до якого входило лише 18 учнів V—VII класів. З самого початку роботи гуртка вчитель поставив перед маленьким колективом конкретні завдання. Він спрямував позакласну роботу гуртка на забезпечення навчально-виховної роботи в цілому і на створення колекції місцевих історичних джерел з метою їх використання на уроках. Спланувавши ряд екскурсій і туристських походів, учитель велику увагу приділив як археологічним розвідкам та збиранню археологічних пам'яток, так і екскурсіям

¹ «Довідник директора школи», Вид-во «Радянська школа», К., 1955, стор. 22.

² Газ. «Правда» від 20 серпня 1944 р.

на заводи і в колгоспи. Це відразу ж зацікавило учнів, і кількість членів гуртка збільшилась до 50. Учні побували на Райковецькому городищі та в ряді інших місць, де збереглися пам'ятки життя первісних людей, на заводах «Прогрес», «Комсомолец» та ін.

Експурсійна робота набрала масового характеру і надалі планувалася по всіх класах школи. Загальний графік і плани експурсій затверджувались на педагогічній раді. Підготовкою до проведення експурсій-походів тепер були зайняті всі вчителі і учні.

Трирічна робота в цьому напрямку дала значні наслідки. Разом з гуртківцями Г. Т. Богун зібрав велику кількість археологічних пам'яток. Історичний кабінет школи поповнився багатьма експонатами. Серед них є 10 кам'яних відбійників, 8 кам'яних серпів, 10 кам'яних сокир, 5 зернотерок, колекції скребачок, кремінних виробів різноманітного призначення, сопла від сиродутних горен для випалу кричного заліза та ін.

З допомогою наукових працівників Інституту археології Академії наук Української РСР, які стали постійними консультантами гуртка, всі знайдені пам'ятки були визначені і погруповані. Пам'яток виявилось настільки багато, а їх цінність такою значною, що частину речей було передано в Житомирський краєзнавчий музей, а понад 200 експонатів охоче взяв Інститут археології Академії наук УРСР як дар від гуртківців. У свою чергу, Інститут археології подарував гуртку археологічну бібліотеку, а керівнику гуртка Г. Т. Богуну надав право провадити самостійно розвідки археологічних пам'яток у своєму краї.

Але не тільки археологічні пам'ятки цікавили гуртківців. Під час експурсії до колгоспу «Шлях комунізму», с. Садки, Бердичівського району, члени гуртка «Юний краєзнавець» познайомились з досягненнями колгоспників по вирощуванню високих врожаїв, побачили господарство з високим ступенем механізації.

Автор брошури «Шкільний історичний музей», учитель Першотравневої середньої школи, Зміївського району, Харківської області, Я. І. Красюк описав у своїй праці 10-річний досвід історичного гуртка по збиранню пам'яток минулого та створенню на їх базі шкільного історичного музею. За цей час організований ним гурток, а пізніше товариство «Юний історик» провели 15 археологічних розвідок і експедицій та 19 походів по рідному краю. Збирання історичних пам'яток доповнювалось виготовленням саморобних макетів тощо.

Наслідком цієї роботи було створення в школі історичного музею, який займає три кімнати і налічує більш як 2050 експонатів. Центральною частину експозиції музею займають експонати з історії рідного краю, Керівник гуртка Я. І. Красюк постійно підтримує зв'язок з Інститутом археології Академії наук УРСР. Він також одержав право на самостійне ведення археологічних робіт і в 1955 р. провів з учнями 12-денну археологічну експедицію на середню течію р. Північний Донець. У 1956—1957 рр. гурток брав участь у Всесоюзній експедиції піонерів і школярів і провів розкопки разом з Інститутом археології Академії наук УРСР на р. Осколі, де в майбутньому буде Червонооскольське море.

В музеї зберігаються цінні документи і речові експонати з історії краю радянського часу — грамоти, документи, листівки, газети, документальні фотографії, радянські грошові знаки. Вони розповідають про бурхливий розквіт економіки і культури краю за роки Радянської влади, про героїзм партизанів у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

На основі зібраних експонатів учні-гуртківці в своєму рукописному журналі «Юний історик» вмістили понад 20 нарисів з історії свого села

і району. Пізніше на їх основі було створено колективну працю з історії Зміївського району, Харківської області.

З двох наведених вище прикладів може скластися враження про те, що збирання експонатів перспективне лише в плані збирання археологічних пам'яток. Насправді це не так. Учні Пархомівської середньої школи, Краснокутського району, Харківської області, під керівництвом учителя історії О. Ф. Лунева протягом останніх років також провели ряд цікавих екскурсій, походів та експедицій і зібрали близько двох тисяч музейних експонатів. Але колекції музею цієї школи, який, до речі сказати, в 1957 р. оглянуло понад 600 дорослих відвідувачів, мають інший характер. Головним чином, це матеріали з історії розвитку радянської культури краю. Широко представлені документальні пам'ятки і предмети мистецтва.

Іншою за своїм змістом є експозиція історико-краєзнавчого музею в середній школі с. Петрівки, Комінтернівського району, Одеської області, створеного учнями під керівництвом учителя історії Ф. С. Суботова. Виходячи з можливостей і інтересів учнівського колективу, вчитель організував збирання, перш за все, матеріалів з історії революційного руху в краї. В експозиції музею є документи і фотографії учасників революції 1905—1907 рр. на Одещині, учасників боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема боротьби за перемогу Радянської влади в краї.

Шкільний історичний музей, як частина історичного кабінету, існує також у 25 середній школі м. Києва. Під керівництвом учителя історії, ентузіаста позакласної роботи О. А. Пелехової учні зібрали значну кількість різноманітних історичних пам'яток. Всі експонати музею самими учнями розподілені по відділах. До кожного експонату чи групи експонатів виготовлена науково обгрунтована етикетка чи анотація.

Не обов'язково збирати краєзнавчий матеріал за широким профілем. Досить повчальною у справі тематичного збирання історичного краєзнавчого матеріалу колективом учнів на чолі з учителем історії є робота по вивченню історії славнозвісного Тарашанського полку в історико-краєзнавчому гуртку Лук'янівської середньої школи, Тарашанського району, Київської області, яку організував учитель історії І. З. Пилькевич.

За порівняно невеликий час з 1956 р. гурток провів значну роботу. У Влітку 1956 р. було організовано п'ятиденний похід по вивченню історії рідного краю, а потім триденну екскурсію до музеїв м. Києва. Установивши зв'язки з учасниками боротьби за Радянську владу в районі та іншими знатними людьми села і району, гуртківці влаштували ряд зустрічей з ними. Основну ж увагу гурток зосередив на збиранні матеріалів з історії героїчного Тарашанського полку, його боротьби за перемогу над внутрішньою контрреволюцією та іноземними загарбниками в роки іноземної інтервенції і громадянської війни.

У районі виявилось 14 колишніх бійців і командирів Тарашанського полку. Гуртківці організували зустрічі з тарашанцями, записали їх спогади, зібрали у них старі газети, листівки, документи, фотографії і речові експонати. Частина із них, документальність і вірогідність яких не підлягала сумніву, була опублікована в районній газеті у вигляді невеличких нарисів.

Гуртківці встановили зв'язок з колишнім командиром кавалерійського ескадрону Тарашанського полку пенсіонером С. С. Ткаченком, колишнім командиром Тарашанського полку генерал-лейтенантом І. І. Петровим, колишнім комісаром Тарашанського полку, пізніш і всієї

Щорсівської дивізії, старим більшовиком В. М. Ісаковичем та багатьма іншими тарашанцями.

Безпосередні зв'язки з колишніми тарашанцями, записи їх спогадів, листування ще більше захопили учнів. Готуючись до вечора, присвяченого Тарашанському полку, гуртківці мобілізували досить велике коло різноманітних джерел для вивчення історії полку. Тут були не лише наукова література, документи, фотографії, речі, але й художні твори радянських письменників, народні пісні, перекази тощо.

В цілому зібраний колективом учнів під керівництвом учителя історії І. З. Пилькевича матеріал став достатнім для написання короткої історії Тарашанського полку, а також значним доробком з історії краю в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни та соціалістичного будівництва, який І. З. Пилькевич широко використовує на уроках історії СРСР.

Підсумовуючи наведені вище дані про передовий досвід збиральницької роботи при вивченні історії рідного краю, можна зробити висновок про те, що ця робота є складною, трудомісткою і вимагає постійної уваги і праці не одного учителя, а цілого колективу учнів, роботу якого учитель повинен очолити і вірно спрямувати.

Робота по збиранню історико-краєзнавчого матеріалу може бути організована як загалом по всьому краю, так і окремо по місту, селу, заводу, колгоспу, радгоспу, школі тощо. Однак в усіх випадках реальні наслідки роботи можна здобути лише тоді, коли учні усвідомлюють, що вони виконують важливу суспільно-корисну справу.

Немалу роль у роботі по добору місцевого історико-краєзнавчого матеріалу відіграє культура збиральницької роботи. Добре повинна бути налагоджена бібліографічна робота по підборі матеріалу, бо неуміле опрацювання літератури та друкованих джерел може завести учителя в оману і приведе до помилок фактичного, а інколи й методологічного характеру. Ще більшої шкоди може заподіяти недбале ставлення до роботи з музейними матеріалами та архівними джерелами.

Ряд учителів історії нашої республіки своєю невтомною працею по підвищенню історичних знань, зокрема по оволодінню основами археологічних досліджень, довели свою здатність самостійно вести не лише збирання на поверхні землі підйомного матеріалу, розвідницьку роботу, а й справжні археологічні розкопки. Інститут археології Академії наук УРСР, зважаючи на це, надав їм право на проведення самостійних археологічних розкопок.

Разом з тим слід підкреслити, що добре організована збиральницька історико-краєзнавча робота може послужити не тільки справі створення певної бази для використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії, для створення історичного кабінету чи навіть музею в школі, але й справі піднесення рівня виховної роботи в школі.

Навчально-виховна універсальність краєзнавчого матеріалу відкриває широкі можливості до його використання та застосування багатьох різноманітних методів вивчення місцевої історії на уроках в школі. Однак це створює і певну складність при вирішенні питання, яке місце повинен займати місцевий матеріал у курсі вітчизняної і загальної історії, які дидактичні вимоги ставляться при його використанні та якими шляхами їх здійснити.

Вище вже зазначалося, що у постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. підкреслювалася необхідність включати краєзнавчий матеріал як складову частину в програму з історії. На жаль, в існуючих програмах з історії для середньої школи ця настанова по суті не виконана.

Нема навіть згадки хоча б у пояснювальній записці про потребу використання краєзнавчого матеріалу. А вказівка про це у програмі зобов'язувала б учителя дивитися на використання краєзнавчого матеріалу на уроках не як на аматорство, а як на обов'язкову державну справу. Ще радикальніше вирішувалася б ця проблема, коли б у програмі була передбачена для вивчення місцевої історії хоч невелика кількість годин.

Звичайно, основним принципом повинен бути підбір фактичного матеріалу з місцевої історії, який тісно пов'язується з загальними закономірностями і подіями, які вивчаються в курсі вітчизняної чи загальної історії. Однак учитель не повинен обмежуватись ілюструванням загальних положень курсу. Події загальнодержавного значення в курсі історії СРСР мають можливість епізодично конкретизувати, як правило, лише окремі групи вчителів, а роботу по використанню місцевого краєзнавчого матеріалу слід вести всім учителям і систематично. Наприклад, при вивченні розділу «Утворення російської централізованої держави» учителям, які працюють на Україні, нічим на місці ілюструвати процес утворення російської централізованої держави. Але учитель історії середньої школи № 1 м. Славути, Хмельницької області, В. І. Гельфанд досить вдало використовує місцевий краєзнавчий матеріал при вивченні і цієї теми. Використовуючи підібраний ним матеріал відповідного розділу «Історії Української РСР», т. I¹ та додаткової літератури, учитель склав цікаву текстову таблицю, у якій зробив порівняльний аналіз розвитку сільськогосподарського та ремісничого виробництва і торгівлі в Росії і в захопленій польськими загарбниками Україні у XV—XVI ст. Це дало можливість йому більш наочно показати характерні риси у розвитку економіки в Росії і разом з тим ознайомити учнів з економікою свого краю у XV—XVI ст., показати жорстокі форми експлуатації панами селян на Правобережжі. Учитель вийшов за межі простого ілюстрування, методологічно і методично вірно підійшов до вирішення даного питання. Досвід його роботи показує, що і знання учнів при такому методі використання краєзнавчого матеріалу поглиблюються.

Всюди можна виявити факти місцевої історії або окремі пам'ятки загальної історії, які не становлять чогось вирішального у загальнодержавному масштабі, але є типовими з погляду закономірностей історичних явищ і подій. Наприклад, у програмі і підручнику з історії СРСР нічого не згадується про інвентарну реформу 1847—1848 рр. на Правобережній Україні. А учителі Київської і Черкаської областей мають у своєму розпорядженні цікавий матеріал про цю реформу, про велику хвилю селянських повстань, що супроводжували її.

Учителі Чернігівщини на уроках, присвячених революції 1905—1907 рр., можуть підвести учнів до розуміння важливого марксистського положення про класову боротьбу на селі, про контрреволюційну роль сільської буржуазії у буржуазно-демократичній революції, розказуючи про події в с. Вихвостове, Городнянського повіту. Скориставшись наступом чиновників царського уряду на селян і запровадженням воєнного стану, куркулі цього села 31 жовтня 1905 р. вчинили розправу над найактивнішими учасниками селянського повстання. 16 селян-бідняків було по-звірячому закатовано до смерті. Про цю подію в програмі і підручнику з історії СРСР немає навіть згадки. Місцевий учитель має змогу розповісти дітям про цей дуже повчальний факт,

¹ «Історія Української РСР», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1955, стор. 129—149, 167—171.

використавши при підготовці і цікаві розповіді досі живих учасників селянського повстання у с. Вихвостове, які були в свій час надруковані в пресі¹, і уривок з твору М. Коцюбинського «Fata morgana»².

Ще більше можна навести повчальних фактів з місцевої історії радянського народу, зокрема з історії боротьби за Радянську владу, громадянської війни і боротьби з іноземною інтервенцією, соціалістичного будівництва і Великої Вітчизняної війни.

При вирішенні питання про місце краєзнавчого матеріалу в загальному курсі вітчизняної історії не можна підходити до цієї проблеми догматично. Не слід обмежуватись ілюстрацією. Необхідно шукати шляхи до побудованого на засадах історичного матеріалізму використання і узагальнення місцевого краєзнавчого матеріалу, яке б допомагало краще підвести учнів до марксистсько-ленінського розуміння загальних закономірностей історичного процесу.

Не можна забувати того факту, що класики марксизму-ленінізму часто писали свої праці на основі узагальнення саме конкретного матеріалу місцевого характеру. Зокрема, така визначна праця В. І. Леніна, як «Розвиток капіталізму в Росії», містить у собі велику кількість детально проаналізованого матеріалу з окремих місць Росії, причому по ряду важливих питань розвитку капіталізму в Росії В. І. Ленін робить висновки на основі скрупульозного вивчення місцевого матеріалу саме українських губерній.

Обґрунтовуючи теоретично важливість використання в процесі викладання історії конкретного і наочного місцевого краєзнавчого матеріалу, радянські методисти звертаються до ленінської теорії пізнання. Класики марксизму-ленінізму зв'язували процес пізнання з практикою життя, з творчим вторгненням людини в оточуючу дійсність. В. І. Ленін з цього приводу говорить: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики—такий діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»³.

Завданням учителя є не тільки донести до свідомості учня і добитись від нього, щоб він запам'ятав певне коло фактів і явищ з тієї чи іншої теми курсу історії. Його завданням є також навчити учня оперувати тими чи іншими фактами, вміти мобілізувати ці факти для активізації мислення і процесу пізнання явищ чи закономірностей в цілому.

Умілий підбір місцевих фактів і вивчення їх шляхом широкого застосування методу безпосереднього огляду пам'яток матеріальної і духовної культури значно поглибить розуміння учнями конкретних історичних явищ і таким чином створить міцну базу для кращого розуміння і основних історичних понять, і загальних закономірностей історичного процесу.

— Великий російський педагог К. Д. Ушинський надавав виключного значення образному сприйняттю учнями того, що вони вивчають. Він відзначав, що «в пам'яті нашої зберігаються особливо міцно ті образи, які ми сприйняли самі через споглядання, і що до такої картини, яка запам'яталась нам, ми легко і міцно прив'язуємо навіть абстрактні ідеї, які без того згладилися б швидко»⁴. Досвід роботи вчителів історії цілком підтверджує це загальне положення в нових конкретних умовах.

¹ Газ. «Деснянська правда» від 8 квітня 1955 р.

² М и х а й л о К о ц ю б и н с ь к и й, Твори в трьох томах, т. II, Держлітвидав УРСР, К., 1955, стор. 98—104.

³ В. І. Л е н і н, Філософские тетради, М., 1947, стор. 146—147.

⁴ К. Д. У ш и н с к и й, Собрание сочинений, т. 6, М., 1948, стор. 257.

Використання краєзнавчого матеріалу на уроках вимагає особливо уважного ставлення до ідейно-теоретичного і методологічного рівня цієї роботи, зокрема до правильного відбору фактів місцевої історії та підбору літератури.

В усій цій роботі учителі керуються, перш за все, працями класиків марксизму-ленінізму.

Учитель історії середньої школи м. Херсона Л. І. Любаров при підготовці до уроків історії СРСР у 9 класі звернув увагу на те, що в праці В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському господарстві», яка була написана в 1893 р., дано докладний аналіз економічного становища селян Херсонщини у кінці XIX ст., причин диференціації селянських господарств, а також глибокий критичний аналіз праці В. Є. Постникова «Південно-російське селянське господарство». Учитель вирішив використати не тільки ленінські вказівки загального характеру, але й окремі наведені в праці Леніна яскраві факти для більш глибокої характеристики на місцевому матеріалі розвитку капіталізму в Росії в пореформений період.

Вивчаючи з учнями тему «Розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості після реформи 1861 р.», зокрема особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві, Л. І. Любаров переконався, що в основу вивчення в 9 класі цієї складної і важливої теми доцільно покласти місцевий матеріал. Учитель виходив з ленінської настанови про те, що соціально-економічні процеси, які проходили в той час у селах краю, характерні і для всієї Росії, що «цілком можливо на підставі цих даних характеризувати російське селянське господарство»¹. При підготовці до цього уроку Л. І. Любаров вивчив також ряд матеріалів з праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», у якій також яскраво охарактеризовані конкретні дані про сільське господарство Херсонщини та зроблено великі узагальнення².

Щоб не перевантажувати учнів, учитель підібрав із цих розділів лише найбільш доступні дані і узагальнюючі висновки. Зокрема, характеризуючи картину жорстокої експлуатації сільськогосподарських робітників, він наводить місце з праці Леніна, де говориться: «У Таврійській губернії особливо відзначається робітничий ринок у містечку Каховці, де раніше збиралось до 40 000 робітників...»³. Л. І. Любаров використовує й інші праці В. І. Леніна, у яких є місцевий матеріал.

Учитель історії Лозоватської середньої школи № 1, Криворізького району, Дніпропетровської області, А. В. Кучма, працюючи над відбором і підготовкою до використання місцевого краєзнавчого матеріалу при вивченні теми «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна», ретельно опрацював твори В. І. Леніна цього періоду, зокрема листи і телеграми В. І. Леніна Раднаркому України та визначним діячам партії і Червоної Армії, які тоді працювали на Україні⁴. Учитель зумів відібрати матеріал, який безпосередньо стосується краю, і побудувати на ньому цікаву розповідь про розгром ворогів революції на Дніпропетровщині та про керівну роль Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна у цьому розгромі.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 6.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 49—62, 139—152, 181—201, 214—225; 36. «В. І. Ленін про Україну», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 67—133, 133—147.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 202.

⁴ 36. «В. І. Ленін про Україну», стор. 544—586.

Багатий матеріал знайде учитель і в постановах з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу та постановах і розпорядженнях Радянського уряду. З цього погляду учителю велику допомогу можуть подати такі книги, як «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», частини I, II і III, та «Декрети Советской власти», том I, а також окремі видання, в яких уміщені постанови ЦК КПРС і ЦК КП України.

Вивчення творів В. І. Леніна та постанов Комуністичної партії озброїть радянського краєзнавця вірними методологічними настановами у його копіткій роботі по вивченню найрізноманітніших джерел, а також подасть практичну допомогу у виборі головних моментів місцевої історії.

Серед інших джерел для вивчення краєзнавчого матеріалу у школі в першу чергу необхідно залучати праці видатних діячів Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави та партійну пресу. Особливо цінними для учителів-істориків Української РСР є багаті на місцевий матеріал промови та доповіді товариша М. С. Хрущова.

Завданням учителя є, перш за все, домогтися такого стану використання краєзнавчого матеріалу на уроках, щоб воно допомагало учням на конкретних фактах більш правильно зрозуміти історичні явища і події, оволодіти їх закономірностями. Це неодмінна вимога у справі використання краєзнавчого матеріалу.

Краєзнавчий матеріал повинен бути підібраний і підготовлений до використання так, щоб він об'єктивно вірно, з партійних позицій пояснював і розкривав основні історичні закономірності курсу чи їх окремі похідні закономірності.

Особливо слід застерегти учителя від захоплення і покvapливого використання на уроках історії різноманітних фактів з буржуазної преси та літератури XIX — початку XX ст. Цей, інколи досить багатий матеріал уже в свій час підібраний і опрацьований з буржуазних позицій ілюзорного милування місцевою старовиною, місцевими звичаями, в яких часто залишались глибоко реакційні традиції найдавніших часів. Деякі вчителі, а тим більше учні, в такому матеріалі за демагогічними ліберальними фразами можуть не помітити отруйної буржуазно-націоналістичної ідеології. Всебічна перевірка і дуже уважне зважування фактів і узагальнень, які учитель збирається сповістити учням, — неодмінна вимога наукового принципу дидактики.

Учитель не досягне своєї мети, коли він буде по-книжному навчати учнів, дотримуючись уже давно застарілих понять, хоч би навіть і з включенням в курс окремих фактів місцевої історії. Керуючись вказівками Комуністичної партії з ідеологічних питань, учитель повинен підходити до використання місцевого матеріалу з творчими задумами, вносити в цю роботу елемент дослідження. Краєзнавчий матеріал в процесі навчання знайомить учнів з елементами наукового дослідження, з методами науки. Це розкриває перед учнями шляхи до творчого розуміння історичних явищ, будить у них великий інтерес до місцевого матеріалу і до історії в цілому.

Поняття інтересу в даному випадку слід розуміти в широкому плані. Говорячи про виховання в учнів інтересу, ми маємо на увазі інтерес до місцевої історії, при якому на основі ясного розуміння кожного окремого факту учень йде по шляху марксистсько-ленінського розуміння закономірностей всього історичного розвитку.

Керуючись принципом систематичності навчання, передові вчителі

історії планують вивчення місцевого матеріалу разом з загальним вивченням предмета. Це планування проводиться за такою формою:

№№	Назви розділів і тем уроків	Кількість годин і строк виконання	Який місцевий краєзнавчий матеріал вивчається	Відмітка про виконання

Завчасне планування краєзнавчого матеріалу в курсі історії СРСР з точним визначенням, на якому уроці і який конкретний місцевий матеріал буде вивчатись, сприяє, перш за все, найраціональнішому поєднанню місцевого матеріалу з загальними питаннями курсу.

Спланувавши включення місцевого матеріалу, учитель зможе завчасно власними силами, а особливо силами учнів-гуртківців виготовити потрібні наочні посібники, текстові таблиці, діаграми, графіки. Для показу місцевих старовинних укріплень кордонів, торговельних шляхів, місць воєнних дій і боїв, селянських повстань і робітничих виступів можуть бути виготовлені плани, схеми, макети тощо, а також підготовлено їх використання на уроці.

Завчасне планування уроків з використанням краєзнавчого матеріалу дає можливість учителю добре продумати метод проведення занять. Спланувавши, наприклад, попередньо уроки-екскурсії в музеях, учитель має можливість ретельно підготувати їх проведення.

Проведення добре спланованої системи таких уроків, зокрема вступних уроків-еккурсій до курсу чи розділу, повторюваних по закінченні розділу, а також і окремих тематичних уроків-еккурсій, як про це свідчить досвід передових учителів республіки, дає значні позитивні результати.

Не слід думати, що уроки-екскурсії можна провадити лише у великому республіканському історичному музеї. Такі уроки можна успішно організувати й по інших історичних та краєзнавчих чи мистецтвознавчих музеях. Про це яскраво свідчить передовий досвід учителів історії. Так, учитель середньої школи № 101 м. Одеси Н. П. Волкова успішно провадить уроки-екскурсії по ряду розділів і тем курсу історії СРСР у 10 класі в місцевому краєзнавчому музеї; а по окремих розділах з курсу історії стародавнього світу — в Одеському археологічному музеї.

Досвід Н. П. Волкової і ряду інших учителів показує, що, використовуючи місцевий краєзнавчий матеріал на уроці в музеї, учитель значно підвищує активність учнів, їх свідоме ставлення до занять з історії. Оглянувши пам'ятки культури минулих часів в оригіналі, учні більш свідомо і конкретно засвоюють суть того матеріалу, який вони вивчають.

Не можна не зазначити, що робота по використанню краєзнавчого матеріалу на уроках загальної історії учителями історії проводиться ще дуже слабо. Проте позитивний досвід такої роботи ми уже маємо. Так, учителька середньої школи № 13 м. Києва Л. І. Ладиженська при вивченні у V класі «Вступу» та I розділу «Життя первісних людей» вдало використовує матеріали відділу «Первісне суспільство» Київського державного історичного музею, зокрема матеріали найбільш стародавньої пам'ятки на території Києва — Кирилівської палеолітич-

ної стоянки, яка була відкрита у 90-х роках XIX ст., та багатьох інших місцевих первісних пам'яток.

Ще ширше використовує краєзнавчий матеріал на уроках з цього розділу учитель Першотравневої середньої школи, Зміївського району, Харківської області, Я. І. Красюк. Переконавшись, що основні труднощі у засвоєнні матеріалу полягають у тому, що дітям 11—13 років—учням 5-х класів дуже важко створити конкретні уявлення про життя первісних людей, зокрема про їх примітивні знаряддя праці, одяг і житло, учитель вирішив відповідно перебудувати проходження теми. Скориставшись наявністю в школі історичного музею, Я. І. Красюк будує свої уроки з цього розділу так, щоб дещо більше часу залишити для закріплення матеріалу. Цю роботу учитель провадить у шкільному музеї. В процесі бесіди учні знайомляться з знаряддям праці первісних людей, кремінними ножами, вістрями списів, скребачками тощо. Учні бачать діораму «В печері первісної людини», а також малюнки і схеми, які дають уявлення про процес виготовлення кам'яних знарядь праці. Деякі експонати музею, зокрема шліфовані сокири, учні навіть беруть у руки і детально їх вивчають. Досвід такої роботи дає хороші наслідки.

Особливо великі можливості щодо використання місцевого краєзнавчого матеріалу на уроках історії стародавнього світу і середніх віків мають учителі Кримської області. Брошура А. І. Блахіної та С. А. Сокирянського «Использование местного материала на уроках древней и средней истории в школах Крыма» дозволяє добре підготуватись до включення в курс місцевого матеріалу і спланування занять з таким розрахунком, щоб учні не лише з розповіді учителя довідалися, що Крим є великою скарбницею старовинних пам'яток, але й самі наочно пересвідчилились у цьому. Такі учителі, як Т. Я. Черніцина (середня школа № 9 м. Сімферополя), Г. Г. Седов (середня школа № 4 м. Бахчисарая) та інші, успішно здійснюють це.

У курсі нової та новітньої історії також можна з успіхом використовувати місцевий краєзнавчий матеріал. Ряд важливих історичних подій з історії Західної України чи слов'янських країн Південно-Східної Європи знайшов певне відображення у політичному чи економічному житті нашої країни. Так, певне враження справила на погляди української інтелігенції французька буржуазна революція кінця XVIII ст. На Україні значний відгук знайшла революція 1848 р. Є багато інших фактів, які можна використати як краєзнавчий матеріал при викладанні нової і новітньої історії.

Учителька середньої школи № 2 м. Ужгорода М. К. Сміян в темі «США в кінці XIX і на початку XX ст.» планує розповісти учням про еміграцію українців, зокрема закарпатців, до Америки. Вона наводить цифри про те, що до Америки з Закарпаття емігрувало за період з 1890 р. по 1913 р. близько 100 тис. чол., а за 50 років, з 1870 р. по 1920 р.,— 430 тис. чол. Розповідаючи про тяжке становище емігрантів-українців у Америці, учителька наводить місцеві факти—спогоди жителів області, їх листи, народні пісні.

Подібний матеріал може бути використаний і в курсі новітньої історії.

З наведених фактів видно, що не можна зводити використання краєзнавчого матеріалу до простого, епізодичного ілюстрування курсу вітчизняної історії окремими випадковими фактами з місцевої історії. Ця велика і копітка, але дуже потрібна робота повинна стати невід'ємною складовою частиною усіх курсів історії, які викладаються у школі.

СПОГАДИ

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ КОМУНІСТІВ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ В МИРГОРОДСЬКОМУ ПОВІТІ НА ПОЛТАВЩИНІ В 1919 р.

Боротьба за владу Рад, яку вели комуністи в Миргородському повіті на Полтавщині в 1919 р., була наполегливою і тяжкою. Нам, безпосереднім учасникам цієї боротьби, хочеться розповісти лише про деякі епізоди, які, на нашу думку, становлять певний інтерес і правдиво висвітлюють історичні події тих днів.

Після визволення Полтави від німецьких окупантів і гетьмансько-петлюрівських націоналістів у січні 1919 р. за директивою губкому партії на Полтавщині, в тому числі і в Миргородському повіті, почалися вибори у волосні і повітові Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Це важливе політичне завдання по створенню місцевих органів влади здійснювалось під керівництвом комуністів у боротьбі з куркулями, буржуазними націоналістами і особливо партією боротьбистів, яка тоді існувала легально.

Боротьбисти називали себе також і лівими есерами. Вони виражали інтереси куркульства, міської дрібної буржуазії і націоналістично настроєної частини інтелігенції. Боротьбисти були противниками диктатури пролетаріату, вони відкрито виступали проти централізації Червоної Армії і проти союзу Української Радянської Соціалістичної Республіки з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та іншими братніми республіками.

В цей час партійна організація Миргорода налічувала в своїх рядах близько 40 чоловік. Мало комуністів було й у волостях (у Комишанській — 10, Остапівській — 2, Шишацькій — 10, Баранівській — 5, Устивицькій — 8, Багацькій — 7 чоловік і т. д.).

Сорочинська волость була територіально найбільшою. В партійній організації цієї волості налічувалось близько 30 комуністів. Незважаючи на свою нечисленність, організація, яка мала великі революційні традиції, була боездатною, міцно згуртованою в боротьбі за Радянську владу. Сорочинська партійна організація з великим революційним піднесенням і сміливістю несла більшовицькі революційні ідеї в маси. Парторганізація повіту ще в підпіллі стала душею всього біднішого селянства в боротьбі за утвердження Рад як органів влади.

Кампанія по виборах до Рад викликала шалену агітацію з боку куркульства, буржуазних націоналістів, які всілякими способами силкувались дискредитувати політику нашої партії. «Росії хліба не дамо»; «Хай живе Радянська влада без комуністів» — такі були гасла ворогів Радянської влади.

Незважаючи на шалену агітацію, яку вели ворожі елементи, вибори до Рад проходили успішно. Ми не знаємо такого випадку, щоб хоч в одній волості Миргородського повіту до місцевих Рад були обрані

куркулі. До влади приходили сільські бідняки, комуністи — люди, які з зброєю в руках вели відкриту активну боротьбу з гетьманщиною, німецькими окупантами та буржуазними націоналістами і своєю боротьбою допомогли Червоній Армії очистити Україну від погані.

Відразу ж після визволення Миргородщини від німецьких окупантів було арештовано близько 180 чоловік найактивніших прихильників гетьмана з «Союзу хліборобів-власників», чим в значній мірі були ослаблені контрреволюційні сили.

1 лютого 1919 р. був скликаний перший повітовий з'їзд Рад Миргородщини. На з'їзд прибуло близько 400 делегатів від усіх волостей повіту. Представником від губкому і губревкому на з'їзді був тов. Драполюк. Головою з'їзду був обраний Г. П. Радченко, який до цього був головою Миргородського ревкому і провів велику роботу по підготовці з'їзду. Коли з'їзд розділювався на фракції, то комуністів і співчуваючих їм виявилось понад 150 чоловік. Це свідчило про те, що Комуністична партія завойовувала все більший авторитет і довіря широким мас. Співвідношення сил на з'їзді гарантувало проведення виборів у повітовий виконком і делегатів на губернський з'їзд Рад у такому складі, який намічався фракцією більшовиків.

На з'їзді були детально обговорені найближчі завдання. Представник губкому і губревкому тов. Драполюк поставив питання про необхідність негайно приступити до заготівлі і відправки хліба для Петрограда, Москви, Червоної Армії та ін. Це важливе завдання — завдання боротьби за хліб — було одностайно схвалене з'їздом.

До складу повітового виконкому були обрані комуністи — Г. П. Радченко, О. І. Нефоростний, М. А. Копоть, В. Н. Волощенко, І. М. Бабич, П. Т. Власенко, А. Литвин та ін. (всього вісім чоловік); боротьбисти — Проскура, В. С. Легкий, Н. Калюжний, Березовець, Зубко, безпартійний П. І. Чумак та ін. На губернський з'їзд Рад була обрана делегація в складі 15 чоловік.

Відразу ж після з'їзду в повіті розпочалася боротьба за хліб. Повітовим комісаром продовольства був призначений М. А. Копоть, який взявся за організацію заготівлі і відправки хліба на північ. Велику допомогу в організації цієї важливої роботи подавали робітники-комуністи, які приїхали з Москви та інших промислових центрів РРФСР. Так, робітник Сергій Романов був призначений членом повітової продкомісії, П. І. Іванов — начальником бюро продзагонів, З. І. Євдокимов — начальником продзагону.

В повіт було надіслано не менше 10 озброєних продзагонів. Ці загони при допомозі активістів і всієї бідноти успішно проводили хлібозаготівлю. За короткий строк вдалося добитися, що за добу здавали близько 10 вагонів хліба. Миргородський повіт до кінця року мав можливість і повинен був заготовити не менше 1,5 млн. пудів хліба, багато м'яса, сала та інших продуктів.

Хліб в основному був у куркулів, а вони не хотіли здавати його добровільно Радянській державі. З ними треба було вести тривалу і наполегливу боротьбу. Комуністи і селянська біднота ні на хвилину не забували про те, що в цей час хліб був, як неодноразово говорив В. І. Ленін, порятунком для революції. Тому до боротьби з куркулями за хліб посилено готувалися, їй було підпорядковано все.

Вилучення хлібних лишків у куркулів викликало люту ненависть ворогів до Радянської влади. Уже на початку березня в Миргород почали надходити з волостей тривожні відомості. Куркулі та їх підпільні переїшли від злісної агітації до активного опору. В селі Комишня куркульські синки організували бандитську групу, яка вбила кому-

ніста Б. Лупайдина і двох продармійців. В селі Байрак, Багачанської волості, куркулі намагалися роззброїти продзагін. На хуторах Пришиб, Бузова та в селах Шишацьке, Устивиця, Попівської волості, також почалися убивства активістів та продармійців. Класова боротьба загострювалася, заготівля хліба проходила з великими труднощами; хліб, який вилучали у куркулів, був политий кров'ю кращих сільських активістів і продармійців.

У другій половині березня приспівники гетьмансько-петлюрівської банди почали розкидати у Миргороді контрреволюційні листівки з закликами «Геть продрозверстку», «Геть чрезвичайку» та ін.

Повітова Надзвичайна комісія (голова А. Литвин, заступник голови І. Бабич, секретар Л. Дорочинський) репресувала ряд контрреволюційних діячів. Не один десяток активних ворогів Радянської влади був скараний. Так, наприклад, були покарані Кирпота — колишній начальник карального загону повітової варти, Антоненко — колишній пристав Сорочинської волості, який у свій час жорстоко розправився з селянами (ця розправа увійшла в історію революційного руху як «Сорочинська трагедія»).

Проте контрреволюція як у місті, так і в ряді волостей глибоко пустила коріння. Скориставшись партизанськими настроями в окремих частинах Миргородського гарнізону, спираючись на контрреволюційні елементи, які проникали на командні посади в окремих частинах гарнізону і особливо в загін повітової міліції, заручившись підтримкою боротьбистів, використовуючи слабкість більшовицької політико-масової роботи в частинах гарнізону і серед населення, купка гетьмансько-петлюрівських бандитів на чолі з офіцером царської армії Дубчаком та група обдурених бійців гарнізону і загону міліції в ніч з 2 на 3 квітня вчинили контрреволюційний заколот у Миргороді.

Заколотники арештували загін повітової Надзвичайної комісії. Її загін з 30 чоловік намагався чинити опір, але сили були нерівні. Два чоловіки було вбито і кілька поранено, а решта була роззброєна і арештована. Після арешту членів Надзвичайної комісії почалися поголовні арешти комуністів. Заколотники захопили телеграфний і телефонний зв'язок і на ранок влада перейшла до їх рук. Вранці 3 квітня по місту були розклеєні листівки з лозунгами «Хай живе Радянська влада без комуністів і жидів», «Геть кацапів та жидів з України». Цими лозунгами бандити хотіли замаскувати справжню суть контрреволюційного за- колоту.

Близько 12-ї години 3 квітня заколотники, очевидно, щоб показати, що влада Рад може існувати без комуністів, вирішили скликати засідання повітового виконкому і внести пропозицію обговорити на ньому питання про сучасне становище в повіті.

Арештованих комуністів — членів повітового виконкому (боротьбисти і безпартійні не були арештовані) під посиленою вартою привели на це «засідання», яке проходило в приміщенні Миргородського повітового суду. Зал засідання являв собою цікаве видовище. За столом засідання розмістилась фракція боротьбистів, почувачи себе господарями становища. У залі засідань з правого боку сиділи комуністи (5 чоловік), з лівого боку сиділо чоловік 50 озброєних до зубів заколотників.

Перед початком «засідання» зібрались фракції комуністів і боротьбистів. До фракції комуністів входили: М. Легайда — заступник голови повітового виконкому, М. Копоть — повітовий продкомісар, П. Влащенко — заступник повітового воєнкома, І. Бабич — заступник голови повітової Надзвичайної комісії і заступник повітового продкомісара.

Засідання тривало недовго. Комуністи вважали виступ заколотників контрреволюційним, спрямованим на ліквідацію Радянської влади в повіті і відновлення влади буржуазії. Боротьбисти «трудилися» над резолюцією не менше години. Нарешті, вони вийшли на «засідання» з резолюцією завбільшки з рядно.

Головував на цьому засіданні Проскура, як постійний заступник голови (голова виконкому тов. Радченко був у відраженні у Полтаві).

Заколотники розраховували, що члени виконкому — комуністи під страхом смерті капітулюють, відмовляться від своїх марксистсько-ленінських переконань і визнають владу заколотників та їх контрреволюційний лозунг «Ради без комуністів», але вони жорстоко помилилися в своїх розрахунках. Ні демонстрація сили зброї, ні страх перед смертю не могли похитнути глибоку віру комуністів в правоту ленінської партії і не зламали їх залізної волі до боротьби за справу цієї партії. Перше слово було надано представникові фракції комуністів. Від імені фракції зачитати резолюцію було доручено П. Власенку. Резолюція була прочитана при абсолютній тиші. В ній говорилося, що «фракція більшовиків вимагає від заколотників негайно скласти зброю; звільнити арештованих комуністів і визнати владу Виконавчого комітету».

Резолюцію боротьбистів зачитував один з їх лідерів В. С. Легкий. Вона починалася так: «Повстання в Миргороді сталося внаслідок невдалої політики комуністів, які, проводячи продрозверстку, не рахувалися з місцевими умовами.., нехтували національні почуття» і т. д. Було сказано і про арешти, які проводила влада і про багато інших «гріхів» комуністів. Резолюція боротьбистів фактично виправдувала заколотників і обвинувачувала комуністів. Боротьбисти в своїй резолюції говорили, що необхідно звернути увагу комуністів на цілий ряд виявлених недоліків та помилок і побажати в майбутньому ліквідувати їх і т. д. На цьому «засідання» закінчилось, і комуністів під посиленою охороною знову відвели в приміщення для арештантів при повітовій міліції.

Результати «засідання» виконкому, незважаючи на старання боротьбистів, вирішили долю заколотників. Солдати побачили, що в тюрму потрапили ті, хто кілька місяців тому разом з ними боровся за Радянську владу. Почали хитатися і ті солдати, які охороняли комуністів. Комуністи негайно скористалися цим і почали організувати втечу. З допомогою бійців загону повітової міліції першому вдалося втекти І. М. Бабичу. Вночі вдалося втекти В. М. Волощенку, П. Г. Власенку та М. А. Копотю.

Друга частина комуністів, в основному працівників Надзвичайної комісії і повітового продкому, сиділа в тюрмі, звідки організувати втечу в цей день було неможливо.

Заколотники цієї ж ночі (з 3 на 4 квітня) розстріляли комуністів, які були в тюрмі,—голову Надзвичайної комісії А. Литвина, Л. Дорочинського, московського робітника — начальника бюро продзагонів П. Іванова, комісара Надзвичайної комісії Б. Заславського, працівника П. Литвина, пропагандиста Мовшовича, її працівника повітового продкому М. Орлова, партійного працівника Є. Марголіна, начальника продзагону З. Євдокимова. По знівчених трупах було видно, як позвірячому знущались над ними білогвардійсько-петлюрівські бандити.

На ранок 4 квітня у місті була розклеєна відозва за підписом «Полтавського революційного комітету». Ця відозва закликала населення до боротьби з більшовиками, за владу Центральної ради. У ві-

дозві були перелічені всі «гріхи» і «лиха», які принесли більшовики на Україну, кінчалась вона лозунгом «Хай живе вільна Україна і Центральна рада!». В цих гаслах ясно говорилося про основне завдання заколотників — після знищення всіх комуністів взяти владу в свої руки і поширити повстання далеко за межі не тільки повіту, а й Полтавської губернії.

Як виявилось на допиті Дубчака, інструктор губкому есерів Несерва, щоб вислужитися, дав команду почати повстання у Миргороді на кілька днів раніше, ніж у Києві і в Полтаві. Тому заколот не підтримали сусідні повіти — Зінківський, Хорольський, Лубенський, Полтавський, Кременчуцький та ін., як намічалось генеральним планом заколотників для всієї України. Відозва остаточно переконала всіх обдурених контрреволюційною націоналістичною агітацією, що заколотники вели антинародну політику. Бійці гарнізону всі, як один, заявили, що вони не мали наміру знищувати Радянську владу і розстрілювати комуністів, що їх підло обдурили.

Комуністам, які були в цей час на волі, не можна було гаяти ні хвилини. Треба було негайно використати політичну ситуацію. Комуністи, налагодивши між собою зв'язок через Д. П. Тутку, вирішили запропонувати від імені фракції більшовиків членові виконкому П. І. Чумаку (військовий, був командиром сотні) негайно арештувати штаб заколотників. Це завдання для Чумака не було складним, за ним пішла не тільки його сотня, що мала в своєму розпорядженні кулемет «Максим», а й інші частини гарнізону.

Близько 12-ї години дня штаб заколотників, який засідав у приміщенні повітового военкому, був оточений бійцями. Заколотникам було запропоновано негайно скласти зброю. У відповідь вони почали стріляти, але їх примусив замовчати наш кулемет. Група бійців під командуванням Чумака і за участю комуністів Власенка і Волощенко примусила заколотників скласти зброю і здатися. Інструктор Полтавського підпільного губкому правих есерів Несерва, який був на засіданні штабу заколотників, намагався втекти, але був убитий. Решта заколотників у кількості 12 чоловік на чолі з Дубчаком були арештовані і ув'язнені.

Коли біля военкомату почулися постріли, М. А. Копоть та І. М. Бабич пішли звільняти арештованих комуністів. Варта не чинила ніякого опору, бо ці постріли свідчили про кінець заколоту контрреволюціонерів. Через кілька хвилин у приміщення, де сиділи арештовані комуністи, привели заколотників, а потім й інших контрреволюціонерів.

Через дві години після арешту штабу заколотників у Миргород вступив Лохвицький загін, а пізніше — і Гадяцький, які прийшли на придушення контрреволюційного заколоту. Вранці 5 квітня з Полтави у Миргород прибув інтернаціональний полк під командуванням тов. Фекете. За директивою Полтавського губкому партії для посилення партійно-масової роботи в повіті з цим же полком прибули П. І. Кузьменко — член партії з 1918 р., якого пізніше послали у м. Лубни, де він був обраний заступником голови повітового виконкому, і П. Ф. Нечеса — колишній моряк Чорноморського флоту, член КПРС з серпня 1917 р., який був секретарем Миргородського повітового комітету партії і успішно працював на цій посаді до захоплення України денікінцями, а після вигнання їх у 1920—1921 рр. знову був керівником Миргородської повітової партійної організації.

Заколот був ліквідований, а його організаторів Військово-революційний трибунал присудив до розстрілу.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ У БУРЖУАЗНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Друга світова війна з усією очевидністю підтвердила величезну силу Радянської держави і передової соціалістичної ідеології. Саме ця сила завдала поразки «непереможним» фашистським арміям. В роки війни яскраво виявилась також могутність дружби народів нашої країни та ідей пролетарського інтернаціоналізму. зріс міжнародний авторитет Радянського Союзу.

Мільйонні маси трудящих в усьому світі розуміють, що основою, вирішальною силою, яка перемогла фашистську Німеччину, був Радянський Союз. Це серйозно заважає реакційним колам імперіалістичних держав в ідеологічній підготовці війни проти соціалістичних країн. Саме тому сучасні буржуазні, особливо англо-американські, політики, історики та військові спеціалісти всупереч історичній правді намагаються перевернути події періоду другої світової війни. Вони спрямовують свої зусилля до того, щоб всіляко применшити вирішальну роль СРСР у розгромі фашистської Німеччини і послабити симпатії трудящих капіталістичних країн до Радянської держави.

Характерною рисою творів буржуазних реакційних істориків та військових спеціалістів є свідоме ігнорування героїчної боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників. Свої фальсифікаторські положення і висновки вони «обгрунтовують» посиланнями на такі сумнівні джерела, як писання колишніх фашистських генералів і політиків та їх поплічників — українських буржуазних націоналістів.

Про це яскраво свідчить цілковитий збіг тверджень західнонімецьких і англо-американських істориків про те, що український народ на початку війни нібито дружньо ставився до німецько-фашистських гнобителів і тільки жорстока політика Гіллера викликала у нього ворожість до окупантів.

Як ті, так і інші видають бажане за дійсне, зображуючи зрадницьку поведінку мізерної купки українських буржуазних націоналістів за ставлення всього народу.

У свій час Геббельс, намагаючись «пояснити» провал «бліцкригу» і виникнення масового партизанського руху на окупованих територіях СРСР, писав: «Спочатку населення України було цілком схильне дивитись на фюрера як на рятівника Європи і сердечно вітало німецьку армію. За кілька місяців ставлення до нас різко змінилось. Ми занадто боляче вдарили по росіянах, особливо по українцях, суворо поводячись з ними»¹. Подібні твердження про нібито позитивне ставлення українського населення до німецько-фашистських загарбників висловлювали і колишні гітлерівські генерали Тіппельскірх², Рендуліч³, фон Бутлар⁴. Солідаризується з цими фашистськими авторами й американський історик Дж. Армстронг, який пише навіть про «зворушливу вдячність» (!) українців до фашистських гнобителів⁵.

Ці твердження буржуазних авторів явно суперечать фактам. Фальсифікатори історії замовчують те, що напад фашистської Німеччини на Радянський Союз викликав могутній вибух народного гніву на Україні і був зустрінутий повсюдним формуванням загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів, утворенням величезних бойових резервів для Радянської Армії, масовим трудовим героїзмом. Вони «забувають» про те, що в перші дні війни мирне населення окупованих районів України, яке не мало досвіду партизанських дій, не могло відразу

¹ Цит. за Ч. О. Диксон и О. Гейльбрунн, Коммунистические партизанские действия, ИЛ, М., 1957, стор. 37.

² К. Типпельскірх, История второй мировой войны, ИЛ, М., 1956, стор. 242.

³ «Итоги второй мировой войны. Сборник статей», ИЛ, М., 1957, стор. 149.

⁴ «Мировая война, 1939—1945», ИЛ, М., 1957, стор. 158—235.

⁵ J. Armstrong, Ukrainian Nationalism, 1939—1945, New York, 1954, стор. 85.

організуватися для активної боротьби в тилу ворога. Розгортання партизанського руху було тим більш важке у степових районах України і в умовах жорстокого фашистського режиму.

Саме ці обставини, породжені несподіваністю нападу фашистських загарбників на нашу країну, колишні гітлерівські генерали і сучасні буржуазні історики намагаються використати для доказу своїх брехливих тверджень про «дружне» ставлення українського населення до німецько-фашистських окупантів на початку війни.

Зовсім про інше свідчать документи самих окупантів, опубліковані, наприклад, в 1951 р. у збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні»¹, яких не можуть не знати буржуазні історики. Ці документи проти волі їх авторів переконливо говорять про те, що український народ протягом усєї війни активно боровся проти окупантів. Ці документи щент розбивають й інші твердження буржуазних фальсифікаторів, як, наприклад, вигадки про «добровільний» виїзд українського населення на фашистську каторгу до Німеччини і «співробітництво» населення з окупаційною владою.

Автори цих тверджень намагаються замовчати найактивнішу участь українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Вони приховують від своїх читачів те, що на фронті і в партизанських загонах з першого і до останнього дня війни проти фашистів билися мільйони українців. Разом з синами російського та інших народів Радянського Союзу вони показали безліч прикладів мужності і героїзму.

За роки війни близько 2,5 мільйона воїнів-українців були нагороджені орденами та медалями і понад 2000 синів і дочок українського народу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Партия і уряд високо оцінили легендарну мужність українських партизанів, які вкрили себе безсмертною славою. Понад 40 тис. партизанів України були нагороджені орденами та медалями, а 53 удостоєні звання Героя Радянського Союзу².

Один з буржуазних фальсифікаторів історії Вітчизняної війни на Україні якийсь І. Каменецький не зупиняється перед замовчуванням навіть широко відомих фактів для підтвердження своєї брехливої тези про те, що український народ нібито не чинив опору гітлерівській навалі. На Україні, пише він, не було випадків героїчної участі населення в обороні міст,

як у Москві та Ленінграді¹. Тільки злісний наклепник міг написати це. Усьому світу відома більш ніж двомісячна оборона Одеси в 1941 р., в якій тисячі українців проявили справжній героїзм. Відомо, що героїчна оборона Одеси у важких умовах першого періоду війни стала можливою тільки завдяки активній участі місцевого населення в захисті міста.

Аналогічними спробами замовчувати героїчну боротьбу українського народу або применшити її значення характеризуються і спеціальні роботи буржуазних істориків з історії окремих районів України, як, наприклад, книга В. Маркуша².

Проте історичні факти говорять про інше.

Український народ зустрів ворога відкритою ненавистю. Більшість керівників партії та уряду України (М. С. Хрушов, Д. С. Короченко, О. І. Кириченко та ін.) перебували в частинах Радянської Армії, діючих на Україні, а згодом на південних ділянках радянсько-німецького фронту, беручи безпосередню участь у керівництві військами та партизанським рухом. Устаткування заводів і наукових закладів, матеріальна частина МТС — все це евакуювалося у східні райони СРСР, де українські робітники, колгоспники та інтелігенція своєю працею брали найактивнішу участь в завоюванні перемоги над ворогом і у визволенні України. Буржуазні фальсифікатори не знали нічого кращого, як назвати евакуацію «насильною депортацією»³. Цілком очевидно, що з точки зору цієї «теорії» неможливо пояснити героїчну працю українських трудящих на підприємствах та колгоспних полях східних районів СРСР під час війни, тому буржуазні автори навмисно замовчують факти, які говорять про це.

Вигадки про «депортацію» українського населення на Схід мають, очевидно, доповнити фантастичну картину «гостинної зустрічі» гітлерівців на Україні, яку малюють у своїй уяві фальсифікатори, в тому числі й колишні гітлерівські генерали. Проте під час війни жорстока правда про становище на Україні з'являлась іноді навіть у фашистських газетах. «Поведінка українського народу нас розчарувала», — писала, наприклад, фашистська «Кракауерцейтунг». «Багатьом сільськогосподарським керівникам на Україні довелося заплатити життям за свою діяльність», — скаржилась «Гамбургфремдеблатт». Одна

¹ І. Каменецький, Hitler's Occupation of Ukraine (1941—44), Milwaukee, 1956, стор. 33.

² V. Markush, L'incorporation de l'Ukraine Subcarpathique a l'Ukraine Sovietique, 1944—1945, Louvain, 1956, стор. 24.

³ C. Manning, The Story of the Ukraine, New York, 1953, стор. 292; J. Armstrong, назв. праця, стор. 101.

¹ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941—1944 рр.). Збірник документів і матеріалів», Держполітвидав УРСР, К., 1951.

² «Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918—1958)», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 27.

з прогітлерівських газет у Стамбулі повідомляла, що окупанти зустріли рішучий опір з боку українських селян. Радянські люди, писала газета, вважали за краще наражати себе на смертельну небезпеку, ніж дати окупантам можливість поживитися на українських полях¹.

Тільки цілковитою зневагою до фактів можна пояснити твердження буржуазних істориків про те, що український народ спочатку нібито «співчутливо» ставився до німецької програми вивозу українського трудового населення на каторжні роботи до Німеччини² і про «добровільний» виїзд українців на чужину³. Навряд чи є необхідність спростовувати ці брехливі твердження. Звіряча практика гітлерівців у цьому питанні добре відома на Україні.

Проте доцільно навести оцінку цих дій гітлерівців у праці Ф. Міллера «Історія другої світової війни», яку було написано в 1945 р., коли дух «холодної війни» ще не тяжів над американською історіографією. «Численні матеріали, — писав Міллер, — змальовують нелюдські умови насильницького вивозу мирних людей до Німеччини у переповнених вагонах, під охороною солдатів або поліції. Вдень і вночі поїзди з рабами мчали до Німеччини з окупованих районів України, Білорусії та Росії. Людей навантажували у вагони, як худобу, шістдесят—сімдесят чоловік на кожний вагон. Безсилых та хворих викидали з вагонів на насип, і дороги на захід були усіяні мертвими тілами»⁴.

Не краще йшли у німців справи і з спробами налагодити роботу в промисловості України. На більшості шахт Донбасу вони не змогли добути жодної тонни вугілля. На решті шахт видобуток не досягав навіть кількох процентів довоєнного. Спроби окупантів використати промисловість України були паралізовані опором українського народу.

Зустрівши масовий опір на Україні, гітлерівці намагалися здійснити свої плани з допомогою насильства і терору. Десятки тисяч українських радянських патріотів були замордовані у фашистських катівнях і розстріляні. Але й терор не допоміг гітлерівцям. Народ Радянської України продовжував боротьбу. Навіть у фашистських концтаборах українські патріоти чинили героїчний опір ворогу. Сотні й тисячі з них зуміли вирватися з неволі і знову брали участь у збройній боротьбі проти

фашистів у партизанських загонах на окупованих територіях Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Греції, Італії, Франції та інших країн.

Героїчна і непримиренна боротьба населення була однією з головних причин поразки гітлерівців на Україні. І ось тепер, після війни, тайні і явні однодумці гітлерівців намагаються приховати справжні причини цієї поразки. Якийсь Б. Дмитришин, наприклад, у своїй книзі твердить, що за несприятливий кінець війни для фашистів у значній мірі відповідальні... політика німців на Україні і «кліматичні умови»¹. Деякі з фальсифікаторів обвинувачують німців у тому, що вони, нібито, «відштовхнули» від себе український народ «помилковою політикою» терору та репресій, замість того щоб виявити «здоровий розум і поблажливість», як це твердять, наприклад, англійські автори Діксон та Гейльбрунн², ніби забуваючи, що гітлерівська політика була саме такою, якою вона тільки й могла бути,— політикою кривавого насильства і терору. Буржуазний історик А. Даллін, який у своїй книзі «Німецьке правління в Росії» використовує майже виключно фашистські джерела, зводить наклеп на волелюбний український народ, припускаючи, що при «розумній» політиці фашистів українське населення «мало б спільну мету з новою владою»³. Цю тезу можна зустріти і в інших авторів⁴. Всі вони уникають визнання того факту, що фашистський терор був формою репресії також за партизанську і підпільну боротьбу українського народу проти ворога, бо це значило б визнати існування такої боротьби з самого початку німецько-фашистської окупації.

Саме небажання рахуватися з неспростовними фактами безмежної відданості українського народу соціалістичному ладові і примушує буржуазних ідеологів ставати на шлях фальсифікацій. Не бажаючи відмовитись від своїх упереджених положень, вони в кращому разі, як це, наприклад, зробив американський публіцист Чемберлін, обмежуються лише «здивуванням» з приводу «духу опору» українського народу загарбникам⁵.

¹ В. D m y t r y s h y n, Moscow and the Ukraine, 1918—1953, New York, 1956, стор. 176.

² И. О. Диксон и О. Гейльбрунн, назв. праця, стор. 152.

³ A. Dallin, German Rule in Russia, A Study of Occupation Policies, London, 1957, стор. 166.

⁴ К. Типпельскирх, назв. праця, стор. 242; «Мировая война, 1939—1945», стор. 159, 235; «Итоги второй мировой войны», стор. 149, 515.

⁵ W. H. Chamberlin, The Ukraine: a Submerged Nation, New York, 1944, стор. 64.

¹ Див. В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слинько, Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 65.

² J. Armstrong, назв. праця, стор. 123.

³ Там же, стор. 57.

⁴ F. Miller, History of World War II, Philadelphia, 1945, стор. 404.

Ще одним характерним моментом творів буржуазних істориків про боротьбу українського народу проти німецько-фашистських загарбників є спроба обілити українських буржуазних націоналістів. Цьому завданню були присвячені книга американського історика Дж. Армстронга «Український націоналізм, 1939—1945 рр.» і збірник «Український опір», виданий у 1949 р. так званим Українським конгресовим комітетом в Америці. Автори цих книжок намагаються переконати читачів у тому, що українські буржуазні націоналісти були «борцями за самостійну Україну» проти німецько-фашистських окупантів.

Яскравим прикладом відкритої фальсифікації є збірник «Український опір». Нема таких вигадок, до яких не вдавались би автори цього збірника. Одним з найбільш блюзнірських їхніх тверджень є заява про те, що діяльність українських буржуазних націоналістів нібито була «однією з головних причин поразки німців на Сході»¹. Для підтвердження цього вимислу вони пишуть, що нібито під час Сталінградської битви саме націоналістичні банди, а не загони радянських партизанів України, завдали ударів по німецьких комунікаціях на залізницях Люблін — Сарни — Київ і Здолбунів — Козятин — Київ².

Фальсифікатори безцеремонно приписують дії радянських партизанських загонів українським буржуазним націоналістам. Саме в період Сталінградської битви радянські партизани значно активізували свою діяльність на всій окупованій території України, в тому числі й на вкочуваних залізницях. Не націоналістичні банди, а з'єднання Ковпака в грудні 1942 р. і в лютому—березні 1943 р. підірвало залізничні мости га поїзди на ділянках Сарни—Лунінець, Сарни—Ковель, Сарни—Ровно, Сарни—Коростень і зірвало роботу сарненського вузла³. Саме в цей період було завдано руйнівних ударів по ворожих комунікаціях радянськими партизанськими загонами Львівської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, Волинської, Ровенської та інших областей Правобережної України⁴.

¹ «Ukrainian Resistance», New York, 1949, стор. 68.

² Там же.

³ С. Ковпак, Від Путивля до Карпат, стор. 120; І. І. Слин'ько, Бійовий партизанський рейд під Київ (1943 р.), «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 52—63.

⁴ Див. Н. И. Супруненко, Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), Госполитиздат УССР, К., 1956, стор. 204, 205, 208; В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слин'ько, назв. праця, стор. 143—144, 148—149, 155.

Так, наприклад, лише за один день січня 1943 р. радянськими партизанськими загонами Житомирської області було організовано 12 аварій ворожих залізничних ешелонів¹. Партизанський загін Кам'янець-Подільської області під командуванням Героя Радянського Союзу А. Одухи в ніч на 1 січня 1943 р. пустив під укіс офіцерський пасажирський поїзд². Партизанські загони Львівської області у лютому 1943 р. підірвали на мінах шість фашистських військових ешелонів³.

Так само активно діяли радянські партизанські загони на Лівобережній Україні. Тільки у Ворошиловградській (Луганській) області в період заплени боїв Радянської Армії під Сталінградом вони організували 21 аварію поїздів, підірвали 15 мостів, знищили п'ять ворожих складів з боеприпасами, 27 автомашин, 2 літаки. У боях проти партизанів Ворошиловградської області німці втратили за цей час понад 4 тис. солдатів та офіцерів⁴.

Про те, що саме боротьба радянських партизанів, а не українсько-націоналістичних банд, сприяла розгрому німецько-фашистських загарбників, яскраво свідчать гітлерівські документи «Про становище в окупованих східних областях». Так, наприклад, у повідомленні Гімmlера від 12 червня 1942 р. в розділі про боротьбу з партизанами на Україні говориться: «Активність партизанів у всіх областях надзвичайна. В зв'язку з тим, що партизани становлять велику військову силу, для боротьби проти них потрібне застосування важкої зброї і військово-повітряних сил»⁵.

Вигадки про те, що українські буржуазні націоналісти були під час війни «борцями» проти німецько-фашистських окупантів, спростовуються іноді навіть тими американськими буржуазними істориками, які в інших випадках не гребують використанням їх брехні. Навіть за словами американського історика Меннінга, українські буржуазні націоналісти під час наступу німців на Україну знаходились «у перших лавах німецької армії»⁶.

¹ Архів колишньої Комісії історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, фонд рукописних матеріалів, спр. 3, арк. 6—10.

² Там же, оп. 19, спр. 1, арк. 72.

³ В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слин'ько, назв. праця, стор. 149.

⁴ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, Звіт про підпільну діяльність партійних організацій і партизанських загонів Ворошиловградської області, арк. 168.

⁵ Цит. за М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України 25 січня 1949 р., Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 11.

⁶ С. М а п л і n g, назв. праця, стор. 169.

Явно суперечать одне одному твердження двох інших американських істориків—Армстронга і Лукача. Перший, визнаючи підготовку гітлерівцями бойових частин з українських буржуазних націоналістів на початку війни, заперечує їх використання у наступні роки¹. Другий, наводячи дані про те, що націоналістична так звана «армія визволення» навіть у 1943 р. фінансувалась німцями, визнає, що фактично такий зв'язок мав місце на протязі майже усєї війни².

Таким чином, в тій або іншій формі навіть буржуазні автори визнають, що українські націоналісти співробітничали з окупантами. Нам залишається лише додати, що це співробітництво впливало з потреб націоналістів нав'язати своє панування з допомогою сили, тому що їх ідеї, навіть за визнанням Армстронга, «були неспроможними проникнути в масу населення»³. Коли ж стала очевидною неминуча поразка фашистської Німеччини, вони прийняли рішення опертися на нових хазяїв — англо-американських імперіалістів⁴.

Американський історик Армстронг присвятив свою першу працю вивченню «українського націоналізму» під час війни 1939—1945 рр. Вибір теми говорить сам за себе: не боротьба українського народу проти німецько-фашистських окупантів, не героїчна праця українських трудящих на заводах і фабриках, на колгоспних полях і в наукових установах, а діяльність купки зрадників—ось що привертає увагу Армстронга. І тут слід відзначити, що, незважаючи на збільшуване скло, в яке Армстронг розглядає діяльність українських буржуазних націоналістів, він не міг не визнати наприкінці свого дослідження, що «значна маса населення залишилася байдужою» до націоналістів⁵, що народ України в тяжкий час іноземної окупації залишився вірним своїй соціалістичній ідеології, ідеям пролетарського інтернаціоналізму.

Порівняння масштабів діяльності націоналістичної агентури і радянських партизанських загонів на Україні в книзі Армстронга також не вигідне для твердження націоналістів про їх «боротьбу» з німцями. Навіть з карт, наведених Арм-

стронгом, на яких дано райони розташування радянських партизанів, видно, що партизанські загопи мали величезне значення на Україні під час Вітчизняної війни¹.

Тенденційний підхід американського «історика» стає очевидним кожного разу, коли він говорить про боротьбу українських радянських партизанів проти фашистських окупантів. Навіть визнаючи успіхи цієї боротьби, Армстронг намагається зобразити її успіхи на Україні не як результат зусиль народу, а як наслідок дій виключно комуністів та партизанів російської національності. Армстронг не помічає, що він суперечить своїм же висновкам про те, що буржуазні націоналісти були далекі від українського народу, а радянський партизанський рух постійно поширювався на Україну.

Про що ж говорять факти, яких Армстронг та інші буржуазні історики так вперто бажають уникнути? Вони свідчать не на користь фальсифікаторів. Досить навести хоча б найбільш загальновідомі дані про українських партизанів. На Україні діяло понад 220 тис. партизанів у загонах та диверсійно-підривних групах. В їх лавах налічувалось 14 875 комуністів², що є кращим спростуванням тверджень буржуазних авторів про нібито чисто комуністичний склад партизанських загонів України. До того ж необхідно відзначити, що більшість партизанів-комуністів починали боротьбу безпартійними. І це не дивно, тому що саме активна боротьба комуністів проти фашистських гнобителів запалювала народні маси, вказувала їм шлях до визволення рідної землі. Народ прагнув до визволення, розуміючи, що воно не прийде саме по собі, а може бути досягнуте тільки у запеклій боротьбі, і він знайшов в особі комуністів своїх керівників у цій боротьбі.

Якби буржуазні історики захотіли справді науково вивчати партизанський рух і, зокрема, участь у ньому комуністів, вони б переконалися, що переважна частина партизанських командирів на Україні складалась з безпартійних патріотів, багато з яких вже під час війни вступили до партії.

У своїх спробах довести, що партизани на Україні не мали зв'язків з населенням, а трималися тільки завдяки матеріальній допомозі «Москви», буржуазні автори навіть перебільшують розміри постійного зв'язку партизанів зі штабами з'єднань Радянської Армії³. В дійсності

¹ J. Armstrong, назв. праця, стор. 74—77.

² J. Lucas, Great Powers and Eastern Europe, New York, 1953, стор. 545.

³ J. Armstrong, назв. праця, стор. 288.

⁴ Див. В. Руднев, Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції, Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 156.

⁵ J. Armstrong, назв. праця, стор. 288.

¹ J. Armstrong, назв. праця, стор. 133—137.

² М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України 25 січня 1949 р., стор. 10, 12.

³ І. Катетський, назв. праця, стор. 70.

з загальною числа 220 тис. зареєстрованих партизанів тільки близько 70 тис. мали зв'язок з Українським штабом партизанського руху і одержували допомогу та керівні вказівки з радянського тилу¹.

Дрібні загони такого зв'язку зовсім не мали. Особливо багато було таких партизанських загонів у центральних і південних районах УРСР. Армстронг згадує, хоч і в перекрученому вигляді, про героїчну боротьбу оточених радянських солдатів у плавнях Дніпра, але нічого не говорить про діяльність великої кількості підпільних диверсійних груп у Херсоні, Одесі та інших районах півдня України, штучно обмежуючи район діяльності українських радянських партизанів Поліссям.

Армстронгу слід було б знати, що, незважаючи на природні умови, радянські партизани завдавали нищівних ударів по ворогу в степах України саме завдяки всебічній підтримці з боку місцевого населення. Завдяки цьому, наприклад, тільки в безлізій Кіровоградській області активно діяло більше 7 тис. партизанів². Тисячі партизанів діяли в Одеській, Дніпропетровській, Херсонській та інших областях.

Боротьба українського народу проти німецького фашизму набула міжнародного визнання. Саме враховуючи вклад українського та білоруського народів у боротьбу Об'єднаних Націй проти нацизму, уряди США і Англії підтримали на конференції Організації Об'єднаних Націй в Сан-Франціско в 1945 р. звернення урядів Української та Білоруської РСР про надання їм прав членів-засновників ООН.

Проте як в мемуарній, так і в історичній буржуазній літературі приховується зміст цієї підтримки як визнання вкладу України в справу розгрому фашизму, визнання її державного суверенітету. Буржуазні автори подають це питання так, ніби йшлося не про надання прав членів-засновників Організації Об'єднаних Націй двом радянським республікам—Україні та Білорусії, а лише про кількісне збільшення голосів Радянського Союзу в майбутній організації. Так, колишній державний секретар США К. Хелл у своїх мемуарах пише про яесь «множинне членство для Росії»³; учасник конференції в Ялті, тоді помічник державного секретаря США Д. Бірнс, характеризує це як «надання трьох голосів Радянському Союзу»⁴, а

Р. Шервуд пише про «російську вимогу двох додаткових голосів»¹.

Дійсність далека від цієї картини. Ще в березні 1944 року на сесії Верховної Ради СРСР було внесено зміни до Конституції СРСР, в силу яких радянські союзні республіки одержали право встановлювати безпосередні дипломатичні відносини з іншими державами, добровільно передане ними СРСР у 1922 році. Виходячи з цих змін і враховуючи вклад УРСР і БРСР в боротьбі із спільним ворогом країн антигітлерівської коаліції—фашистською Німеччиною,—делегація СРСР на конференції в Ялті поставила питання про право УРСР і БРСР бути членами-засновниками ООН. Спочатку проти цієї пропозиції заперечували як англійці, так і американці, причому проти позитивного вирішення цього питання особливо настійливо виступали Рузвельт, Стеттінус і Бірнс². Не в силах, очевидно, заперечувати вклад України і Білорусії в загальну справу, держдепартамент США висував чисто формальні аргументи проти допуску радянських республік в ООН: вони, мовляв, не підписали в 1942 р. Декларації Об'єднаних Націй, тому їх прийом до ООН треба відкласти. Природно, що подібні «аргументи» не могли вплинути на вирішення цього питання на Ялтинській конференції, в протоколі якої було записано зобов'язання США і Англії підтримати на установчій конференції ООН прохання УРСР і БРСР про надання їм місць в організації³.

Виступаючи 3 квітня 1945 року на прес-конференції у Вашингтоні, Стеттінус визнав, що представники США погодились на це зобов'язання, «сповнені найглибшої поваги до героїчної ролі, яку відіграло населення цих республік у своєму непохитному опорі спільному ворогу, і до стійкості, з якою воно витерпіло великі страждання під час війни...»⁴. У післявоєнний час автори мемуарів, а слідом за ними і буржуазні історики не зупинились перед перекрученням істини на догоду тій антирадянській кампанії, яка ведеться в капіталістичних країнах проповідниками «холодної війни».

Буржуазні автори, які замовчують участь українського народу в боротьбі з фашистами і його відданість соціалістичному способу життя, намагаються ввести в оману світову громадськість.

Боротьба українського народу в тилу німецько-фашистських загарбників складалась з героїчного опору не тільки великих партизанських бойових загонів, але й розрізнених і законспірованих дрібних груп та окремих патріотів. В умовах війни в тилу

¹ Архів колишньої Комісії історії Великої Вітчизняної війни, ф. I, оп. I, спр. I (додаток).

² Н. И. Супруненко, назв. праця, стор. 319.

³ С. Hull, *Memoirs of C. Hull*, vol. II, New York, 1948, стор. 1680.

⁴ J. Vignes, *Speaking Frankly*, New York, 1947, стор. 41.

¹ R. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, New York, 1948, стор. 887.

² I. Vignes, назв. праця, стор. 39—40.

³ «In Quest of Peace and Security, 1941—1951», Washington, 1951, стор. 12.

⁴ Газ. «Правда» від 5 квітня 1945 р.

ворога про діяльність багатьох з цих груп не збереглося жодного документа. Гітлерівці, замітаючи сліди своїх злочинів, знищували будь-які свідчення про героїчний опір радянських людей. Проте радянські історики поступово виявляють все нові й нові факти цієї боротьби. Праці радянських істориків повністю розбивають брехливі твердження буржуазних авторів.

Але й ті факти, які вже широко відомі з матеріалів Нюрнберзького процесу, численних радянських публікацій про звірства німецько-фашистських загарбників на Україні¹ й героїчну боротьбу українського народу, яскраво викривають фальсифікації буржуазних істориків.

Слід зазначити ще одну причину, яка робить викриття вигадок буржуазних авторів справою надзвичайно актуальною і важливою. В згаданій вище книжці ук-

раїнських буржуазних націоналістів у США «Український опір» автори не тільки перекручують факти, щоб реабілітувати націоналістичних зрадників, які служили німцям на Україні під час війни, але й намагаються робити «прогнози» на майбутнє. Виявляється, що у поразці фашистської Німеччини винна... сама фашистська Німеччина. Не сила Радянської держави, її армії, патріотизм народів СРСР, а недоліки політики «тоталітарної» Німеччини відповідальні за її розгром. Ця концепція потрібна націоналістам для висновку про те, що СРСР програв би війну, якби він був атакований «демократичною нацією або союзом демократичних націй»¹.

Цей висновок ворогів українського народу мусить, очевидно, захопити агресорів до нападу на СРСР. Ось чому історична правда про боротьбу народів СРСР проти іноземних загарбників має послужити суворим попередженням усім паліям нової війни, нагадуючи їм про непохитну міць нашої держави і про єдність партії, уряду і народу в нашій країні.

¹ Див. збірки статей і документів: «Звірства німців на Львівщині», Львів, 1945; «Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині», Херсон, 1948; «Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу», Житомир, 1948; «Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників», Львів, 1949; «Вільна Буковина», Чернівці, 1945; «Вільна Дрогобиччина», Дрогобич, 1945; «Визволена Київщина», К., 1944; «Визволена Львівщина», Львів, 1945; «Визволена Полтавщина», Полтава, 1944; опубліковані оригінали щоденників українських парти-

занів: М. Попудренка, Щоденник, К., 1949; С. В. Руднева, Щоденник про Карпатський рейд, К., 1948; численні мемуарні твори радянських партизанів: С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова, О. Сабурова, П. Воронька, М. Шияна, Г. Артозеева, Ю. Збанацького та ін.

¹ «Ukrainian Resistance», стор. 48.

М. М. БІЛОУСОВ,
В. І. КЛОКОВ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЗБІРНИК СТАТЕЙ З ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

«Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. LXXXVII, «Труды кафедры истории КПСС», т. 6, Харьков, 1957, 521 с.

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції навчальні заклади і наукові установи України видали збірники статей, наукові записки, в яких висвітлюється боротьба робітничого класу і трудового селянства під керівництвом Комуністичної партії за встановлення Радянської влади, за перемогу над об'єднаними силами внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, за побудову соціалізму в нашій країні.

Слід відзначити, що видання тематичних збірників статей вищими учбовими закладами—необхідна і корисна справа. Але ці збірники мають науково-пізнавальне і політичне значення лише тоді, коли в них публікуються статті, в яких дійсно узагальнені результати наукових досліджень працівників кафедри історії КПРС та основ марксизму-ленінізму.

З цього погляду становлять значний науковий інтерес «Труды кафедры истории КПСС», що їх випустило в світ видавництво Харківського державного університету. В цьому збірнику розміщені статті, які висвітлюють загальні питання розвитку соціалістичної революції в Росії і керівної ролі Комуністичної партії в підготовці та проведенні революції, розкривають особливості соціалістичної революції і соціалістичного будівництва на Україні, показують міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції та історичного досвіду КПРС.

Збірник відкривається статтею Н. А. Паріцького «Питання наукового передбачення в працях В. І. Леніна періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції». В ній викладено ленінські ідеї про неминучість соціалістичної революції, показана сила ленінського передбачення, яке спиралося на знання історичної дійсності та об'єктивних законів розвитку суспільства.

Важливому питанню з історії більшовицької преси присвячена стаття Ш. Ф. Агеєва «Виникнення ЦО РСДРП—«Социал-демократ». Боротьба В. І. Леніна за проведення «Социал-демократом» послідовної більшовицької лінії». Нелегальна

партійна преса, в тому числі й газета «Социал-демократ», організатором і керівником якої був В. І. Ленін, є цінним джерелом вивчення історії нашої партії дожовтневого періоду. Ось чому стаття Ш. Ф. Агеєва викликає особливий інтерес. У ній на основі вивчення і узагальнення архівних, документальних та літературних джерел показана та велика роль, яку відіграв в історії Комуністичної партії і революційного руху в Росії центральний орган партії—«Социал-демократ». Автор зумів дати досить повну картину наполегливої і непримиренної боротьби ЦО партії під керівництвом В. І. Леніна проти ліквідаторів справа і «зліва», проти троцькістів і примиренців за збереження і зміцнення нелегальної революційної партії пролетаріату. Цінним у статті є те, що її автор правильно і переконливо показав величезне значення ленінських творів, надрукованих у цей період на сторінках Центрального органу партії. Так, тільки за час після січневого Пленуму ЦК РСДРП 1910 р. до грудня 1911 р. редакція ЦО випустила 15 номерів газети, в яких опубліковано 25 статей В. І. Леніна. В окремих номерах друкувалось від трьох до семи творів В. І. Леніна (стор. 37). Ці твори, як правильно відзначає автор, були найсильнішою зброєю більшовиків у боротьбі з ліквідаторами за зміцнення нелегальної марксистської партії.

Відзначаючи достоїнства статті в цілому, слід зупинитись на деяких її недоліках. Наприклад, автор не підкріпив фактичним матеріалом правильну тезу про те, що для зміцнення революційної партії пролетаріату в Росії і для єдності всього міжнародного революційного руху велике значення мала боротьба В. І. Леніна проти ревізіонізму та опортунізму II Інтернаціоналу (стор. 38). Крім того, недосить обгрунтовано цілком правильний висновок про те, що в роки першої світової війни «Социал-демократ» відіграв видатну роль у боротьбі більшовицької партії за здійснення ленінської теорії і тактики в питанні війни, миру та революції. Діяльність «Социал-демократа» в цьому напря-

мі висвітлена тільки схематично. Правда, у примітці на стор. 27 автор указує, що дана стаття є скороченим викладом першого розділу дисертації, в наступних розділах якої висвітлюється це питання. Але ж читачу невідомі всі розділи дисертації, і тому така примітка не може виправдати автора за мало обгрунтовані висновки.

В статті О. А. Протопопова «Квітневий тези В. І. Леніна—курс на соціалістичну революцію» правильно і досить детально охарактеризовані історичні умови в країні після лютневої буржуазно-демократичної революції, геніальний ленинський план боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної, тактика більшовицької партії на новому етапі революції.

Ряд статей збірника присвячено історії більшовицької організації Харківщини та її діяльності. І це правильно, бо розробка питань історії місцевих партійних організацій—одне з найважливіших завдань радянських істориків. Так, у статті Ю. І. Тобенгауза «Боротьба Харківської організації більшовиків за повалення самодержавства (серпень 1914—січень 1917 рр.)» показано зростання революційного руху робітників і селян Харківської губернії, висвітлена роль більшовиків Харківщини як справжніх вождів мас у боротьбі проти царизму. Автор використав значний місцевий матеріал з Державного архіву Харківської області, що має науковий інтерес. Проте стаття значно виграла б, якби автор не обминув і матеріалів партійних архівів.

Позитивне враження в цілому справляє і стаття Г. Ю. Немірової «Боротьба більшовицької організації Харкова проти імпералістичної війни в період двовладдя (березень—червень 1917 р.)». В ній, на основі вивчення документальних джерел і преси того періоду, досить повно показана діяльність більшовицької організації Харкова, яка, переборюючи окремі помилки і керуючись вказівками В. І. Леніна та рішеннями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), правильно орієнтувала робітників, солдатів і трудяще селянство в питаннях війни і миру в період двовладдя, викривала імпералістичний характер Тимчасового уряду, роз'яснювала трудящим масам контрреволюційну суть так званого «революційного оборонства». Більшовики Харкова переконливо доводили масам, що неможливо вирішити питання про демократичний мир, про землю, про робітничий контроль, про ліквідацію розрухи в країні і поліпшення життя трудящих без переходу влади до Рад.

Недоліком статті є те, що в ній недостатньо чітко висвітлюється питання про ставлення партії після повалення царизму до лозунга перетворення війни імпералістичної у війну громадянську. Правильно відзначаючи, що «нові умови вимагали

нових лозунгів і форм боротьби», що «передній лозунг перетворення війни імпералістичної у війну громадянську не відповідав співвідношенню класових сил у період двовладдя» (стор. 107), автор водночас не говорить про ці нові форми боротьби. Відомо, що В. І. Ленін, роз'яснюючи на VII Квітневій конференції причини тимчасової відмови від лозунга перетворення війни імпералістичної у війну громадянську, вказував: «...Поки збройна сила у солдатів, поки Мілюков і Гучков ще не застосували насильства, ця громадянська війна перетворюється для нас в мирну, тривалу й терпеливу класову пропаганду. Якщо ми говоримо про громадянську війну раніше, ніж люди зрозуміли її необхідність, тоді ми, безсумнівно, впадаємо в бланкізм... Ми поки що відмовляємось від цього лозунга, але тільки поки що»¹.

Про липневі події 1917 р. розповідає стаття Ю. М. Бадіяна «Липневі дні 1917 року в Харкові». На жаль, автор для написання статті не використав архівних матеріалів, особливо матеріалів партійних архівів, які значно збагатили б статтю, зробили б її більш змістовною і надали б їй дослідницького характеру.

На великому фактичному матеріалі написана стаття Ю. Ю. Кондуфора «Пролетаріат Харкова у переджовтневі дні (вересень—жовтень 1917 р.)». Автор висвітлює величезну організаційську роботу харківських більшовиків по мобілізації пролетаріату на боротьбу проти сил контрреволюції, за створення армії революції. Боротьба харківського пролетаріату розглядається в тісному зв'язку з боротьбою робітників Москви, Петрограда та інших промислових центрів. Робітників ХПЗ в їх впертій боротьбі проти сил контрреволюції підтримували не тільки робітники підприємств Харкова, а й інших міст, демонструючи справжню пролетарську солідарність. Так, металісти Царицина запропонували матеріальну допомогу страйкуючим робітникам ХПЗ, луганські металісти надіслали у фонд допомоги робітникам ХПЗ 9 тис. крб., металурги Маріуполя—150 крб. (стор. 212).

Розповідаючи про діяльність більшовиків Харкова по створенню і озброєнню загонів Червоної гвардії, автор підкреслює, що значну допомогу в цій справі подали робітники Тули. Вони прислали в Харків близько 15 вагонів зброї, яку було роздано понад 3 тис. бійців (стор. 216). Ю. Ю. Кондуфор робить висновок, що в «переджовтневі дні абсолютна більшість робітників Харкова йшла за більшовиками. Кращі сини пролетаріату були озброєні і об'єднані в загони Червоної гвардії. Значна частина гарнізону, яка складалася із селян, одягнутих у солдатські шинелі, готова була підтримати робітників у

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 201—202.

їх боротьбі за владу» (стор. 218—219). Автор показує також діяльність більшовиків Харкова по політичному вихованню селянства. Харківський комітет РСДРП(б) організував при Раді постійно діючі курси агітаторів для села. Харківська партійна конференція, яка відбулася у вересні 1917 р., обговорила питання про стан політичної роботи серед селянства і зобов'язала всі партійні організації посилити роботу по відправці агітаторів і літератури на село. Внаслідок роботи, проведеної харківськими більшовиками, бідніше селянство Харківської губернії, як і всієї Росії, напередодні Жовтневої революції було підготовлено до боротьби в союзі з пролетаріатом за соціалістичну революцію. Таким чином, висновок автора, що більшовики Харкова, керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК партії, впевнено вели маси до соціалістичної революції, цілком правильний і науково обгрунтований.

Героїчній боротьбі робітничого класу Харкова присвячена і стаття О. О. Воскресенського «Робітники ХПЗ в боротьбі за перемогу Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади в Харкові». Автор переконливо показує, що робітники ХПЗ і в період боротьби за владу з лютого до жовтня, і пізніше—в боротьбі за зміцнення Радянської влади—йшли в перших рядах революційного пролетаріату Харкова. Якщо в перші дні лютневої революції на ХПЗ було всього 3 більшовики (робітники М. Марков, Щербина і Романович), то на кінець 1917 р. більшовицька організація заводу виросла в найбільшу партійну організацію міста (стор. 224). Робітники ХПЗ, незважаючи на опір меншовицької Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, першими в Харкові революційним шляхом встановили з 22 березня 1917 р. 8-годинний робочий день, почали здійснювати робітничий контроль над виробництвом. Вони завжди одними з перших відгукувались на заклики партії більшовиків і застосовували всі форми класової боротьби для повалення самодержавства.

В «Учених записках» надрукована найбільша по обсягу стаття В. П. Буднікова «Роль партійної преси в більшовизації мас у період двовладдя (березень—липень 1917 р.)», в якій автор далі розробляє важливу тему про роль партійної преси в історії КПРС¹. Тому стаття викликає особливий інтерес. Вона написана на основі значного і цікавого архівного, документального та літературного матеріалу, а та-

кож матеріалу партійної преси досліджуваного періоду. Ця обставина дозволила автору переконливо, зі знанням справи висвітлити діяльність партійної преси в період мирного розвитку революції, показати її видатну роль в боротьбі Комуністичної партії за маси.

Важливому і цікавому питанню присвячена стаття О. Л. Глазкова «Боротьба більшовицької партії за профспілки в 1917 році (липень—жовтень)». Широко використавши архівні, документальні та літературні джерела, автор показав наполегливу боротьбу більшовицької партії в післялипневий період за завоювання на свій бік профспілок і їх організаційне зміцнення, висвітлив роль профспілок у підготовці пролетарської революції.

О. К. Живолуп вмістив у збірнику статтю «Селянський рух на Україні в 1917 р.», в якій розповідає про стан селянського землеволодіння в 1917 р. і дає аналіз соціального складу українського селянства до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В статті підкреслюється, що напередодні соціалістичної революції бідняцько-середняцькі господарства, які охоплювали понад 80% усього населення на Україні, задихались від гострого малоземелля. Досить сказати, що в 1917 р. на Україні 88,46% бідняцьких і середняцьких господарств не були забезпечені достатньою кількістю землі, 88,1% господарств гостро відчували нестачу робочої худоби, причому 45% з цих господарств зовсім її не мали (стор. 257). Аналізуючи соціальний склад українського селянства в 1917 р., автор робить правильний висновок, що малоземелля і безземелля, нестача робочої та продуктивної худоби, зняряд селянського виробництва—все це штовхало селян на рішучу боротьбу за землю, робило цю боротьбу особливо впертою і запеклою.

У статті розповідається про основні форми селянського руху на Україні в 1917 р., але, на жаль, слабо показана керівна роль більшовицької партії в цьому русі. Автор приводить кілька прикладів (стор. 268), що свідчать про посилення більшовицької агітації серед селян у листопаді—грудні 1917 р., але ці приклади не розкривають багатогранної діяльності більшовиків серед трудящого селянства, а тому вони не задовольняють читача.

Ю. В. Шиловцев у своїй статті «До питання про першу Всеукраїнську нараду більшовиків у Києві (3—5 грудня 1917 р.)» розглядає питання, яке до останнього часу недостатньо було висвітлене в літературі. Тому заслуговує схвалення прагнення автора всебічно показати значення обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, як важливого практичного кроку на шляху об'єднання більшовицьких організацій і утворення Комуністичної партії України—одного з бойових загонів КПРС.

¹ Читачам вже відома цікава монографія В. П. Буднікова, що вийшла до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Див. В. Будніков, Більшовицька «Правда» в боротьбі за перемогу Жовтневої революції, Держполітвидав УРСР, К., 1957.

В цілому автор справився з поставленим завданням. В статті досить докладно розглядаються матеріали з'їзду, що дає змогу з'ясувати ряд конкретних питань боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, краще уявити один з невеликих по часу, але важливий по значенню період в славній історії нашої партії.

Проте і в цій статті є деякі неточності. Так, обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбувся в Києві 3—5 грудня 1917 р., автор називає першою Всеукраїнською нарадою більшовиків, посилаючись на те, що така назва загальноживана в нашій літературі (стор. 273). Відомо, що в нашій історичній літературі останнього часу ця подія називається обласним з'їздом РСДРП(б) Південно-Західного краю¹. В деяких місцях автор невдало цитує протоколи. Наприклад, незрозуміло, чому слова із вступу на з'їзді В. Затонського приписуються В. Бабку, а слова із виступу В. Бабка—В. Затонському, або слова із виступу Д. Зайцева і М. Леонтьєва видаються за думку цілої групи делегатів—М. Леонтьєва, Чупілка, О. Горвіца, В. Люксембурга (стор. 287).

У змістовній, написаній на великому архівному матеріалі статті «Націоналізація промисловості України в перші місяці Радянської влади (листопад 1917—березень 1918 рр.)» І. Ш. Чорномаз правильно і досить повно висвітлює хід соціалістичних перетворень в економіці України в перші місяці існування Радянської влади, показує складність цього процесу і на конкретних прикладах розкриває роль робітничого контролю в проведенні націоналізації промисловості України.

В збірнику увагу читача привертає стаття В. О. Кравець «Організаційно-ідеологічне зміцнення Комуністичної партії України в 1921 р.». В ній висвітлюється боротьба місцевих партійних організацій України проти троцькістів, «робітничої опозиції» та інших антиленінських угруповань в період дискусії про профспілки. Нав'язавши партії дискусію про профспілки, вороги ленінізму розраховували ослабити партію і звернути її з правильного шляху. Автор переконливо показує крах цих надій фракціонерів і робить цілком обґрунтований висновок, що КП(б)У—один із найбільших загонів РКП(б)—розгромила всіх опозиціонерів, залиши-

лась вірною опорою ленінської партії і та велика і вперта робота, яку провели партійні організації України в 1921 р. по організаційно-ідеологічному зміцненню своїх рядів, увінчалась успіхом, що було важливою умовою подолання труднощів відбудовного періоду.

Про початок масового соціалістичного змагання в кам'яновугільній промисловості Донбасу в 1929 р. розповідається в статті О. Ф. Руденко. На цікавому і багатому фактичному матеріалі автор послідовно показала на прикладі кам'яновугільної промисловості Донбасу, як втілювалася в життя ленінська ідея соціалістичного змагання в нашій країні, його роль у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, у змінінні свідомої трудової дисципліни і виконанні виробничих планів. Недоліком статті є те, що в ній не показана в належній мірі авангардна роль комуністів і комсомольців у організації соціалістичного змагання на шахтах Донбасу.

В збірнику вміщено також статті М. Ф. Бойка «Визволення Закарпаття Радянською Армією і діяльність Народної Ради Закарпатської України», Б. К. Решетняка «Боротьба Комуністичної партії і Радянського уряду за мир і колективну безпеку в Європі в 1933—1937 рр.», К. А. Байрачного «Розвиток радянського соціалістичного демократизму в діяльності низових ланок радянського державного апарату на основі рішень XX з'їзду КПРС». Ці статті мають також певний науковий інтерес.

На цікаву тему написана стаття О. С. Фінклера «Міжнародне значення досвіду КПРС в соціалістичному перетворенні села». Але невдалий, на наш погляд, план статті перешкодив більш повному дослідженню теми. В першій половині статті розглядається ряд питань колгоспного будівництва в СРСР (форми колгоспів, організація праці і розподіл прибутків, роль МТС, боротьба з куркульством та ін.). Та всі ці питання автор висвітлює поверхово, на загальновідомому матеріалі і нічого нового в порівнянні з уже надрукованою літературою не дає.

Більш удаło написана друга частина статті. Тут на цікавому матеріалі із періодичної преси країн народної демократії та інших літературних джерел показано, як братні комуністичні і робітничі партії, творчо використовуючи загальні принципи соціалістичної революції і соціалістичного будівництва, величезний досвід СРСР, добились значних успіхів у поступовому соціалістичному перетворенні сільського господарства своїх країн. У статті підкреслюється, що ніякі намагання ревізіоністів не можуть принизити значення великого досвіду СРСР—першої країни перемігшого соціалізму. На жаль, автор статті обмежився показом використання досвіду КПРС у соціалістичному перетво-

¹ Див. «Сорокаріччя утворення Комуністичної партії України (1918—1958)», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 9; Н. Р. Доний, Образование Коммунистической партии Украины, журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 41; У. І. Рядніна, Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення, «Український історичний журнал», 1958, № 3, стор. 5.

ренні сільського господарства в основному на прикладах Болгарії, Румунії і Чехословаччини. Слід було б звернутися й до інших країн народної демократії—від цього стаття тільки виграла б.

Приємним є те, що в рецензованому збірнику вміщено спеціальні статті про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в інших країнах світу і про виникнення комуністичних партій. Це статті: Г. Д. Йорданова і Г. М. Попова «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на перетворення Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) в Комуністичну партію», Г. М. Попова «Велика Жовтнева соціалістична революція і визволення болгарського народу від імперіалістичної залежності і капіталістичного рабства». Цінність названих статей полягає в тому, що в них досліджуються питання, які недостатньо висвітлені в нашій літературі. При цьому автори використовують цікаві матеріали із болгарських архівів, періодичної преси, збірники документів.

Про виникнення і боротьбу лівої течії в робітничому русі в Чехословаччині в 1918—1920 рр. докладно розповідається в статті В. Я. Куплевахського.

Пілар Баскес Байон у своїй статті досліджує питання про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Іспанії і про утворення Комуністичної партії Іспанії.

Оцінюючи збірник в цілому, слід відмітити, що в ньому вміщено деякі статті, які мають, передусім, пропагандистський характер і не вносять нічого нового в іс-

торичну літературу. На нашу думку, в наукових записках доцільно друкувати тільки ті матеріали, які є результатом дослідження того чи іншого науковця і становлять певний науковий інтерес.

У збірнику є й інші недоліки: часто зустрічаються повторення в статтях, допускаються неточні формулювання, розбіжності в цифрах та наведених даних, зустрічаються невірні посилання на джерела або ж вони зовсім відсутні. Навіть назви деяких статей та їх хронологічні рамки даються по-різному в змісті і в самому збірнику.

Проте, незважаючи на окремі недоліки, збірник подасть певну допомогу вивчаючим історію КПРС.

Слід висловити і деякі побажання колективу кафедри історії КПРС Харківського державного університету ім. О. М. Горького. На наш погляд, варто було б і надалі видавати наукові записки з окремих проблем. В цих записках відбивались би досягнення в дослідженні тих питань, над якими працює кафедра. Записки слід було б відкривати короткою вступною статтею, де розповідалося б про наукові і теоретичні конференції, проведені кафедрою, про плани роботи на певний відрізок часу і про інші питання з наукового життя кафедри. Бажано було б збільшити тираж збірників, щоб вони були доступні для широкого кола читачів. Тираж у 500 примірників не задовольняє їх потреби. Бажано також, щоб у статтях, які друкуються в записках, давалась історіографія питання, короткий огляд джерел та літератури. Це посилює наукову цінність статей.

М. Т. БОРТНІЧУК,
Н. Ю. КОСТРИЦЯ

НАРИС З ІСТОРІЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ ст.

П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 154 с.

У Видавництві Академії наук Української РСР вийшов у світ невеликий, але добре документований і насичений фактичним матеріалом нарис П. П. Бистренка, в якому автор поставив собі завдання у науково-популярній формі викласти і узагальнити основні відомості про початок поширення марксизму та діяльність перших соціал-демократичних організацій на Україні.

В книзі показано, як розвиток капіталістичних відносин на Україні супроводжувався зростаючим зuboжінням трудящих, як хижачька експлуатація і повне політичне безправ'я породжували соціальний протест робітників. Починаючи з

70-х років минулого століття на Україні, як і в усій Росії, зростає страйковий рух. Невипадково саме на Україні утворюється перша в Росії робітнича організація—«Південноросійський союз робітників» (1875 р.).

Поряд із зростаючим страйковим рухом, який, за визначенням В. І. Леніна, знаменував «пробудження антагонізму робітників і хазяїв»¹, ішов процес завоювання ідеями наукового соціалізму умів передової молоді в Росії. П. П. Бистренко скрупульозно збирає факти, що свідчать

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

про проникнення в Україну вже з 40-років XIX століття марксистських ідей, спочатку у вигляді посилянь на твори К. Маркса і Ф. Енгельса у статтях та книжках демократичних письменників, а згодом і шляхом поширення окремих творів основоположників наукового комунізму. Для України, як і для Росії в цілому, початок систематичної пропаганди марксизму зв'язаний з діяльністю Г. В. Плеханова та створеної ним групи «Визволеня праці».

В книзі наводяться дані про утворення та діяльність перших соціал-демократичних гуртків і груп на Україні, що почали виникати наприкінці 80-х і особливо на початку 90-х років. Помітний слід в історії соціал-демократичного руху на Україні в цей період залишила діяльність П. Точиського, О. Винокурова, Г. Мандельштама, Г. Лейтензена в Катеринославі, групи студентів в Харкові, Ю. Мельникова, Б. Ейдельмана, А. Луначарського, П. Запорожця, Ф. Прокоф'єва—в Києві, О. Цюрупи—в Херсоні, О. Шліхтера—в Полтаві, Г. Циперовича, Ю. Стеклова, І. Плюта—в Одесі.

Основне місце у рецензованій книзі займає історія соціал-демократичних організацій, що виникли на Україні під впливом ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». З середини 90-х років соціал-демократичний рух на Україні в дедалі більших розмірах відчуває на собі вплив революційної діяльності В. І. Леніна. Значного поширення набув на Україні славнозвісний твір В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів», який вивчався в марксистських гуртках Києва, Катеринослава, Полтави і Чернігова. Учні і вихованці В. І. Леніна—І. Х. Лалаєнц, І. В. Бабушкін принесли на Україну не тільки ленінські ідеї, а й набутий під керівництвом В. І. Леніна досвід революційної організаційної роботи. І. Бабушкін, І. Лалаєнц, П. Морозов, Ю. Мельников були гарячими прибічниками переходу від вузької пропаганди до масової політичної агітації серед робітників. Утворення в 1897 р. у Києві та Катеринославі «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» за зразком петербурзького знаменувало серйозний крок вперед у справі об'єднання розрізаних соціал-демократичних гуртків і груп на Україні, закріплення переходу марксистів до масової політичної агітації, до злиття теоретичних ідей наукового соціалізму з практикою робітничого руху.

У нарисі П. П. Бистренка дано характеристику різноманітної діяльності «Союзів боротьби» на Україні—організації видавничої справи, поширення марксистської літератури, боротьби проти залишків народницької ідеології, а також показано вплив «Союзів боротьби» на розвиток революційного руху в містах України. Автор нариса, не обмежуючись висвітленням со-

ціал-демократичного руху в Києві та Катеринославі, подає відомості про марксистські організації, що виникли і діяли у другій половині 90-х років у Одесі, Николаєві, Чернігові, Херсоні, Кременчуку та інших містах України. В книзі змальовується велика робота, пророблена київськими і катеринославськими соціал-демократами для скликання I з'їзду РСДРП.

В додатку до книги вперше публікується 12 листівок, виданих київськими соціал-демократами в 1896—1897 рр.

Рецензована книга є першою спробою дати нарис історії соціал-демократичного руху в XIX ст. в цілому на Україні. Як давно опубліковані збірники спогадів і документів та статті в журналах 20-х років, так і праці, що вийшли за останні 10—12 років, присвячуються діяльності окремих соціал-демократичних організацій. Увага дослідників зосереджувалась, головним чином, на історії найбільших соціал-демократичних організацій в Києві та Катеринославі.

П. П. Бистренко не тільки використовує дані попередніх досліджень, а й збагачує свій виклад залученням нових матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву УРСР. Уперше введені в науковий обіг документи містять нові відомості про поширення марксистської літератури на Україні, про зв'язки між соціал-демократами різних міст, про діяльність революційних марксистських гуртків у багатьох містах і навіть містечках України.

Книга вигідно відрізняється від видань останніх років тим, що в ній історія соціал-демократичного руху не зображується знеосібленою. Автор наводить численні імена скромних і мужніх борців, робітників і революційних інтелігентів, які внесли свій вклад у будівництво нашої партії.

Рецензований нарис далеко не охоплює всіх питань теми, і в цьому відношенні він до певної міри не уникає тих недоліків, що характерні для нашої історіографії соціал-демократичного руху в XIX ст. взагалі.

Вкажемо на деякі питання, висвітлення яких становило б, на нашу думку, значний інтерес.

Архівні джерела, зокрема матеріали дізнань і судових слідств над учасниками революційного руху, дають хоч і не повні, але достатні дані для того, щоб зробити спробу проаналізувати соціальний і національний склад соціал-демократичних організацій на Україні. Згадані джерела показують зростання питомої ваги робітників, у тому числі робітників-українців, у соціал-демократичних організаціях. Для прикладу можна навести дані про склад згадуваного в рецензованій книзі Єлисаветградського гуртка, учасники якого були заарештовані навесні 1898 р. Із 38 чол., притягнутих до слідства, не менше як 21 чол. були робітниками заводів Єльвар-

ті, Яскульського, Шкловського та інших¹. Певний інтерес становлять також дані про віковий склад учасників марксистських організацій. Соціал-демократичний рух в Росії був молодим і в прямому, і в переносному розумінні. Так, наприклад, з 39 заарештованих у 1899 р. в Харкові членів «Соціал-демократичного робітничого союзу ремісників», вік яких указаний в жандармській слідчій справі, 21 чол. перебував у віці від 16 до 20 років і лише троє мали більше як 30 років².

В рецензованій книзі не приділяється достатньої уваги вивченню не тільки ідейних, а й організаційних зв'язків революційних організацій на Україні з соціал-демократами Петербурга, Москви та інших міст центральних губерній Росії. А тим часом такі зв'язки були досить інтенсивними. Вони підтримувались, зокрема, через К. Солодухо, О. Іогансена. Ці зв'язки особливо посилились під час підготовки І з'їзду РСДРП, коли, зокрема, Б. Ейдельман відвідав ряд міст країни, у тому числі й Москву.

Автор наводить і аналізує зміст кількох соціал-демократичних листівок, що видавались на Україні. Проте серед робіт-

ників мала поширення, головним чином, агітаційна література, видана за межами України (наприклад, брошура Дікштейна «Хто з чого живе?» та інші).

Оскільки такі видання мали значний вплив на робітників, слід було дати хоча б стисло їх характеристику. Щождо київської «Рабочей газети», то автору варто було б звернути увагу не стільки на переказ та цитування, скільки на аналіз її змісту. Відомо, що перший номер цієї газети викликав критику з боку Г. В. Плеханова за недостатню політичну гостроту поставлених питань, за прагнення редакторів пристосуватись до менш свідомих прошарків робітників. Але вже другий номер газети дістав схвальну оцінку В. І. Леніна. Порівняння змісту цих двох номерів показало б ідейне зростання Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Деякі прогалини та подекуди надмірна побіжність викладу не змінюють загалом позитивної оцінки корисної праці П. П. Бистренка. Рецензована книга буде з інтересом зустрінута як фахівцями, так і масовим читачем.

М. Я. ВАРШАВЧИК

ДОБРИЙ ПОЧАТОК

В. Загоруйко, По страницам истории Одессы и Одесчины, вып. 1, Одесса, 1957, 154 с.

В сучасній історичній та бібліографічній літературі велике місце належить нарисам і статтям про зростання і розквіт наших міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Ця література має велике значення. Історія краю, міста, села допомагає вихованню на близькому і зрозумілому матеріалі почуття радянського патріотизму, любові до соціалістичної Батьківщини. До числа таких публікацій належить і праця В. Загоруйка «По страницам истории Одессы и Одесчины» (випуск перший), присвячена періоду феодально-кріпосницьких відносин (з середини XVIII ст. до 1861 р.).

Книжка заслуговує на увагу. Можна не погодитись з автором щодо її побудови, форми викладу матеріалу, але безперечним є те, що це потрібна праця, тим більш, що в ній історичний нарис розвитку Одеси та міст і сіл Одещини у зазначений період, аналіз розвитку економіки, класових відносин і культури краю поєднуються з ретельним підбором бібліографічних джерел. А це полегшує дальшу

глибоку розробку історії Південної України, зокрема передісторії та історії міста-героя Одеси.

У вступі автор уперше подає критичний огляд основної історичної літератури про Одесу і південь України в цілому у дожовтневий період. Він аналізує праці дворянських істориків, зокрема А. Скальковського, проф. Надлера, ліберально-буржуазного краєзнавця А. Шмідта та інших. Критичні зауваження з приводу концепцій Д. Атлас, яка жила в Одесі і в радянський час, але не зійшла з позицій наївного панегіриста Де-Рибаса, Рішельє та Воронцова, вперше формулюються автором рецензованої книжки.

Вся праця побудована на матеріалах з різних збірників документів, передусім з таких, як «Сборник документов для истории Южно-русского края в XVIII столетии (1715—1774 гг.)» А. А. Андрієвського, «Архів Воронцова», «Труды Одесского статистического комитета» та ін. Крім того, автор частково використав документи, які наводить у своїх працях Скальковський, а також повідомлення і матеріали, що були опубліковані в різний час в «Русском Архиве», «Русской старине», «Киевской старине». Для розв'язання спірних в літературі питань або коли опублікованих джерел не вистачає, автор книжки вдається до спеціальних архівних розшу-

¹ Центральний державний історичний архів СРСР, ф. Департаменту поліції, особливий відділ, 1898, спр. 5, ч. 2, арк. 166—169.

² Там же, VII діловодство, 1899, спр. 593, арк. 5—8.

ків (наприклад, у питанні про те, хто є архітектором одного з кращих будинків міста—біржі і т. д.). Щодо оцінки рецензованої книжки як бібліографічної праці, то це не простий показчик літератури з історії краю і не перелік бібліографічних джерел, описаних по каталогу. Тут кожне з джерел вивчено, вибрано головні факти. Так, наприклад, автор зробив з даними про козака Мамаю, взятими у А. Скальковського.

Джерела розміщені відповідно до історичного нарису, який автор назвав «Тематичним оглядом літератури» (стор. 18—105). Працюючи над цим оглядом, автор привів весь матеріал в струнку систему, проаналізувавши і узагальнивши фактичний матеріал про розвиток Одеси і краю з кінця XVIII ст. до 1861 р. Власне кажучи, огляд літератури перетворився в історичний нарис.

У праці В. Загоруйка показано економічний і культурний розвиток Одеси та Одещини в процесі загального розкладу феодально-кріпосницької системи і зародження капіталізму в Росії та на Україні. При розв'язанні питань, що виникають, автор користується ленінськими узагальненнями і характеристикою цього процесу.

Дворянські та буржуазні історики показували Одесу як центр міжнародної торгівлі, як місто, що вирросло завдяки іноземним капіталістам і діяльності таких адміністраторів, як Де-Рибас, Рішельє, Ланжерон, Воронцов та ін. Автор зібрав великий документальний матеріал, що характеризує роль дійсних засновників Одеси, серед яких він належне місце відвів великому російському полководцеві О. В. Суворову. Правильно і повно висвітлено ганебні дії Де-Рибаса.

В результаті копіткого підбору фактів автор намалював яскраву картину боротьби народних мас проти тлюнення на всій території Південної України і в Одесі. Йому вдалося показати процес розвитку культурного життя міста як складової частини загального процесу розвитку культури українського народу, що розвивалася в тісному зв'язку з культурою російського народу.

Автор детально показує соціальне розшарування в Запорозькій Січі і створення зимовників, козацької старшини та заможних козаків, боротьбу запорозької бідноти—«сіроми» і втікачів-селян проти поміщиків і багатіїв.

Вивчаючи дані про розвиток гайдамацького руху на території колишньої Новоросії, автор користується настановою видатного дослідника і засновника історичної географії Південного краю М. І. Надеждіна—«вивчати Новоросію не лише по рештках матеріальної культури, але й по топоніміці». Користуючись топонімікою, автор відтворює історію багатьох населених пунктів (Анан'єва, Врадіївки, Біляївки та ін.). Це значна заслуга автора.

В книжці викриваються глибокі протириччя, що існували між урядовою політикою заселення південних степів і народним селянським рухом у XVIII і першій половині XIX ст. Зокрема це яскраво показано у протиставленні стихійної народної і примусової урядової колонізації, в зв'язках гайдамаччини з молдавським гайдуцтвом, у виникненні тут в період кріпосництва специфічної категорії селян—«десятинників» та «чиншовиків» у містах і містечках тощо.

Автор стисло показує картину визволення краю від турецько-татарських загарбників. При цьому підкреслюється роль російських полководців П. О. Румянцева, О. В. Суворова, М. І. Кутузова і чорноморського козацтва на чолі з Білим, Чепігою і Головатим.

В книзі аналізується фактичний матеріал про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві Південної України, зокрема на Одещині, наводяться факти про створення великих поміщицьких та куркульських господарств, що експлуатували найману працю. На конкретних прикладах автор показує тяжке життя трудящих міста і села, становище втікачів, «сіроми», кріпосних, державних селян, фабричних робітників тощо.

В. Загоруйко правильно аналізує розвиток культури, що йшов у двох напрямках. З одного боку, існувала культура північних класів, а з другого, — розвивались елементи народної культури. В праці наводяться цікаві дані про розвиток народної пісенної творчості на півдні України, про школу музик в с. Коси (нині Котовського району), про відомого лірника Василья Мороза, про духові і симфонічні оркестри з кріпосних селян. Згадує автор про симфонічний оркестр Д. Н. Овсяннико-Куликовського, говорить про вплив великих російських акторів М. С. Щепкіна, П. С. Мочалова і О. Е. Мартинова на розвиток театрального мистецтва в Одесі, лише про видатного українського актора К. Т. Соленика і про будівництво чудового театру в Одесі. Автор правильно підкреслює громадське значення перебування в Одесі О. С. Пушкіна, який багато зробив для поширення передових ідей в колах одеської громадськості, про зв'язок поета з декабристами. Але питання про місце Одеси в декабристському русі викладено (коли не рахувати вдалої довідки про декабриста О. В. Поджію) надто конспективно і неповно.

В. Загоруйко відзначає забутих письменників Одеси 40—50-х років XIX ст.—Зинаїду Р. (Е. Ган) і А. Я. Марченко, творчість яких високо оцінив В. Г. Бєлінський, приділяє увагу філармонічному товариству, підкреслює вплив російських художників К. Т. Брюллова, І. К. Айвазовського на розвиток образотворчого мистецтва в Одесі, вплив російських архітекторів А. І. Мельникова, І. П. Мартоса,

Тома-де-Томона на виховання кадрів місцевих архітекторів, показує роль М. І. Пирогова у створенні університету в Одесі.

Значні за своїм обсягом примітки (стор. 120—152), насичені фактичним матеріалом з історії виникнення і розвитку різних населених пунктів, характеристикою окремих діячів, збільшують цінність книги. Праця В. Загоруйка читається легко, з інтересом, у ній вдало підбрані ілюстрації.

Проте в книзі є прикри погрішності і друкарські помилки, тим більш неприпустимі, що вона розрахована на масового читача. Є в праці В. Загоруйка й стилістичні огріхи, неточності (переплута-

но деякі прізвища, дати), подекуди автор некритично ставиться до даних з енциклопедичних словників. Всі ці недоліки слід усунути при перевиданні книги.

В цілому автор, на нашу думку, справився з поставленим перед собою завданням — дати для пропагандистів, агітаторів, лекторів, доповідачів, учителів, бібліотекарів і широких кіл читачів, які цікавляться історією свого міста й краю, необхідний посібник. Книжка, що вперше з такою повнотою наводить історико-бібліографічні дані про Одещину і Одесу з другої половини XVIII ст. до 1861 р., є цінним вкладом в краєзнавчу літературу.

С. К. МЕЛЬНИК, П. А. НЕКРАСОВ,
П. Г. ЧУХРІЙ, Я. М. ШТЕРНШТЕЙН

ПОСІБНИК ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

М. М. Лисенко, Г. І. Підлуцький, А. В. Санцевич, Атеїстичне виховання на уроках історії, Вид-во «Радянська школа», К., 1957, 172 с.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа» випустило методичний посібник про атеїстичне виховання на уроках історії, підготовлений групою наукових працівників відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки Української РСР — М. М. Лисенком, Г. І. Підлуцьким і А. В. Санцевичем.

Крім окремих статей у періодичній літературі, досі не було надруковано жодної роботи на таку важливу тему. Рецензована праця є в значній мірі узагальненням досвіду кращих викладачів історії в школах Української РСР, які на своїх уроках займаються атеїстичним вихованням. Мова йде про таких викладачів, як Агібалова з Харкова, Демчишина з Миколаєва, Верховний з с. Кізі, Хмельницької області, Добровольський, Мильявський і Хитрик з Києва, Самойлова із Запоріжжя, Сердюк із Сум та ін.

Всього в посібнику є три розділи, які охоплюють питання атеїстичного виховання на уроках історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії, а також історії СРСР. В ньому вміщено багато уривків з різних документів, художніх творів, які викладач історії може використати як під час підготовки до чергових уроків, так і на самих уроках, а також у позакласній і позашкільній роботі.

Автори книги використали матеріал, що стосується окремих питань історії України. Так, наприклад, коли мова йде про мужню і активну діяльність великого сина чеського народу Яна Гуса, автори посилаються на відомий твір Т. Г. Шевченка «Єретик». Коли ж мова заходить про діяльність пап у середні віки, автори

доречно згадують публіцистичну діяльність непримиренного борця проти католицького мракобісся — українського радянського письменника Ярослава Галана, який прикував папство до ганебного стовпа історії. Для викриття суті християнської церкви автори радять використати уривки з відомого твору видатної української письменниці Лесі Українки «У катакомбах», як це робить київська вчителька Є. Л. Хитрик (середня школа № 115).

Цінні відомості дає книжка про лютування інквізиції в середні віки, про жорстоку розправу над усіма інаквіруючими, зокрема над такими великими мужами науки, як Бруно, Галілей. Цікаво подаються факти з історії схоластичної середньовічної науки, яка була служанкою богослов'я.

Значне місце в наступному розділі відведено висвітленню передової ідеології французької буржуазії напередодні революції, ставленню до релігії під час самої революції (зокрема, вдало використано уривок з твору А. Франса «Боги прагнуть»), під час реставрації Бурбонів (тут автори використовують уривок з відомого твору Стендала «Червоне і чорне») і, зрештою, показу контрреволюційної ролі церкви під час бурхливих подій революції 1848 р.

При вивченні історії Китаю XVII — XIX ст. автори цілком доречно радять показувати прислужництво місіонерів колонізаторам, що особливо яскраво проявилася під час повстання тайпінів.

А розповідаючи про об'єднання Італії, на думку авторів посібника, треба обов'язково показати, як ставилася католицька церква до цієї важливої події, до націо-

нального героя Італії Гарібальді, до поширення вчення Маркса і Енгельса, до діяльності І Інтернаціоналу.

Автори підкреслюють значення публіцистичних творів І. Франка, які вміщені в збірнику «Проти Ватикану», наводять його слова, що не втратили свого змісту і зараз: «Відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини, і хто знає, чи приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами».

Вдвоє менше місця займає в книжці атеїстичний матеріал, що стосується другого періоду нової історії, проте він також має безсумнівну цінність. Велику увагу приділено історії Паризької комуни, викриттю контрреволюційної ролі католицького духовенства, яке не гребувало ні шпигунством, ні пограбуванням Паризького банку на користь версальців. Говорячи про загарбницькі прагнення імперіалістичних держав, можна підкреслити реакційну роль, яку відігравала при цьому церква, що й робить учитель історії середньої школи № 78 м. Києва І. Л. Милевський. Він розповідає учням, що англійські колонізатори одержували всіляку допомогу від місіонерів, які працювали в Африці та Азії.

Даному посібнику, безперечно, бракує спеціального розділу, який висвітлював би атеїстичні мотиви при вивченні курсу нової історії в Х класі. Правда, дещо з цього автори використали в розділі, присвяченому атеїстичному вихованню на уроках історії СРСР.

Дуже добре, що в розділі є факти, які свідчать про гноблення з боку польського панства на Україні і про ту допомогу, що її одержувала шляхта від католицької церкви. Але в праці, на жаль, немає конкретних даних про ті перешкоди, що їх чинили католицькі агенти на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. Варто було б згадати і про боротьбу українського поета І. Вишенського проти католицизму та про ту оцінку, яку дав його діяльності І. Франко.

Цікавий матеріал знайде вчитель у тих місцях, де говориться про атеїстичні погляди передової суспільної думки в Росії.

Схвальної оцінки заслуговує намагання авторів показати справжню суть не тільки християнства, а й інших релігій, особливо при розгляді таких тем, як «Царизм і народи Кавказу в другій чверті XIX ст.», «Росія і народи Азії в 60—70-х роках XIX ст.».

Щоправда, в посібнику можна було б дати пояснення до окремих атеїстичних художніх творів, а також до найбільш виразних творів образотворчого мистецтва. Про атеїстичну спадщину видатного російського марксиста Г. В. Плеханова слід було б розповісти більш докладно.

Останній розділ посібника присвячено висвітленню атеїстичного матеріалу з історії СРСР. У цій частині автори розпо-

відають про зростання багатств монастирів, що давало їм змогу вести в широкому обсязі шкідливу діяльність, друкувати листівки реакційного змісту, підтримувати тісний зв'язок з погромницькими організаціями. Водночас наводяться цікаві дані про зростання антиклерикальних настроїв у передових колах російської і української інтелігенції.

Досить докладно показано в розділі позицію більшовицької партії, погляди В. І. Леніна на релігію.

Значний інтерес становить матеріал про підтримку реакційним духовенством імперіалістичної політики царського уряду, Тимчасового уряду, про боротьбу церковників проти більшовицького уряду, проти декретів Радянської влади.

Реакційне духовенство різних віросповідань активно підтримувало контрреволюцію, з якою його об'єднували спільні класові інтереси. Особливо активну антирадянську позицію зайняли керівні церковники в роки іноземної інтервенції і громадянської війни. Ватикан під приводом «допомогою голодуючим» намагався створити свою шпигунську агентуру в нашій країні для підготовки нової інтервенції.

Автори розповідають про вороже ставлення лідера уніатів у Львові митрополита Шептицького до встановлення Радянської влади на території Західної України, про активну діяльність уніатської церкви в створенні есесівської дивізії «Галичина», яка брала участь у боротьбі проти радянських військ під час Великої Вітчизняної війни.

Хронологічно матеріал викладено майже до наших днів. Так, ми зустрічаємо дані не тільки про контрреволюційну діяльність угорського кардинала Міндсенті під час повалення хортістського режиму, а й про його активну діяльність проти народно-демократичного режиму в сучасній Угорщині, що так яскраво виявилось восени 1956 р.

Крім зазначених вище недоліків, рецензований посібник хибує і на деякі інші. Хоч автори й говорять у передмові, що вони будуть давати не тільки конкретний матеріал, з допомогою якого можна безпосередньо здійснювати атеїстичне виховання на уроках історії, а й певні методичні поради, проте цих порад, на жаль, дуже мало. Книжку слід було б більше наситити методичними порадами та настановами, докладніше познайомити читачів з тими прийомами і засобами, з допомогою яких здійснюють атеїстичне виховання кращі викладачі історії шкіл республіки. Варто було б окремо спинитись на можливостях атеїстичного виховання в позакласній і позашкільній роботі, показати досвід такої роботи.

Очевидно, можна було б зібрати окремі уривки з документів, з творів художньої літератури та з інших джерел і вмістити їх або в додатку до даної праці, або

видати окремою збіркою хрестоматійного типу. Цілком доцільно було б надрукувати в другому виданні книжки окремі малюнки або фото з репродукцій, які мають атеїстичний характер, з докладним описом змісту того чи іншого малюнка. Нарешті, необхідно розширити бібліографічний розділ, розподіливши його на частини відповідно до того чи іншого курсу іс-

торії і водночас дати коротку анотацію книг.

Проте і в такому вигляді праця Науково-дослідного інституту педагогіки Української РСР має значний інтерес для всіх викладачів історії шкіл республіки. Вона вже знайшла шлях до свого основного читача — викладача історії.

А. Г. М'ЯКШИН

КНИГА ПРО БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

«Народи Чехословакиї в боротьбі за соціалізм. Сборник статей», Госполитиздат, М., 1957, 253 с.

Радянських людей дуже радують успіхи і досягнення чеського і словацького народів, які поставили собі за мету в найближчі роки завершити будівництво соціалізму в своїй країні. В Радянському Союзі систематично публікуються матеріали, статті і книги про різні сторони життя і діяльності народів Чехословаччини.

Великий інтерес у радянських читачів викликала нещодавно видана книга «Народи Чехословакиї в боротьбі за соціалізм», яку підготував Інститут слов'янознавства АН СРСР. Книга являє собою збірник статей, що дають науковий аналіз найважливіших питань боротьби робітничого класу і всіх трудящих Чехословаччини за національну незалежність, встановлення народно-демократичного ладу, за побудову соціалізму.

Відкривається книга статтею Ф. П. Петрова «Визволення народів Чехословаччини від фашистського гноблення». Після короткої характеристики мюнхенської політики імпералістичних урядів Франції і Англії автор переконливо показує, що тільки Радянський Союз до кінця відстоював свободу і незалежність народів Чехословаччини. В статті показано, як народи Чехословаччини, потрапивши під гніт фашистських загарбників, з перших днів окупації під керівництвом Комуністичної партії розгорнули боротьбу за національне і соціальне визволення. В статті широко висвітлено питання про вирішальне значення впливу господарських і воєнних успіхів Радянського Союзу на розвиток національно-визвольного і революційного руху в Чехословаччині, а також показана та велика безкорислива допомога, яка була подана радянським народом трудящим Чехословаччини в їх боротьбі за свободу. Автор наводить деякі нові факти, що викривають антинациональну, зрадницьку політику як тієї частини чехословацької буржуазії, що вірно служила Гітлеру, так і другої її частини на чолі з Е. Бенешом, яка знаходилась в еміграції.

Зупиняючись на питанні про роль компартії в керівництві національно-визволь-

ним рухом, автор, на жаль, у багатьох місцях обмежився лише описом успіхів боротьби чеського і словацького народів проти фашистів та зрадників і не додав нічого нового до того, що вже добре відомо радянському читачеві з раніше опублікованих праць.

Важливому періоду в революційному розвитку Чехословаччини присвячена стаття О. І. Недорезова «Встановлення і зміцнення народної демократії в Чехословаччині в 1945—1948 рр.». Автор коротко зупиняється на причинах і історичних передумовах встановлення народно-демократичного ладу в Чехословаччині. В статті читач знайде вірну характеристику досить складних революційних процесів, що відбулися в період між 1945 і 1948 рр., коли здійснювався перехід від національної і демократичної революції до революції соціалістичної.

Говорячи про події 1948 р., автор справедливо підкреслює, що в той час відбулася вирішальна битва між реакцією і народною демократією, що перемога народно-демократичних сил є завойованням трудящих Чехословаччини. Але вона змогла здійснитися лише при певних історичних умовах: коли існувала Радянська держава, переміг соціалізм в СРСР, коли відбулось дальше послаблення системи капіталізму на користь соціалізму.

Правильно оцінюючи співвідношення сил в країні, аналізуючи позицію чеських і словацьких буржуазних націоналістичних партій, автор намалював яскраву картину зради цими партіями національних інтересів народів Чехословаччини.

Розглядаючи класовий зміст народної демократії, він приходить до висновку, що початково ця влада «була однією з форм революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства» (стор. 47). На превеликий жаль, своє твердження автор глибоко не аргументує. А зробити це було необхідно, тому що деякі чехословацькі історики намагаються довести, буцімто вже з самого початку народна демократія по своєму класовому змісту в силу специфічних історичних умов розвитку Чехосло-

ваччини була зачатком диктатури пролетаріату.

Ряд важливих проблем розвитку братньої Чехословаччини висвітлюється в ґрунтовній статті С. І. Прасолова «Соціалістична перебудова народного господарства в Чехословаччині». Використавши праці чехословацьких істориків і економістів, а також ряд збірників документів, автор значно розширює відомості про масштаби соціалістичних перетворень в Чехословаччині.

В статті велике місце відведено висвітленню питання про соціалістичну індустріалізацію Чехословаччини. Ставши на шлях соціалістичної індустріалізації країни, народи Чехословаччини під керівництвом компартії за короткий час домоглися великих успіхів у розвитку всієї промисловості, і особливо важкої індустрії. Це стало можливим завдяки тому, що, як підкреслює автор, компартія Чехословаччини організувала народні маси на виконання п'ятирічки, винайшла резерви в ході соціалістичного будівництва. В статті широко показано героїчну працю чехословацького народу в період виконання п'ятирічного плану (1949—1953 рр.).

С. І. Прасолов справедливо звертає увагу на великі успіхи в соціалістичному перетворенні сільського господарства Чехословаччини. Як відомо, створити економічну основу соціалізму неможливо без перебудови сільськогосподарського виробництва. Ось чому компартія Чехословаччини, творчо застосовуючи вчення лєнінізму і досвід КППС, вже на своєму ІХ з'їзді (1949 р.) поставила питання про перебудову сільського господарства на соціалістичних основах.

Здійснення соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства привело до того, що, як підсумовує автор, уже до кінця п'ятирічки в економіці Чехословаччини провідне місце зайняли соціалістичні форми виробництва і розподілу матеріальних цінностей.

В статті широко висвітлено братерську допомогу, що її подають народи СРСР трудящим Чехословаччини в розвитку економіки. Проте слід підкреслити, що в статті хоч і говориться про труднощі соціалістичного будівництва в Чехословаччині, про опір ворожих елементів, але це робиться в загальній формі, без достатнього аналізу конкретних фактів.

Значний інтерес викликає вміщена в збірнику стаття І. М. Мельникової «Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила народно-демократичної Чехословаччини». Цілком зрозуміло, що в невеликій статті неможливо розглянути всю ту велику роботу, яку здійснило компартія Чехословаччини по керівництву соціалістичним будівництвом в країні. Однак більшість поставлених в статті питань діяльності компартії висвітлено досить глибоко і ґрунтовно.

В статті відмічається, що Комуністична партія Чехословаччини вже в домюнхенський період мала великий вплив на суспільний розвиток країни. Очоливши в період другої світової війни національно-визвольну боротьбу свого народу проти фашистських загарбників, КПЧ привела трудящих Чехословаччини в 1945 р. до величній історичній перемоги — створення вільної і незалежної народно-демократичної держави.

Відомо, що важливою умовою завоювання компартією Чехословаччини широким народним масам народу на свій бік була її постійна і непримиренна боротьба проти впливу буржуазної ідеології. Але ця сторона діяльності компартії показана в статті менш переконливо і аргументовано.

Багато уваги автор приділяє питанню боротьби КПЧ за розробку і здійснення програми соціалістичного будівництва в Чехословаччині. Вона використала великий фактичний матеріал, що показує організуючу і спрямовуючу діяльність компартії у справі соціалістичної індустріалізації, перетворення сільського господарства на соціалістичній основі, а також у справі піднесення матеріального і культурного рівня народу. В кінці статті автор правильно підкреслює, що до перемоги соціалізму Чехословаччина успішно йде саме тому, що чехословацькі комуністи твердо несуть в своїх руках прапор марксизму-лєнінізму.

Стаття І. М. Медведєва присвячена такому важливому питанню, як функція народно-демократичної держави в період будівництва соціалізму. В статті у стислій формі висвітлюється процес виникнення і розвитку народно-демократичної державності в Чехословаччині, а також підкреслюється, що народи Чехословаччини, усунувши від влади реакційну буржуазію, створили державу нового типу — народно-демократичну республіку. Нова, народно-демократична держава повністю відображає інтереси народу і є головною зброєю в боротьбі за побудову соціалізму. Значне місце в статті приділено господарсько-організаторській і культурно-виховній функціям народно-демократичної держави.

Стаття А. П. Серцовой присвячена розв'язанню національного питання в народно-демократичній Чехословаччині. Це питання майже не досліджене в літературі, а тому поява такої статті викликає живий інтерес. Автор підкреслює, що КПЧ ще в домюнхенський період розробила єдино правильну лєнінську програму справедливого розв'язання національного питання в Чехословаччині. Але через реакційну і зрадницьку роль правлячої чеської буржуазії ця програма не здійснилася.

Благодатні умови для справді демократичного розв'язання національного питання, вказує автор, були створені тільки піс-

ля перемоги народно-демократичного ладу в Чехословаччині. Центральне місце в статті відводиться питанням ліквідації юридичної, економічної і культурної нерівноправності словацького народу та інших національних меншостей, проживаючих на території Чехословаччини. Внаслідок здійснення в Чехословаччині ленінської програми розв'язання національного питання сучасна народно-демократична республіка, зазначається в заключній частині статті, є твердинею національної свободи і незалежності чехів і словаків і справжньою вітчизною трудящих всіх національностей. Замість старих націй в Чехословаччині народжуються нові, соціалістичні нації чехів і словаків.

Розв'язання національного питання в Чехословаччині має свої особливості. На жаль, автор не зупиняється на цьому.

Закінчується збірник статтею А. І. Арнольдова «Піднесення культури в народно-демократичній Чехословаччині». Автор відмічає, що в буржуазній Чехословаччині народ не міг широко користуватися всіма духовними цінностями і що тільки новий, соціалістичний лад зробив народ Чехословаччини їх господарем. Здійсненню культурної революції в умовах будівництва соціалізму і присвячена значна частина статті.

Незважаючи на деякі недоліки в статтях, відсутність в ряді випадків аналізу важливих питань соціалістичного будівництва в Чехословаччині, в цілому збірник «Народи Чехословакии в боротьбе за социализм» є досить цінним виданням. У ньому читачі знайдуть правдиве відображення історії соціалістичного будівництва в братній Чехословаччині.

І. С. ДЗЮБКО

ХРОНІКА

ПРО СТВОРЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ З ІСТОРІЇ

Відповідно до рекомендацій наукової сесії з питань гуманітарних наук, що відбулася 27—31 травня 1958 р. в м. Києві, для посилення координації науково-дослідної роботи в Українській РСР створено Координаційний комітет з суспільних наук та координаційні комісії по окремих галузях.

До складу Координаційного комітету з суспільних наук увійшли академіки АН СРСР О. І. Біленький і М. Т. Рильський, академіки АН УРСР І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, В. М. Корецький, І. П. Крип'якевич, члени-кореспонденти АН УРСР С. М. Бібіков, Н. Є. Крутікова, О. О. Нестеренко, Д. Х. Острияни, заст. голови Держплану УРСР А. М. Барановський, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС І. Д. Назаренко, заст. директора Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР В. Д. Довженко, заст. Міністра вищої освіти УРСР Л. Є. Кизя, заст. Міністра культури УРСР Г. М. Шаблій, член колегії Міністерства вищої освіти УРСР Г. Г. Вдовиченко, начальник управління підготовки вчителів Міністерства освіти УРСР Ф. В. Усенко. Головою Координаційного комітету затверджено голову Відділу суспільних наук АН УРСР О. С. Короїда, секретарем комітету — вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР О. А. Макаренка.

Планом роботи Координаційного комітету на 1959 р. передбачається проведення теоретичних конференцій та нарад з таких важливих питань, як «Закономірності розвитку радянського суспільства в період переходу до комунізму», «50-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпірокритицизм», «Розвиток соціалістичного реалізму в українській літературі та мистецтві», «Розгляд теоретичних питань розробки багатотомної історії Української РСР» та ін.

Основою роботи створеного Комітету є координація наукової діяльності між су-

спільними науками. Координаційний комітет здійснює керівництво роботою координаційних комісій. Склад координаційних комісій з історії, економіки, філософії, правових наук, археології, літературознавства, мовознавства, фольклористики і етнографії, мистецтвознавства було затверджено на засіданні Координаційного комітету 27 листопада 1958 р.

До цих комісій ввійшли представники науково-дослідних інститутів, кафедр гуманітарних наук вищих учбових закладів та інших організацій, що беруть участь у розробці проблеми в тій чи іншій галузі суспільних наук. Головами координаційних комісій затверджено директорів відповідних науково-дослідних інститутів АН УРСР.

Наприклад, до координаційної комісії з історії, головою якої є директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, входять представники Інституту — члени-кореспонденти АН УРСР І. О. Гуржій, М. І. Супруненко, доктори історичних наук В. О. Голобуцький, Ф. Є. Лось, М. А. Рубач, зав. відділом історії країн народної демократії Ф. П. Шевченко, старші наукові співробітники О. П. Лола, О. А. Макаренко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів) академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, заст. Міністра вищої освіти УРСР Л. Є. Кизя, начальник відділу Міністерства освіти УРСР Ф. В. Капелюшний, начальник архівного управління МВС УРСР С. Д. Пилькевич, зав. кафедрами: доктор історичних наук П. А. Лавров (Київський держуніверситет), доцент С. М. Королівський (Харківський держуніверситет), доцент С. М. Ковбасюк (Одеський держуніверситет), доцент І. І. Білякевич (Львівський держуніверситет), доцент Г. В. Марченко (Ужгородський держуніверситет), доцент К. Г. Ципко (Чернівецький держуніверситет), доцент Г. І. Кулик (Полтавський педінститут), доцент І. Я. Омеляненко (Сталінський педінститут), доцент Я. І. Корчмар (Луганський педінститут).

Кожна з координаційних комісій розробляє свій план роботи. Основні функції координаційних комісій полягають у розробці перспективних планів науково-дослідної роботи з конкретної галузі гуманітарних наук в масштабі республіки та визначенні спрямованості і послідовності науково-дослідної роботи.

Координаційні комісії покликані також забезпечити найбільш раціональне використання наукових сил, сприяти встановленню постійного наукового контакту вчених республіки з відповідними науковими закладами Академії наук СРСР, академіями

наук та вищими навчальними закладами союзних республік і країн народної демократії, організувати творчі дискусії, наради, конференції та обговорення важливих проблем.

Важливим кроком в справі посилення координації є розробка зведеного перспективного плану науково-дослідної роботи з гуманітарних наук на 1959 — 1965 рр. Цей план ближчим часом буде видано у вигляді брошури і надіслано до науково-дослідних інститутів та кафедр вищих навчальних закладів.

О. А. МАКАРЕНКО

НАД ЧИМ ПРАЦЮЮТЬ ІСТОРИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розвиток суміжних суспільних наук має велике значення для розробки української історії. Однією з таких наук є історія української мови. Довгі роки за панування в мовознавстві так званого нового вчення про мову «неактуальна» проблематика з історії української мови не користувалася популярністю та пошаною з боку офіціальних представників і послідовників доктрини М. Я. Марра. І тільки з часу мовознавчої дискусії 1950 р. дослідники української мови дістали можливість вільно займатися різноманітною історичною тематикою.

Дослідження історії української мови провадиться нині у двох напрямках: вивчення древньоруської мови і дослідження виникнення і розвитку української мови. Питанням мови населення Київської Русі присвячені статті Л. А. Булаховського, надруковані в наукових записках і збірниках Дніпропетровського, Київського, Харківського університетів та Інституту мовознавства АН УРСР. Цим питанням присвячені також статті І. С. Свенціцького, надруковані в наукових записках Львівського університету (див. докладну бібліографію у статті І. К. Білодіда «Вивчення історії української літературної мови в радянський час», збірник «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», стор. 24—25).

В цих працях звертається особлива увага на діалектне розшарування древньоруської мови, відбите в пам'ятках, що походять з різних територій. Л. А. Булаховський в ряді древньоруських пам'яток XI—XIII ст. відзначає наявність певної кількості «південнорусизмів», «майбутніх українських рис» (насамперед, у фонетиці, рідше — в морфології і в лексиці). Разом з тим в іншій своїй праці («Питання походження української мови», К., 1956, стор. 44) учений застерігає перед надто поспішними висновками з виявленням в древньоруських пам'ятках тієї чи іншої риси «майбутньої української мови», оскільки

«взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектного характеру пам'ятки лише відносне значення». Інші опубліковані статті і брошури, присвячені питанням древньоруської мови, висвітлюють деякі конкретні факти древньоруської мови, мову галицько-волинського літопису (І. С. Свенціцький, А. І. Генсьорський). Розглядаючи пам'ятки древньоруського письменства XI—XIII ст., історики мови прийшли до висновку, що на основі вивчення пам'яток цього періоду можна говорити тільки про певне діалектне розшарування древньоруської мови, про наявність в окремих пам'ятках ще досить випадкових і безсистемних рис «майбутньої української мови».

Серед досліджень, присвячених історії української мови давнього періоду, найзначнішим є, безсумнівно, згадувана книга Л. А. Булаховського «Питання походження української мови» як з точки зору на широкое коло порушених в ній питань, так і з погляду на підсумковий характер книги, в якій видатний спеціаліст з української мови синтезує свої погляди на питання її виникнення і розвитку. На основі ґрунтовного аналізу українських грамот XIV ст., єдиних письмових пам'яток світського характеру, що дійшли до нас з того часу, Л. А. Булаховський приходять до висновку, що «вже в другій половині XIV ст. з значною виразністю в актовому письменстві виступають риси української мови» (стор. 37). На такій же позиції учений стояв і в своїх статтях, побудованих на пам'ятках XIV—XVIII ст. і опублікованих під загальною назвою «З історичних коментарів до української мови» у 1946—1952 рр. в наукових записках Київського університету, Львівського педагогічного інституту, Інституту мовознавства АН УРСР (див. І. К. Білодід, бібліографія у вказ. статті, стор. 46).

Відрадним явищем в українському мовознавстві є поява великих курсів історич-

ної граматики та історії української літературної мови: колективного підручника О. П. Безпалюка, М. К. Бойчука, М. А. Жовтобрюха, С. П. Самійленка, І. Й. Тараненка «Історична грамика української мови» (К., 1957), 1-го тома академічного курсу історії української мови, складеного науковими співробітниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (К., 1958), посібника П. П. Плюща «Нариси з історії української літературної мови» (К., 1958).

В цих працях виникнення української мови відноситься до XIV ст. В книзі Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К., 1958), присвяченій спеціальному питанню словотворчої будови мови, тобто елементам, з яких складається слово, також показано, що XIV ст. треба вважати тим періодом, коли із спільноруської єдності виділилася вже українська мова. З одного боку, вона виявляла ще значну спільність з древноруською мовною системою, а з другого, — характеризувався вже новими рисами, які вели до створення і нових рамок розвитку мови, що відповідали потребам і умовам життя народу. Періодів XIV—XV ст. присвячені і окремі статті, що висвітлюють конкретні питання граматичної будови та лексичного складу української мови того часу.

Чимало наукових статей і нарисів присвячено XVI—XVIII ст. (І. К. Білодід, П. М. Возний, П. Й. Горещький, І. М. Керницький, А. А. Москаленко, О. А. Скоропада, І. І. Слинько, М. Ф. Станівський, М. Л. Худаш, Т. С. Ярмоленко і ін.), зокрема мові українських літописів XVII—XVIII ст. (С. П. Беззенко, О. Я. Петренко, І. І. Слинько), мові листів і ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького (У. Я. Єдлінська, І. І. Ковалик, Ф. Є. Ткач).

Незважаючи на появу значної кількості статей і розвідок, присвячених окремим фактам історії української мови, відчувається гостра потреба більших, синтетичних робіт, які висвітлювали б ширше коло мовних питань на певному етапі розвитку української мови або давали історію розвитку якогось мовного факту на протязі століть. Над такими монографіями з історії української мови працюють зараз старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові А. І. Генсьорський, який досліджує мотиви і стиль Галицько-Волинського літопису (частини праці вже вийшли друком), старший науковий співробітник того ж інституту І. М. Керницький, що опрацьовує питання про систему словозміни в українській мові за пам'ятками XVI ст. Українським буковинсько-молдавським грамотам XVI—XVIII ст. присвячують свої дослідження доцент Ужгородського університету М. С. Антошин і викладач Чернівецького університету М. Ф. Станівський. Фразеологію українських грамот XIV—XVI ст.

досліджує викладач Харківського університету Л. І. Коломієць.

Найважливішим завданням, що стоїть перед істориками української мови, є створення історичного словника української мови. Історичний словник мови народу виконує подвійну функцію—суто наукову і загальнокультурну. Він є засобом для вивчення словникового складу мови і форм слова минулих епох, документальним оглядом еволюції змісту слова та його стилістичного вжитку, метрикою його форм. На історичний словник як на фундамент мусять спиратися найрізноманітніші дослідження в галузі мовознавства. Без доброго історичного словника багато проблем не можна вважати остаточно вирішеними. Велике значення має історичний словник і для історика широкого діапазону в його роботі над давніми текстами, і для історика літератури стародавньої доби.

Історичний словник—це одночасно і важлива пам'ятка культури народу. Відбитий в ньому склад мови давньої доби характеризує ступінь розвитку народу, його побут, рівень матеріальної культури, коло його духовних інтересів. Ще І. І. Срезневський звертав увагу на те, що «по количеству этих слов можно судить о степени образованности и о характере народа» («Материали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», т. I, СПб, 1893, стор. V). І тому, як справедливо зазначається у передмові до «старопольського словника», що його видає Польська академія наук, такі словники мають або прагнуть мати всі культурні народи і «пишаються ними не менше, ніж мовним матеріалом, який міститься в них» («Slownik Staropolski», t. I, zeszyt 1, A—A zeszyt Warszawa, 1953).

Українська наука не має досі історичного словника української мови. Спроба Української академії наук у 1930 р. випустити такий словник за редакцією проф. Є. Тимченка залишилася тільки спробою. Цю дошкульну прогалину до деякої міри заповнює словник І. І. Срезневського «Материали для словаря древнерусского языка...» (т. I—III, СПб, 1893—1912) — монументальний пам'ятник наукової діяльності вченого. Але хоч цей словник ще довго зберігатиме своє наукове значення і викликатиме подив як праця однієї людини, він не позбавлений недоліків і довідником з лексики староукраїнської мови його можна вважати тільки умовно.

Дотримуючись застарілих методологічних позицій щодо єдності «руської» мови і діалектного характеру «малоруської» і білоруської мов, Срезневський до древноруських пам'яток відносить не тільки пам'ятки епохи Київської Русі XI—XII ст., але й староукраїнські, старобілоруські і староросійські аж до XVIII ст. Таким чином, «Материали» Срезневського містять у собі дані древноруських, староукраїн-

ських, старобілоруських і староросійських пам'яток і щоб з'ясувати, до якої мови належить реєстрове слово, доводиться вивчати локалізацію цитат і часто самому вирішувати питання національної приналежності слова, що особливо нелегко по відношенню до староукраїнських і старобілоруських пам'яток.

Група істориків української мови Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові приступила до підготовчих робіт по складанню історичного словника української мови. Словник давньої української мови повинен охоплювати лексичний матеріал, починаючи з пам'яток XIV ст., в яких вже цілком виразно проступають риси української мови, до появи «Енеїди» Котляревського, поворотного пункту на шляху розвитку української літературної мови. Проте, враховуючи свої реальні можливості, невеличка група наукових співробітників, яка працює над словником, мусила обмежити обсяг роботи пам'ятками XIV—XV ст. Створення наукового словника — справа не легка і не швидка, тим більше — створення історичного словника мови. Попереду — роки підготовчої роботи. Для встановлення канону джерел, на які спиратиметься словник, необхідні тривалі розшуки джерел в архівах і бібліотеках та розмежування українських і білоруських пам'яток того часу. Це, в свою чергу, вимагатиме мовознавчого аналізу тексту кожної окремої пам'ятки. Лише після проходження всіх цих етапів і складання картотеки словника можна буде приступати до його опрацювання.

Чи можуть праці істориків української мови пролити світло на питання про виникнення української народності і нації? Щодо першого питання — безперечно, можуть, оскільки вони дають змогу точно встановити, коли в мові пам'яток з'являються виразні риси української мови. Як уже вказувалося, таке твердження

ми можемо висловити відносно XIV ст., отже, немає сумніву, що про період XIV ст. ми можемо вже говорити, як про час виділення української народності з древньоруської єдності.

Не так стоїть справа з питанням про утворення української нації. Поняття «нації» — позалінгвістична категорія. У нас немає мовознавчих критеріїв для характеристики «мови нації», так само, зрештою, як і для «мови народності». Вже самі терміни вказують на те, що тут мовознавці користуються термінологією, запозиченою з історико-економічних дисциплін: адже «мова народності» — це мова, якою говорила «народність», що перебувала на ступені певної суспільно-економічної формації. І «мова нації» — це мова, якою говорить «нація» знов-таки на ступені якоїсь певної суспільно-економічної формації, на якомусь етапі історичного розвитку. Як правильно зазначив у свій час Г. Я. Санжеев, «при визначенні тих або інших конкретних мов, як мов родових, племінних, народностей і національних, маються на увазі не стільки самі мови, як такі, скільки їх носії» («Образование и развитие национальных языков в свете учения И. В. Сталина», збірник «Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина», М., 1952, стор. 334).

Мова виконує суспільну функцію, будучи засобом зв'язку між членами даного суспільства. Виходячи з точки зору цієї функції мови, основною рисою національної мови, у протизвагу до мови народності, звичайно вважають піднесення загальнонародної розмовної мови до рівня літературної, здатність її обслуговувати суспільство в усіх сферах його діяльності. В розвитку української мови це пов'язується умовно з появою «Енеїди» Котляревського у 1798 р.

Л. Л. ГУМЕЦЬКА

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

В 1958 р.

* В січні 1958 р. Інститут історії відвідали зав. кафедрою професор Краківського університету Антоні Подраза та доцент цього ж університету Юзеф Бушко. Між гостями з Польщі і співробітниками Інституту історії АН УРСР відбулася бесіда.

* В червні 1958 р. в Інституті історії АН УРСР побував старший науковий співробітник Воєнно-історичного бюро Міністерства національної оборони Польщі Станіслав Вронський, який ознайомився з роботою інституту, зокрема, відділу історії зарубіжних соціалістичних країн. В свою чергу, гість розповів про роботу Воєнно-історичного бюро та редакції до-

кументального збірника з історії польсько-радянських відносин (С. Вронський є одним з упорядників першого тома цього збірника, який охоплює період з лютого 1917 р. по листопад 1918 р. і який вийшов з друку у Варшаві в 1957 р.).

* У другій половині червня 1958 р. Інститут історії АН УРСР відвідав відомий болгарський історик-медієвіст професор Іван Дуйчев, який цікавився матеріалами, що стосуються міжнародних відносин України під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Проф. Дуйчев докладно розповів про роботу наукових закладів Болгарії, а також познайомив співробітників інституту з ря-

дом нових документів, в яких висвітлюється місія болгарина Петра Парчевича до Богдана Хмельницького. Співробітники інституту, в свою чергу, ознайомили проф. Дуйчева з діяльністю Інституту історії АН УРСР.

* Влітку 1958 р. у Києві перебував науковий співробітник Інституту історії Болгарської Академії наук Воїн Божинов, який займається вивченням проблем історії Болгарії після перемоги народно-демократичної революції у вересні 1944 р. Під час зустрічі із співробітниками Інституту історії АН УРСР В. Божинов докладно розповів про роботу болгарських істориків, про їх плани на майбутні роки, а також познайомився з роботою українських радянських істориків, з їх деякими працями, що вийшли в світ останніми роками.

* Влітку 1958 р. в Інституті історії побував польський професор Юліуш Бардах, який познайомився з роботою українських істориків

* Восени 1958 р. Інститут історії АН УРСР відвідали професор Лодзінського університету Богдан Барановський, доценти Люблінського університету Адам Керстен та Казімеж Мислінський, які ознайомились з науковою проблематикою Інституту та його структурою.

* У жовтні 1958 р. кілька днів гостював у Києві доктор Йоганнес Цельц (Німецька Демократична Республіка). Він зустрівся з радянськими істориками і обмінявся думками щодо роботи німецьких істориків. Д-р Цельц також відвідав редакцію «Українського історичного журналу».

* В листопаді 1958 р. редакцію «Українського історичного журналу» відвідав науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Румунської робітничої партії Б. Белтяну. Він ознайомився з роботою журналу.

* Протягом шести місяців у київських архівах працював асистент Краківського університету Владислав Серчик, який вивчає історію народного господарства Польщі і України в XVIII ст.

* В кінці 1958 р. Інститут історії АН УРСР та редакцію «Українського історич-

ного журналу» відвідала науковий співробітник Інституту історії Польської Академії наук Валентина Найдус.

* Влітку 1958 р. в Інституті історії АН УРСР побував американський історик Джон Армстронг. Під час зустрічі із співробітниками інституту відбулася розмова.

* 9—11 червня 1958 р. в м. Бухаресті проходила спільна наукова сесія румунських і радянських істориків, присвячена румуно-російським і румуно-радянським зв'язкам. В роботі сесії брав участь зав. відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко. Він виступив із доповіддю «Участь румунів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

* У вересні 1958 р. в м. Кракові проходив VIII Загальний з'їзд польських істориків. Представниками Інституту історії АН УРСР на з'їзді були доктор історичних наук професор В. О. Голобуцький і кандидат історичних наук старший науковий співробітник П. М. Калениченко. Професор В. О. Голобуцький виступив на з'їзді з промовою.

* В січні — лютому 1958 р. в науковому відрядженні в Польській Народній Республіці перебували старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Р. Г. Симоненко і Д. М. Сташевський. У Варшаві вони працювали в архівах по виявленню матеріалів для своїх планових праць: «Провал експансії США під виглядом допомоги в Європі, 1919—1923 рр.» (Д. М. Сташевський), «Питання про Україну на Паризькій мирній конференції 1919 р.» (Р. Г. Симоненко).

* В жовтні 1958 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук В. І. Клоков перебував у науковому відрядженні в Болгарії. Він працював у архівах над матеріалами для своєї планової теми «Спільна боротьба слов'янських народів проти німецько-фашистських загарбників в роки другої світової війни», а також консультувався з безпосередніми учасниками антифашистської боротьби та з істориками, що займаються вивченням другої світової війни.

Г. П. КРАВЧЕНКО

НА VIII ЗАГАЛЬНОМУ З'ІЗДІ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

VIII Загальний з'їзд польських істориків, який відбувся в Кракові у вересні 1958 р., було скликано Польським історичним товариством в погодженні з Інститутом історії Польської Академії наук (ІАН). Польське історичне товариство об'єднує в своїх рядах учених, викладачів історії як у вищих учбових закладах, так і в середніх школах, архівістів, бібліотекарів, а

також просто любителів історії. Товариство існує в країні понад 70 років.

Згідно із складом згаданого товариства в роботі з'їзду взяли участь працівники Інституту історії ІАН у Варшаві та його філіалу в Кракові, вчені з таких міст, як Познань, Лодзь, Вроцлав, Люблін, Торунь і т. ін., працівники Інституту історії партії при Центральному Комітеті Поль-

ської об'єднаної робітничої партії, працівники Воєнно-історичного бюро Міністерства національної оборони Польщі, викладачі історії в університетах та інститутах Польської Народної Республіки, вчителі історії середніх шкіл, працівники державних архівів, бібліотекарі, студенти історичних факультетів вищих учбових закладів — усього близько 1400 чол.

Історики зарубіжних країн були представлені на з'їзді делегатами від Радянського Союзу (в тому числі й Української РСР), Угорщини і Німецької Демократичної Республіки. Представники зарубіжних країн виступали на з'їзді.

Учасники з'їзду брали участь в роботі як пленарних засідань, на які виносилися найбільш цікаві й узагальнюючі доповіді, так і окремих секцій. Всього налічувалось 9 секцій: історії стародавнього Риму й Греції, історії Польщі до середини XV ст., історії Польщі з середини XVIII ст. до середини XIX ст., новітньої історії Польщі, економічної історії Польщі, історії держави і права, військової історії, допоміжних історичних дисциплін.

Всього на з'їзді було виголошено близько 60 доповідей. З доповідей, які ми слухали на пленарних засіданнях та на засіданнях тих секцій, що їх ми регулярно відвідували (історії Польщі з середини XV ст. до середини XVIII ст. та новітньої історії Польщі), хотілось би відзначити такі: Стефан Кеневич — «Проблема організації праці в 1832—1864 рр.», Казімеж Тименецький — «Зародження феодалізму в Польщі», Станіслав Герbst — «Інтелігенція та ідеологія в Польщі в XVII ст.», Жанна Корманова — «Із досліджень над зародженням і першими кроками польського робітничого руху», Юзеф Ковальський — «До питання про ідеологічний розвиток Комуністичної партії Польщі в 1918—1923 рр.», Чеслав Мадайтчик — «Вклад польського народу в антигітлерівський рух опору під час другої світової війни» та деякі інші.

Доповіді, виголошені на VIII Загальному з'їзді польських істориків, відображають той стан розвитку, в якому перебуває зараз історична наука в Польщі. Говорячи про її досягнення, слід, передусім, вказати на те, що польськими вченими зібрано величезний фактичний матеріал в галузі історії феодалізму і зародження капіталізму. Зокрема, польські історики спільно з археологами, мовознавцями та мистецтвознавцями провели значну плідотворну роботу над вивченням початкового періоду існування польської держави, 1000-річчя якої урочисто відзначатиметься протягом кількох років, починаючи з 1960 р.

Певним досягненням польської історичної науки є також значний розвиток допоміжних історичних дисциплін — історичної географії, палеографії, дипломатики, геральдики, сфаягістики, нумізматики, стати-

стики тощо, знання яких подає значну допомогу вченим у вивченні, передусім, історії феодалізму. Існування на з'їзді спеціальної секції допоміжних історичних дисциплін і постановка на ній ряду змістовних доповідей переконливо свідчать, що в Польщі протягом останніх років зроблено значний крок вперед у розвитку цих дисциплін.

Як на серйозний позитивний факт, що сприяє дальшому розвитку історичної науки в Польщі, слід вказати також на широке видання різноманітної історичної літератури: монографій, журналів, різного роду наукових записок, документальних збірників. Особливої уваги заслуговує видання багатотомних збірників документів і матеріалів, яке ведеться за добре продуманим планом і з різних періодів історії. Так, уже видано цілий ряд збірників джерел до історії села (інвентарі шляхетських, духовних і магнатських добр, акти королівського суду, селянські супліки). Розпочато видання багатотомних збірників з історії робітничого руху (становище і боротьба робітників у Лодзінському і Бялостоцькому воеводствах), польсько-радянських відносин у 1917—1945 рр., з історії західних земель і Помор'я.

Нарешті, не можна не згадати про ту велику роботу, яка ведеться в Польщі з метою популяризації історії. Взагалі відомо, що історична наука користується серед польського народу значним авторитетом. Це явище бере свій початок в ті часи, коли Польща була позбавлена національної та державної незалежності і коли історія (точніше ідеалізація минулого, схильність до певних легенд і міфів) в силу цих причин була одним із засобів, які сприяли боротьбі польських народних мас за національну незалежність.

В наші дні в Польщі видається багато популярних брошур на різні історичні теми. Як правило, подібні брошури лишаються живою, образною мовою, в них наводяться цікаві епізоди. Важливе значення в популяризації історії відіграє спеціальний журнал «Mówią wieki» («Говорять віки»). На відміну від усіх історичних журналів, які видаються в нашій країні і які є науковими журналами, розрахованими, головним чином, на вузьке коло спеціалістів, журнал «Mówią wieki» розрахований на найширші читацькі маси, він в живій, доступній формі розповідає про історичні події тих чи інших часів, про тих чи інших діячів. Журнал, який виходить лише перший рік, швидко знайшов свого читача, про що свідчить, зокрема, великий тираж журналу.

VIII Загальний з'їзд польських істориків показав, однак, не тільки сильні, а й слабкі сторони історичної науки в Польщі. До цих слабких сторін належить те, що польські історики майже до останнього часу дуже мало займались новітньою історією країни, тобто історією, починаючи з 1917 р.

На їх думку, ще не настав час для вивчення цього періоду.

Правда, певна робота у вивченні новітньої історії провадилася і раніше (ми маємо на увазі Інститут історії партії при Центральному Комітеті Польської об'єднаної робітничої партії, що займається історією революційного і робітничого руху в Польщі). Певні зміни на краще сталися в цьому відношенні протягом останніх років.

Окремі вчені і досі ще стоять в ряді важливих питань на позиціях польської

буржуазно-шляхетської історіографії. Це знайшло свій вияв на з'їзді в деяких доповідях і в дебатах на них, про що згадувалось в польській пресі після з'їзду.

Учасники з'їзду ухвалили резолюцію, в якій польські історики закликаються до роботи над розв'язанням невідкладних завдань. Резолюція передбачає, що наступний, IX Загальний з'їзд польських істориків буде скликано в 1963 р.

На закінчення нам хотілося б відзначити добру організацію роботи з'їзду.

*В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО*

З М І С Т

СТАТТІ

<i>М. Є. СТРЕЛЬЦОВ (Мінськ)</i> — 40-річчя Білоруської РСР і Комуністичної партії Білорусії	3
<i>М. В. ЧЕРНЕНКО</i> — Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.)	13
<i>М. П. ГЕРАСИМЕНКО (Львів)</i> — Пауперизація і соціальне розшарування сільського населення Галичини в першій половині XIX ст.	28

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>І. В. ШУЛЬГА</i> — Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953—1955 рр.)	43
<i>П. І. ПУСТОХОД</i> — З історії переписів населення в СРСР.	51
<i>Ц. Б. МАТУШАНСЬКА</i> — Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906—червень 1907 рр.)	62
<i>Г. І. КОВАЛЬЧАК (Львів)</i> — Деякі питання розвитку капіталістичних відносин у промисловості Східної Галичини в кінці XIX і на початку XX ст.	72
<i>І. С. ЛОБОДА (Полтава)</i> — Аграрні відносини та селянський рух на Чернігівщині в пореформений період	79

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Ф. П. ШЕВЧЕНКО</i> — Про створення «Вступу до історичної науки»	90
<i>Є. І. ЧЕРНОВ (Запоріжжя)</i> — З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII—XVIII ст.)	100
<i>А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ</i> — Питання дипломатики в працях В. О. Ключевського	106
<i>І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ (Львів)</i> — Стан і завдання української сфрагістики	115

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

<i>М. М. ЛИСЕНКО</i> — Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії	120

СПОГАДИ

<i>І. М. БАБИЧ (Москва)</i> — З історії боротьби комуністів за Радянську владу в Миргородському повіті на Полтавщині в 1919 р.	131

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>М. М. БІЛОУСОВ, В. І. КЛОКОВ</i> — Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі	136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>М. Т. БОРТНІЧУК, Н. Ю. КОСТРИЦЯ</i> — Збірник статей з історії партії	143
<i>М. Я. ВАРШАВЧИК</i> — Нарис з історії соціал-демократичного руху на Україні в кінці XIX ст.	147
<i>С. К. МЕЛЬНИК, П. А. НЕКРАСОВ, П. Г. ЧУХРИЙ, Я. М. ШТЕРНШТЕЙН (Одеса)</i> — Добрий початок	149
<i>А. Г. М'ЯКШИН (Харків)</i> — Посібник для вчителів історії	151
<i>І. С. ДЗЮБКО</i> — Книга про будівництво соціалізму в Чехословаччині	153

ХРОНІКА

<i>О. А. МАКАРЕНКО</i> — Про створення республіканської координаційної комісії з історії	150
<i>Л. Л. ГУМЕЦЬКА (Львів)</i> — Над чим працюють історики української мови	157
<i>Г. П. КРАВЧЕНКО</i> — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1958 р.	159
<i>В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ, П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> — На VIII Загальному з'їзді польських істориків	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- М. Е. СТРЕЛЬЦОВ (Минск)* — 40-летие Белорусской ССР и Коммунистической партии Белоруссии 3
- Н. В. ЧЕРНЕНКО* — Колхозное строительство на Украине в конце восстановительного периода (1924—1925 гг.) 13
- М. П. ГЕРАСИМЕНКО (Львов)* — Пауперизация и социальное расслоение сельского населения Галиции в первой половине XIX в. 28

СООБЩЕНИЯ

- И. В. ШУЛЬГА* — Коммунистическая партия Украины — организатор шефства рабочего класса над колхозным селом республики (сентябрь 1953—1955 гг.) 43
- П. И. ПУСТОХОД* — Из истории переписей населения в СССР 51
- Ц. Б. МАТУШАНСКАЯ* — Революционное движение на Харьковщине в период спада первой русской революции (1906—июнь 1907 гг.) 62
- Г. И. КОВАЛЬЧАК (Львов)* — Некоторые вопросы развития капиталистических отношений в промышленности Восточной Галиции в конце XIX в начале XX в. 72
- И. С. ЛОБОДА (Полтава)* — Аграрные отношения и крестьянское движение на Черниговщине в пореформенный период 79

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ

- Ф. П. ШЕВЧЕНКО* — О создании «Вступления в историческую науку» 90
- Е. И. ЧЕРНОВ (Запорожье)* — Из истории украинской нумизматики (Денежная терминология XVII—XVIII в.) 100
- А. А. ВВЕДЕНСКИЙ* — Вопросы дипломатики в трудах В. О. Ключевского 106
- И. П. КРИПЯКЕВИЧ (Львов)* — Состояние и задачи украинской сфрагистики 115

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Н. Н. ЛЫСЕНКО* — Использование краеведческого материала на уроках истории 120

ВОСПОМИНАНИЯ

- И. М. БАБИЧ (Москва)* — Из истории борьбы коммунистов за Советскую власть в Миргородском уезде на Полтавщине в 1919 г. 131

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- М. М. БЕЛОУСОВ, В. И. КЛОКОВ* — Фальсификация борьбы украинского народа против немецко-фашистских захватчиков в буржуазной литературе. 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Н. Т. БОРТНИЧУК, Н. Е. КОСТРИЦА* — Сборник статей по истории партии 143
- М. А. ВАРШАВЧИК* — Очерк по истории социал-демократического движения на Украине в конце XIX в 147
- С. К. МЕЛЬНИК, П. А. НЕКРАСОВ, П. Г. ЧУХРИЙ, Я. М. ШТЕРНШТЕЙН (Одесса)* — Хорошее начало 149
- А. Г. МЯКШИН (Харьков)* — Пособие для учителей истории 151
- И. С. ДЗЮБКО* — Книга о строительстве социализма в Чехословакии 153

ХРОНИКА

- А. А. МАКАРЕНКО* — О создании республиканской координационной комиссии по истории 156
- Л. Л. ГУМЕЦКАЯ (Львов)* — Над чем работают историки украинского языка 157
- А. П. КРАВЧЕНКО* — Зарубежные связи Института истории АН УССР в 1958 г. 159
- В. А. ГОЛОБУЦКИЙ, П. М. КАЛЕНИЧЕНКО* — На VIII Всеобщем съезде польских историков 160

Ціна 6 крб.

5. 11. 1918